

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**EVÂİL TÜRÜ RİVAYETLERİN
HADİS İLMİNE KATKISI**

(Yüksek Lisans Tezi)

Zeynep ORHAN

Danışman
Yard. Doç. Dr. Akif KÖTEN

BURSA-2008

TEZ ONAY SAYFASI

T. C .
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

.....Anabilim/Anasanat Dalı,
..... Bilim Dalı'ndanumaralı
.....'nın hazırladığı “.....
.....” konulu
..... (Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik Tezi/Çalışması) ile ilgili tez
savunma sınavı,/...../20.... günü -saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan
cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının(başarılı/başarısız) olduğuna
.....(oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

...../...../20.....

ÖZET

Yazar	: Zeynep ORHAN
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Hadis
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: viii + 104
Mezuniyet Tarihi	: /.... /2008
Tez Danışmanı	: Yard. Doç. Dr. Akif KÖTEN

EVÂİL TÜRÜ RİVAYETLERİN HADİS İLMİNE KATKISI

Evâil kavram olarak zaman ya da şan ve şeref bakımından önde gelmeyi ifade eden bir kelimedir. İnsanların ve toplumların hayatında ilklerin önemi vardır. Çünkü ilkler yol açıcı ve peşinden sürükleyicidir. İslâm toplumunun miladı Hz. Peygamber ile başlar. Hz. Peygamber'e ait olan her şeyi bilmeye özen gösteren Müslümanlar, O'na veya O'nun dönemi ve sonrasına ait ilkleri kaydederek kültürlerinde bir tasnif türü ortaya çıkarmıştır.

Evâil bir anlamda her başlangıcın adıdır. Bu başlangıçlar Hz. Peygamber'e atfedildiğinde sünnet adını alarak değer kazanır. Fakat bazı evâiller de vardır ki Hz. Peygamber tarafından söylenmediği halde halk arasında ve bazı kaynaklarda yer almıştır. Tezimizde amaç, evâil türü rivayetlerin bilhassa sahih olanlarından hareketle Hz. Peygamber dönemi ve sonraki dönemleri kronolojik gelişmesi içerisinde daha iyi anlamaktır. Bunlar arasında ehl-i kitab ve cahiliye dönemi Arapları ile ashabın önder olduğu bazı işler başta gelmektedir. Evâiller, bu tür rivayetleri tespit noktasında araştırmacılara yardımcı olmaktadır.

Anahtar Sözcükler

Evâil	Geçmiş Ümmetler	Sünnet	Yenilik
İhdas	Gelenek	Nâsîh	Mensûh

ABSTRACT

Yazar : Zeynep ORHAN
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı : Hadis
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : viii + 104
Mezuniyet Tarihi : /.... /2008
Tez Danışmanı : Yard. Doç. Dr. Akif KÖTEN

CONTRIBUTION OF REPORTS OF AWĀ'IL TO HADITH

Awā'il (firsts) mean to come first in terms of both time and nobleness. Awā'il are of importance for individuals and societies for they are pioneers and lead the way. Muslim society began with the Prophet Muhammad. Muslims, who want to know every detail about the Prophet, created a genre of compilation recording all firsts that belong to him or to his time and the times after him.

Awā'il are the beginning of everything. However, when it is attributed to the Prophet, it is called Sunnah. But there are certain Awā'il which did not come out of his mouth or were not initiated by him, but affected his practice. This thesis, through the especially saḥīḥ ones of awā'il accounts, aims to reach a better understanding of the time of the Prophet and the times after him in their chronological development. Among them are awā'il lunched by ahl al-Kitab (the people of the Book) and Arabs of Jahiliyya and companions of the Prophet. Awā'il help researchers to spot this kind of accounts.

Key Words

Awā'il	Past Generations	Sunnah	Innovation
Invention	Substitution	Abolishment	Tradition

ÖNSÖZ

İnsanoğlunda doğuştan var olan merak duygusunun toplumlar ve kültürler üstü cazibesi, her toplumu farklı ve kendine ait olanı tasnife zorlamıştır. Bu farklılığı sağlayan en belirgin özelliklerden biri de “evvel olma”dır. İster iyi ister kötü olsun insanların ve toplumların hayatında ilklerin büyük önemi vardır. Çünkü her şeyin bir ilki vardır ya da o şey hiç olmamıştır. Bu yönüyle zaman ya da mertebe ve makam olarak önde gelme, şeref, şan, yükseklik ve önemi nedeniyle ilkler toplumlar içerisinde anılagelmiştir. Elektrik, kâğıt, tekerlek, cam gibi insanoğlunun hayatını kolaylaştıran ve güzelleştiren pek çok icatı ortaya çıkaranlar ırklarına, dinlerine, mezheplerine, sosyal statülerine bakılmaksızın, icatlarını kullanan her toplumda hayır ile anılmaktadır. Oysa pek çok insanın ölmüne ve zarar görmesine neden olan silahların mucitleri ya da kötü ve zararlı maksatlara hizmet eden ilkleri yapanlar ise, icatlarının zararını gören kimselerden aldıkları bedduaların yanı sıra insanoğlunun hafızasında ve yazılı kaynaklarda kötü olarak anılmışlardır.

Evvellik kavramı genellikle övgü için kullanılır. Ayrıca insanlığın sahip olduğu pek çok fazilet, maharet ve değer ilk olarak kim tarafından ortaya konulduğu hususu hararetle tartışılır. Ancak İslâm toplumlarında bütün bu övgü ve vesileleri izafî ve sınırlı olup her türlü güzellik, lutuf, ihsan ve erdem ilâhî kaynaklıdır. Mutlak manada evveliyet ve ahiriyet Allah’a mahsustur. İşte çalışmamız böyle bir anlayışın ilk ürünü olan Asr-ı Saadet ve sonrasında dile getirilerek eserlerde toplanmış her türlü evâili ve bunların hadis ilmine katkısını incelemeyi amaçlamaktadır.

Çalışmamız esnasında gerekli tavsiyelerde bulunup, görüşleriyle çalışmanın şekillenmesine katkı sağlayan tüm hoca ve arkadaşlarıma; bilhassa danışman hocam Yard. Doç Dr. Akif Köten’e çalışma boyunca gösterdiği alaka, yardım ve sabırdan dolayı müteşekkirim. Ayrıca öğrenim hayatım süresince gösterdikleri sabır, hoşgörü ve fedakârlıkla birlikte desteklerini esirgemeyen anne ve babama da teşekkürü bir borç bilirim.

Zeynep Orhan
Kayhan, Bursa 2008

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	II
ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	VIII

GİRİŞ

BİRİNCİ BÖLÜM İSLÂM'DA EVÂİL KÜLTÜRÜ

I. EVÂİL KAVRAMI.....	1
A. Sözlük Anlamı	1
B. İstilah Anlamı	2
II. EVÂİLİN ORTAYA ÇIKIŞ NEDENLERİ	4
A. İnsanî Nedenler	5
B. Dinî Nedenler.....	9
III. HADİS İLMİNDE EVÂİLİN TARİHÇESİ VE İLK ÖRNEKLERİ.....	12
IV. EVÂİL LİTERATÜRÜ.....	16
A. Müstakil Evâil Kitapları.....	17
B. Evâil Bölümü Bulunan Eserler	31

İKİNCİ BÖLÜM

RİVAYETLERE GÖRE EVÂİL

I. GEÇMİŞ ÜMMETLERLE İLGİLİ EVÂİL	41
---	----

A.	Yaratılış ve Hz. Âdem Hakkındaki Evâil	43
B.	Geçmiş Ümmetler ve Peygamberler Hakkındaki Evâil	50
C.	Kâbe ve Mekke Tarihi'nde Evâil	52
II.	HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNE AİT EVÂİL	54
A.	HZ. Peygamber'e Ait Evâil	54
B.	Ashaba Ait Evâil	57
III.	HZ. PEYGAMBER SONRASI EVÂİL	64
A.	Hulefâ-i Raşidîn ve Daha Sonraki Dönemlerde İslâm Toplumlarında Evâil	64
B.	Geleceğe Dair Evâil	68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM EVÂİLİN HADİS İLMİNE KATKILARI

I.	TARİH TESPİTİNE KATKI	73
II.	NÂSİH-MENSÛHUN BİLİNMESİ	79
III.	EHL-İ KİTAB ÖRF VE ADETLERİNDEN HABER	82
IV.	ONAYLANAN CAHİLİYE ADETLERİ HAKKINDA BİLGİ	86
SONUÇ	94
KAYNAKLAR	96
ÖZGEÇMİŞ	104

KISALTMALAR

Kısaltma

a.g.e.

a.g.m.

a.g.md.

a.s.

a.y.

at all

b.

binti

bs.

Bkz.

c.

d.

D.İ.B.

Ed.

h.

Hz.

M.Ü.İ.F.

ö.

r.a.

ss.

sy.

T.D.V.

Thk.

trc.

ts.

U.Ü.İ.F.D.

vb.

Yay.

y.y.

Bibliyografik Bilgi

Adı Geçen Eser

Adı Geçen Makale

Adı Geçen Madde

Aleyhisselâm

Aynı yer

Ve diğerleri

İbn, Bin

Kızı

Baskı sayısı

Bakınız

Cilt

Doğumu

Diyanet İşleri Başkanlığı

Editör

Hicrî

Hazreti

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Ölümü

Radiyallahu anh

Sayfadan sayfaya

Sayı

Türkiye Diyanet Vakfı

Tahkik eden

Tercüme Eden

Basım tarihi yok

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Ve benzeri

Yayınları

Basım yeri yok

GİRİŞ

Sünnet, Hz. Peygamber'in Allah'a kulluğunun pratiğidir. Ömrünün yaklaşık olarak son yirmi üç yılını alan bu kulluk hayatı, vefatından sonra da tüm mü'minlere rehber olmuştur. Hz. Peygamber'in sünneti üzerinde düşünmek ve onu tatbik etmek düşünce, hayat ve tarih arasındaki irtibatı desteklemiştir. Hz. Peygamber'in sünnetinin milyonların öğretmeni olmasının sebebi budur. Hz. Peygamber'e vahyin geldiği ilk andan itibaren O'na inanan herkez O'nu örnek almaya çalışmıştır. İlk gideni O olan İslâm yolu sabit kalmak şartıyla ümmet ise kendine has pek çok başlangıçlar yapmış ve yollar açmıştır. O'nun sünnetinin her biri, Müslümanların hayalinde Hz. Peygamber'in farklı bir yönünü ortaya çıkarmıştır. İşte evâiller böyle bir çabanın ürünüdür ve İslâm medeniyetinde, hadis ve sünnete değişik bir bakış açısı kazandırma yönünden değerlidir. İslâm'ın pratiğe verdiği önem burada kendini bir kez daha göstermekte ve sözlerin, davranışların temeline inme hissi evâilde hat safhaya ulaşmaktadır. Ayetin temel düşünceye (ilk düşünce) yaptığı vurgu da bize bunu düşündürmektedir. “Orada asla namaza durma, tâ ilk günden temeli takva üzerine kurulan mescid, içinde kıyamına elbette daha lâıyk ve müstahıktır, onun içerisinde öyle rical var ki çok temizlenmeyi severler, Allah da çok temizlenenleri sever” (et-Tevbe 9/108).

Araştırmanın konusu olan evâil rivayetlerinin de yer alması ve rivayetlerin daha iyi anlaşılabilmesi için İslâm'ın ilk çeyrek asrına kılavuzluk ve şahitlik eden *Kur'an-ı Kerim* temel kaynaklardan kabul edilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünün evâilin genel olarak İslâmî gelenek içerisindeki yerine tahsis edilmesi, hadis edebiyatı dışındaki İslâmî kaynaklardan faydalanmayı da gerekli kılmıştır. Hadis kaynakları, bazı rivayet tefsirleri ve tarih kitapları, *Kitâb-ı Mukaddes*'e ait kaynaklar geçmiş ümmetlere dair rivayetleri değerlendirebilmemiz noktasında yardımcı olmuştur. Asr-ı saadet ve Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından meydana gelen evâil konusunda ise hadis kaynaklarının yanı sıra siyer, tarih, meğazi ve tabakat kitaplarından faydalanılmıştır. Araştırmanın bölümleriyle alakalı görülen hemen her eserden istifade edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmada başvuru kaynaklar, çalışmanın özelliğinden dolayı farklı eserlerden oluşmaktadır. Öncelikle hadis edebiyatının rivayet asrı olarak nitelendirilen yaklaşık hicrî V. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemde yazılmış hadis eserlerindeki rivayetlere öncelik verilmiştir. Bu asırlar sadece hadis ilmi değil onun alt ve yan kolları olarak gelişen pek çok İslâmî ilim açısından da oldukça önemli bir dönemdir. Bu ilimlerden biri olan evâil ilminde de özgün eserlerin bu asırlarda yazıldığı gözlemlenmektedir. Konunun her dönem geliştirilebilir nitelikte olması rivayetlerin yer aldığı kitapların hacimlerinin yıllar geçtikçe artması ile sonuçlanmıştır.

Kaynakları belirlerken önceliği hem tasnif döneminin ilk eserlerinden hem de evâile dair günümüze ulaşabilmiş en eski kaynak olması nedeniyle İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef* adlı eseri en çok faydalanılan kaynak olmuştur. Kendisinden sonra yazılan hemen hemen bütün evâillere kaynaklık etmiş olması nedeniyle bu eser çalışmamızda gerekli olan rivayetleri belirlemede kolaylık sağlamıştır. Bu eserde evâile dair iki yüz otuz beş rivayet Kitâbü'l-evâil bab başlığı altında ele alınmaktadır. Hadis ilmine benzer olarak rivayetlere senetli biçimde yer veren evâil eserlerinden İbn Ebî Âsım'ın (ö. 287/900) *el-Evâil mine'l-müsned*'indeki yüz doksan dört, Ebû 'Arûbe el-Harrânî'nin (ö. 318/930) *el-Evâil*'indeki yüz kırk, Taberânî'nin (ö. 360/971) *Kitâbü'l-evâil*'indeki seksen altı rivayet ile kronolojik öncelik taşıyan evâil eserleri arasında bulunmaktadır. İsimleri zikredilen bu dört eser, hem evâil edebiyatında ilk dönemlere ait olması hem de kendilerinden sonra yazılanlara kaynaklık etmesi bakımından değerlidir. Ayrıca bu kaynaklardaki evâil rivayetleri ile hadis edebiyatında yer alan diğer eserlerdeki rivayetler arasında pek çok benzerlik bulunmaktadır. Bunlar dışında Kütüb-i sitte olarak isimlendirilen eser grubunda bir şeyin ilk olduğunu bildiren rivayetlerin sayısı Buhârî'nin (ö. 256/869) *Sahîh*'inde yüz elli yedi, Müslim'in (ö. 261/874) *Sahîh*'inde yüz onbir, Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen*'inde yetmiş iki, İbn Mâce'nin (ö. 275/888) *Sünen*'inde otuz altı, Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888) *Sünen*'inde yetmişdört, Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*'inde ise yüz elli civarındadır. Son dönem evâil eserlerinden biri olan Fuâd Salih es-Seyyîd'in kitabında ise 1860 rivayete yer verilmektedir. Bu, literatüre geçmiş evâil rivayetlerinin sayı olarak ulaştığı son noktayı haber veren bir bilgi olarak önem taşımaktadır.

Evâil konusunda Türkçe yapılmış araştırmalar neredeyse yok gibidir. Bu araştırmalardan biri Abdurrahman Acar'ın evâil edebiyatını tanıttığı makalesidir (Abdurrahman Acar, “Evâil Edebiyatı Üzerine”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 12, Yıl 3, 2002, ss. 1–36). Yazar bu makalede evâil edebiyatını tanıtmış, özellikle günümüze ulaşabilmiş evâiller ve müellifleri hakkında bilgi vermiştir. Eserlerde yer alan rivayetlerin içeriğine de kısaca değinilen makale, özellikle evâil edebiyatının tespit edilmesi noktasında en çok faydalandığımız bilgi kaynağı olmuştur. Bir diğeri çalışma ise Alparslan Açıkgenç'in *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan ve daha çok evâilin felsefi boyutuna değinerek yazmış bulunduğu “evâil” maddesidir. Açıkgenç evâil litaratürüne de kısaca değinmiş olmakla birlikte eserlerin tamamından bahsetmemiştir.

Günümüze ulaşabilmiş ve matbu hale getirilen eserlerin bazılarının önsözlerinde verilen bilgiler evâil eserlerinden ve bu konuda yapılan çalışmalardan bahsetmesi nedeniyle faydalandığımız kaynaklar arasındadır. Takiyüddin Ebû Bekir b. Zeyd el-Cerrâî'nin (ö. 883/1478) *el-Evâil* adlı eserini neşreden Adil Fureycat yazdığı önsözde bilgiler vermiştir (Beyrut: Dâru'l-îmân, 1409/1988). Yine Muhammed b. Takiyuddîn ed-Dîmeşkî el-Hanefî eş-Şiblî'nin (ö. 769/1367) *Mehâsinü'l-vesâil fi ma'rifeti'l-evâil*'i Muhammed Altûncî tarafından evâil hakkında bilgi veren bir önsöz ile yayımlanmıştır (Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1412/1992).

İslâmî ilimler ile alakalı evâil, özellikle de Hz. Peygamber ve sahabe tarafından yaşanmış ve dile getirilmiş, bu konuda yazılan eserlerde yer alan rivayetlerin diğeri ilimler ile ilgili olanlarına yer verilmiştir. Bu rivayetlerin epeyce fazla olması sebebiyle araştırmamızı evâil edebiyatı ve Kütüb-i Sitte'de yer alanlar ile sınırlamaya çalıştık. Araştırmamızda Hz. Peygamber ve sahabe tarafından dile getirilmiş evâile öncelik verilmeye çalışılmıştır. Ancak bu tür rivayetlerin konu kapsamı bakımından darlığı nedeniyle ele aldığımız her hususta bu mümkün olmamıştır. Özellikle İslâm'ın ilk dönemleri ve Hz. Peygamber sonrası İslâm toplumları ve ilimleri hakkında ele alınan evâil bu gruptandır.

Kütüb-i Sitte'de yer alan rivayetlerin evâil edebiyatındakileri tam olarak karşılamaması, bazı konularda rivayet bulunmaması evâil eserlerinden faydalanmayı

kaçınılmaz kılınıştır. Çalışmanın amacı İslâm toplumlarını etkilemiş bulunan evâilin bilinerek hadis ilmi açısından hadis ve sünnetteki değerinin tespit edilmesi olduğundan, sadece hadis eserlerindeki rivayetler ile yetinilmemiş evâil edebiyatından da faydalanılmıştır. Evâiller ise genel itibariyle tarih ilmi ölçütlerine göre, içerdikleri bilgilerin sıhhatine bakılmaksızın kaleme alınmış eserlerdir. Çalışma esnasında eldeki verinin en uygun biçimde tasnifi ve bu tür rivayetlerin bazı hadis edebiyatında var olagelmesine rağmen özelde evâil rivayeti olduklarının önplana çıkarılması amaçlanmış ve bu esnada zaman zaman tarih ilmine kayıldığı ve onun metodlarının kullandığı olmuştur.

Günümüze ulaşabilmiş evâillerden kendilerine has özellikleri ve ihtiva ettikleri bilgiler itibariyle istifade edilmeye çalışılmıştır. Evâil edebiyatının önemli bir kısmında yer alan rivayetlerin hadis ilmi ölçütlerine göre değerlendirilmesinin güçlüğü, çalışmanın en zor yönünü tenkit esasları teşkil etmektedir. Bu rivayetlerin bir kısmının senetleri yoktur, diğer bir kısmının ise senetlerinde yer alan ravilerin rivayetlerinin muteber hadis kaynaklarında yer almamasından dolayı kimliği ve hadis rivayetindeki ehliyeti hakkında bilgi edinmek zor görünmektedir. Bu nedenlerle, bu kadar çok rivayet içinde rivayetlerin bir hayli yekün tuttuğu da hesaba katıldığında, çalışmamızda yer verdiğimiz evâillerin çok az bir kısmını senet tenkidine tabi tutulabilmiştir. Bununla birlikte bu rivayetlerin tarihî bilgilerle örtüşmesine, akla, mantığa uygun olmasına ve diğer İslâmî edebiyattaki bilgilerle çelişmemesine de dikkat edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca evâilin bireysel bir yön taşıdığı muhakkaktır. Bir kişinin rivayet ettiği bir ilk ona göre ilk olduğu halde bu, gerçek anlamda doğru olmayabilir. Bu evâilin eleştirilebilecek noktalarından biridir. Fakat ele aldığımız örneklerde evâil edebiyatında en yaygın olanları alınarak, rivayetin yer aldığı bütün eserler dipnotta gösterilmeye gayret edilmiştir.

Çalışma giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın kapsamının çizilmesine öncelik verilmiştir. Araştırma esnasında faydalandırılan temel eserlere değinilmiş ve bu kaynaklarda yer alan bilgilerin hangi yöntem dâhilinde ele alındığı kısaca açıklanmaya çalışılmıştır.

Birinci bölüm evâil kavramının tanımı ile başlamakta ve İslâm dünyasının evâile ilgi duyması ve bu ilgiyi bir literatür haline dönüştürmesine neden olan insanî ve dinî nedenler açıklanmaya çalışılmıştır. Diğer İslâmî ilimler arasında evâilin yeri tespit edilmeye çalışılmış ve ilimleşme süreci ele alınmıştır. Ulaşılabilirliği ölçüsünde evâil edebiyatında yer alan bütün eserler hakkında bilgi verilmiştir. Günümüze ulaşmış eserlerin kaynakları, değerleri ve daha sonraki yazılan eserlere tesirlerine değinilmeye çalışılmıştır. Eserler, eldeki bilgiler, önem ve değerleri ölçüsünde tanıtılmaya çalışılmış, bazılarının bab veya fasılları hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde ise hadis ve evâil edebiyatındaki rivayetler tasnif edilerek, evâil edebiyatındaki rivayet çeşitliliği hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Evâiller yeryüzünün var edilişinden başlayarak ahiret âlemine kadar geniş bir zaman diliminde ortaya çıkan ve çıkması beklenen olaylara dair bilgiler veren rivayetlerdir. Evâil ilim dünyasında her tür ilim dalı ile alakalı olması yönüyle kapsamlı bir konu olma vasfına sahiptir. Konu dağılımının geniş, rivayetlerin/bilgilerin çok olması tezin sınırlarının çizilmesini zorlaştırmaktadır. Ancak rivayetler dönem olarak gerçekleştikleri zaman dilimine göre bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Öncelikle yaratılış, geçmiş ümmetler ve onlara gönderilen peygamberler hakkındaki evâile yer verilmiştir. Daha sonra Hz. Peygamber'e ve ashaba ait evâil ve bunların İslâm düşüncesine etkilerine değinilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde son olarak ise Hz. Peygamber'in vefatının ardından ashabın gerçekleştirdiği bazı ilkler ile kıyamet ahvaline dair ilkler ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise evâil rivayetlerinden örnekler seçilerek hadis ilmi özelindeki bazı konular açısından değerlendirmeye tabi tutulmaya çalışılmıştır. Elbetteki evâilin hadis ilmi ve bu ilmin kriterleri açısından değerlendirilmesi burada belirtmiş olduğumuz hususları aşmaktadır. Ancak konunun geniş, vaktin dar olması ve evâil konusunda yapılan çalışmaların az olması bu kadarını mümkün kılmıştır.

Tezin yazılmasında Türk Dil Kurumu'nun imla kılavuzu ile beraber Arapça kelime ve eserlerin yazımında ve adı geçen âlimlerin vefat tarihleri büyük ölçüde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin imlası esas alınmıştır. Çalışmada yer verilen ayeti kerimelerin mealleri Prof. Dr. Ali Özek, Prof. Dr. Hayrettin Karaman vd.

tarafından kurulan. bir komisyonun tercümesi ile T.D.V. yayınları arasında yer alan *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*'nden alınmıştır (Ankara: 1993).

BİRİNCİ BÖLÜM
İSLÂM'DA EVÂİL KÜLTÜRÜ

I. EVÂİL KAVRAMI

A. Sözlük Anlamı

أول ya da آل kök filinden türetilen أول kelimesi dönmek, geri gitmek; bir şeye dayandırılmak, isnat edilmek, atfedilmek; bir şeyden kaynaklanmak, türemek; bir şeye sebep olmak; bir şeyin eline geçmek gibi anlamlara gelmektedir. Aynı zamanda âhirin (son) zıddı olan evvel, "evâil" den başka evâlî (أولي), evvelûn (أولون), uvelu (أول) ve uvleyât (أوليات) şekillerinde de çoğul yapılmaktadır.¹ "Evâil" (أوائل), Arapça'da ilk, birinci, iptidâi, başlangıç, önce, eski, köken, geçmiş ve geçmiş zamanda anlamlarına gelen "evvel" (أول) kelimesinin çoğuludur.² "Evvel" de kendi cinsinden olan, başkasının kendinden önce veya kendisiyle birlikte bulunmadığı ferd demektir.³

Arap dili âlimleri evâil kelimesinin ana vezni konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bir görüşe göre evâil kelimesinin aslı أفعل vezninde olup أوأل şeklindedir. Hemze (أ) sonradan vav (و) harfine dönüşmüş ve idgam yapılmıştır. Buna هذه أوأل منك ifadesi delildir. Diğer bir görüşe göre ise kelimenin aslı فوعل vezninde olup ووال şeklindedir. İlk vav (و) hemzeye dönüşerek أواول halini almış, ancak araya cem eden (çoğul yapan) elif harfinin girmesi ile iki vav harfi bir araya geldiğinde oluşacak istiskal (söyleme zorluğu) nedeniyle ikinci vav harfi elif harfine dönüşerek evâil şeklini almıştır.⁴

Evvel kelimesi *Kur'an-ı Kerim*'de, tekil halde evvel (أول) ve ulâ (أولي) şeklinde 44 defa, çoğul halde ise evvelîn (أولين) ve evvelûn (أولون) şekilleriyle 38 defa

¹ İbn Manzûr, Cemâlüddîn Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdir, (I-XV), Beyrut, ts. c. XI, s. 32- 40.

² Devellioğlu, Ferit, *Ansiklopedik Lugat*, Doğu Matbaası, Ankara, 1962, s. 96.

³ Şibli, Bedreddin Ebû Abdillâh (Ebû'l-Beka') Muhammed b. Takiyuddîn Abdillâh ed-Dimeşkî el-Hanefî (ö. 769/1367), *Mehâsinü'l-vesâil fi ma'rifeti'l-evâil*, Thk. Muhammed Altûncî, 1. bs., Dâru'n-nefâis, Beyrut, 1412/1992, s. 41–42; es-Seyyîd, Fuâd Sâlih, *Mu'cemü'l-evâil fi târihi'l-Arabî ve'l-Müslimîn*, Beyrut, 1412/1992, s. 9; Acar, Abdurrahman, "Evâil Edebiyatı Üzerine", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 12, Yıl 3, 2002, ss. 1–36, s. 1.

⁴ Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 9.

geçmektedir.⁵ Bu ayetlerde “ilk” (evvel) kelimesi daha çok ilk yaratılıştan söz etmekle birlikte⁶, farklı durumları ifade etmek için de kullanılmıştır. Değişik ayetlerde Allah'ın el-Evvel ve el-Âhir⁷ (ilk ve son) olduğu; insanları “ilk kez”⁸ yarattığı gibi ahirette tekrar yaratmaya da gücü yetecek olanın Allah olduğu bildirilmiştir. Aynı zamanda varlığının başlangıcı olmayan, kalplerden geçeni en başta bilen, yaratmayı başlatan anlamlarında “el-Evvel”, Allah'ın isimlerinden biridir.⁹

Evâil şeklindeki çoğulu yer almamakla birlikte, ilklere dair bazı bilgilerin *Kur'an*'da da yer aldığı görülmektedir. Örneğin “âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk evin (mâbet) Bekke(Mekke)'deki (Kâbe)¹⁰ olduğu bildirilmiştir. Evvel kelimesi evvelûn ve evvelîn biçimlerindeki çoğul haliyle ise öncekiler ve geçmiş anlamını ifade etmek için kullanılmıştır. Daha çok da önceki ümmetler hakkında¹¹ ve müşriklerin *Kur'an*'ı hedef alırken söyledikleri "eskilerin masalları" suçlamasında yer aldığı görülmektedir.¹² Ayrıca *Kur'an*'da iki olaydan birincisini ifade etmek maksadıyla evvel kelimesine yer verildiğini görmekteyiz.¹³

B. İstilah Anlamı

“Evâil” hadis ilmine has bir kavram değildir. Bu nedenle hadis usulü eserlerinde tanımına rastlamıyoruz. Kavramın ilk tanımlarından birini *el-Musannef* adlı hacimli eserinde evâil bölümü açarak, "ilk yapılan işler ve onların ilk fâiller" şeklindeki

⁵ Abdulbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, İstanbul, 1984, s. 98–99.

⁶ Kaf 50/15; el-En'âm 6/94; el-İsrâ 17/51; Yâsîn 36/79; Fussilet 41/21.

⁷ el-Hadîd 57/3.

⁸ el-En'âm 7/94; el-İsrâ 15/51; el-Kehf 18/48; el-Enbiyâ 21/5, 104; Fussilet 41/21.

⁹ Tirmizî, Da'avât, 82; Müslim, Zikir, 61; Ebû Dâvûd, Edeb, 109; İbn Mâce, Du'â, 3, 10, 15; Şiblî, *Mehâsin*, s. 43; Ayrıntılı bilgi için bkz. Topaloğlu, Bekir, “Evvel”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XI, İstanbul, 1995, ss. 545-545., s. 545.

¹⁰ Âl-i İmrân 3/96.

¹¹ el-Enfâl 8/38; el-İsrâ 15/59; el-Mü'minûn 23/81; “Celâlim hakkı için senden önce evvelkilerin şîaları içinde de Resûller gönderdik” (el-Hicr 15/10).

¹² el-En'âm 6/25; el-Enfâl 8/31; en-Nahl 16/24, el-Mü'minûn 23/81, 83; el-Furkân 25/5; en-Neml 27/68; el-Kalem 68/15; el-Mutaffîfîn 83/13; el-En'âm 8/129; el-Ahkaf 46/17; el-Kalem 29/15.

¹³ “Bundan böyle Allah seni onlardan bir kısmının yanına döndürür de başka bir cihada çıkmak için senden izin isterlerse artık siz benim maiyyetimde asla çıkamayacaksınız ve hiç bir düşmana benim maiyyetimde harp edemeyeceksiniz. Evvelki sefer oturup kalmayı arzu ettiniz, şimdi de artık geride kalanlarla beraber oturun, de” (et-Tevbe 9/83).

açıklaması ile başlayan İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) yapmıştır.¹⁴ Kalkaşandî (ö. 821/1418) evâili kısaca “önemli işlerin başlangıcının bilgisi” olarak tanımlarken,¹⁵ Şerif İzzeddîn Hamza b. Ahmed el-Hüseynî ed-Dimeşkî 'ye (ö. 261/874) göre ilm-i evâil, kendisi vasıtasıyla olayların ve hâdiselerin mekânlarına, kaynaklarına, konularına ve zahirî gayelerine göre ilklerinin bilindiği ilimdir.¹⁶

Bu ilmin bir diğer tanımını Kâtip Çelebi'de (ö. 1067/1657) yapmaktadır. Ona göre ilm-i evâil, edebiyat ve tarihin kollarından biri olup, ülke ve devletlerde meydana gelen olayların başlangıçlarının kendisiyle öğrenildiği bir ilimdir.¹⁷ Kâtip Çelebi'nin açıklamasından hareketle evâil denildiğinde daha ziyade her ilmin öncülerinden ve tarihin ilklerinden bahseden eserler akla gelir. Dolayısıyla bu ilmin bir tür ilimler tarihi olduğu söylenebilir. Nitekim evâil, yaygın olarak ilmü'l-evâil adlı tarihi ve edebî disiplin çerçevesinde “tarihte ilkler” üzerine yazılmış eserler manasında da kullanılmıştır.¹⁸ Birçok hadis kitabının ilk hadislerini bir araya toplayarak meydana getirilen kitaplara¹⁹ da evâil ismi verilmekle birlikte, özel olarak İslâm tarihinde ilk defa yapılan işler, meydana gelen olaylar ve bu işlerin ilk defa yapıldığı yer ve zamanlarını tespit üzere yazılan eserler²⁰ şeklinde de tanımlanmıştır. Kâtip Çelebi'ye göre evâilin amacı gayet açık olup bu ilim tarih ilminin furûundandır.²¹ İslâm öncesi milletlerin ilmi²² anlamında geçmiş ümmetlere dair haberler hakkında bilgi veren ilmi ifade etmenin yanı sıra İslâm'ın ilk yıllarını ifade etmek için de bu kavram

¹⁴ İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849), *el-Musannef*, I-V, Thk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409, c. VII, s. 247.

¹⁵ Kalkaşandî, Ebü'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Ahmed el-Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, I-XIV, Thk. M. Hüseyin Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, c. I, s. 469.

¹⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, I-II, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, c. I, s. 199; Sıddîk b. Hasan el-Kannevcî, *Ebcedü'l-ulûm (el-Veşyü'l-merkûm fî beyâni ahvâli'l-ulûm)*, I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1889, c. II, s. 117.

¹⁷ Kâtip Çelebi, a.y.

¹⁸ Açıkgenç, Alparslan, “Evâil”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XI, İstanbul, 1995, ss. 513–514, s. 513.

¹⁹ Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Hadisevi, İstanbul, 2006, s. 89.

²⁰ Aydınlı, a.y.

²¹ Kâtip Çelebi, a.y.

²² Hıdır, Özcan, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, İnsan Yay., İstanbul, 2006, s. 366.

kullanılmıştır.²³ Ayrıca kamerî ayların birinden onuna kadar olan başlangıç günlerine de evâil ismi verilmektedir.²⁴

Aynı zamanda evâil felsefî bir olgunun ilk verilerini ifade etmek için kullanılan bir ıstılah haline de gelmiştir.²⁵ "İslâm mantık tarihinin öncülerinden olan Kindî (ö. 252/866?) ve Fârâbî'nin (ö. 339/950) evâili, "deney öncesi (apriori, aksiyom, öncel) bilgi" anlamında kullandıkları anlaşılmaktadır. Buna göre sağlıklı bir zihne sahip olan herkesin doğuştan getirdiği yatkınlıkla duyu tecrübelerine başvurmadan sahip olduğu bilgilere el-Evâilü'l-me'lûfe, el-Evâilü'l-mantıkıyye ve el-Evâilü'l-müteârefe (herkesin kesinlik ve doğruluğunu kavrayıp iştirak ettiği ilk bilgiler) denmektedir. Fârâbî'nin, tartışma ve kuşku götürmez ilk bilgileri ifade etmek üzere evâil kavramını kullandığı ve bununla birlikte felsefede ıstılahî bir anlam kazandığı görülmektedir."²⁶ Fârâbî ayrıca, mantık ilmine başlamadan önce edinilecek temel bilgiler için de bu kavramı kullanmıştır. "İbn Sina'nın (ö. 428/1037), "ilk bilgiler" anlamında evâil terimine yer vermekle birlikte daha çok "evveliyat" kelimesini tercih ettiği ve bu terimi yine doğuştan gelen, istidlâl ve duyu tecrübelerine dayanmayan, doğruluğunun anlaşılması için kendisinden başka bir açıklamanın gerekmediği aksiyomatik önermeler anlamında kullanıldığı bilinmektedir. İbn Rüşd için de evâil aynı anlamlara gelmekte ve "el-Evâilü'l-yakîniyye" şeklindeki kullanımıyla ilk bilgilerin kesinlikleri ve ispata ihtiyaç duymamaları vurgulanmaktadır."²⁷

II. EVÂİLİN ORTAYA ÇIKIŞ NEDENLERİ

Kültür ve medeniyetlerin hayatında her yeni gelişmenin bir başlangıcı, her olayı ortaya çıkaran neden ya da nedenler mevcuttur. Genel anlamda bir ilim olarak "var

²³ Rosenthal, Franz, "Awâ'il ", *The Encyclopedia of Islam*, Ed. Hamilton Alexander Roskeen Gibb at al., The Netherlands, 1960, c. I, s. 759; Acar, "Evâil Edebiyatı Üzerine", s. 1; Enfal Suresi hakkında: "O Medine'de nazil olan evâildendir" denilmesi Enfal Suresi'nin Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra nazil olan ilk surelerden biri olduğunu ifade etmektedir (İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 267 (Hadis No: 35953)).

²⁴ Arabî ayların onu ile yirmisi arasındaki günler evâsıt olarak isimlendirilirken, yirmisinden sonuna kadar olan günlere de evâhir adı verilmektedir (Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yay., İstanbul, 1998, s. 99).

²⁵ Rosenthal, a.y.; Acar, a.y.

²⁶ Açıkgenç, "Evâil", c. XI, s. 513.

²⁷ Açıkgenç, a.y.

olan her şeyin başlangıç bilgileri” olarak da nitelendirilebilecek olan evâiller incelendiğinde, bu tür rivayetlere ilginin ortaya çıkmasını ve bunun bir ilim haline gelmesini hazırlayan beşerî ve toplumsal bazı nedenlerin var olduğu göze çarpmaktadır. Bu nedenleri birkaç ana başlık altında toplamak mümkün görünmektedir.

A. İnsanı Nedenler

Kalkaşendî (ö. 821/1418), evâili kaydetmeye geçmeden önce tarih ilmi hakkında şu tespitlerde bulunmaktadır: Tarih, sahilsiz bir denizdir. Bunun içindir ki insanlar değişik dallarda, kimi özet, kimi de hacimli, çok sayıda kitap yazmışlardır. Bu kitaplarda enteresan bilgiler, ilginç nükteler bulunmakta ve nasıl ki madenden cevher ancak uzun çalışmalardan sonra elde edilebiliyorsa, bu bilgi ve nüktelere de geniş etütlerden sonra ulaşılmaktadır. Bu tür cevherler iki çeşittir. Birincisi "bir iş veya görevi ilk yapanlar, diğeri ise asalet ve şerefte önde gelenlerdir.²⁸ Bu ifade işaret etmektedir ki insanlık tarihinde ilkler her zaman ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü ilkler sürükleyici ve yol açıcıdır. Bu yüzden bazı kişilikler medeniyetlerin ve insanların bilincine ve yüreğine kahramanlar olarak yazılmışlardır. Bir kapıdan “ilk geçmek” kültürler ve dinler üstü bir unsurdur. Bu her zaman önemli ve değerli kabul edilmiştir. Kâbe tamir edilip, Hacerü'l-esved'in yerine yerleştirilmesine sıra geldiğinde Arap kabileleri bu konuda münakaşaya başlamışlardır. İçlerinden biri kapıdan içeriye giren "ilk kişi" taşı kimin yerine yerleştireceğine dair hükmü versin dediğinde, kapıdan giren "ilk kişi" Resûlullah idi.²⁹ O ise bu sorunu orada bulunanların rıza göstereceği bir biçimde çözümlenmiştir.

İnsanlık tarihindeki pek çok medeniyette olduğu gibi İslâm medeniyet tarihi de, insanlığın faydasına olan iyi ve yararlı çok sayıda “ilk” olay ve bu olayların kahramanları ile doludur. Birçok müellif hadis tasnifinin ve tarih yazıcılığının başladığı III/IX yüzyıldan itibaren yazdıkları çeşitli konulara dair eserlerde bu olay ve kahramanlara yer vermişlerdir. Bu çaba Müslümanlarda evâil kültürünün edebiyata geçmesinin başlangıcı olmuştur. İslâm medeniyetinin ilk dönemlerinden itibaren

²⁸ Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sâ*, c. I, s. 469; Acar, “Evâil Edebiyatı Üzerine”, s. 18.

²⁹ İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 88 (Hadis No: 95).

özellikle Hz. Peygamber'in hayatı ve İslâm'ın başlangıç yılları ile ilgili ilklerin kimler/neler olduğunu bilme çabası birçok açıdan önemli bir meseledir. Müslümanlar Hz. Peygamber'in biyografisi ve O'nun günlük hayat, toplumsal yapı ve hukuka getirdiği yenilikler ile ilgili ilklerle meşgul olmuştur.³⁰ Bunun sonucunda âlimler Hz. Peygamber zamanında ilk defa yapılan işlere dair müstakil eserler tertip etmişlerdir.³¹

Müslümanların evâile ilgisinin doğrudan doğruya *İncil* ve Eski Yunan'dan yapılan tercümelerin etkisiyle uyandığı iddia edilmiştir. Müsteşrik Rosenthal'in (ö. 2003) bu iddiasına göre Eski Samîlerin tarih bilincinde derin kök salmış olan "şeylerin menşei"ne duyulan merak, Araplara edebiyat ve özellikle de *Kitâb-ı Mukaddes* aracılığıyla geçmiştir. Helenistik dünya -en azından, bilimler tarihinin belli dalları için- ilk mucitlerle ilgili bilgilere sahip idi ve Araplar bu bilgileri -örneğin tıbbın kökenini- Grekçe ve Eski Yunan'dan yapılan tercümelerle doğrudan öğrenmişlerdir.³²

Kâtip Çelebi'ye (ö. 1067/1657) göre de evâilin başta antik felsefe metinleri olmak üzere diğer birçok eser ile de ilgisi vardır.³³ Bununla birlikte insanların kendi kültür ve geleneklerinin kaynağına ait ilkleri bilme arzusu, belli bir kültür ve medeniyete hasredilemeyecek bir duygu olduğundan, bu araştırma Müslümanlar için de tabîî bir hadisedir. Bunun için evâil konusunda kaleme alınmış eski kaynaklara da başvurulmuştur.³⁴ Bunu, İslâmî edebiyattaki onlarca ifadede görmekteyiz ki bu rivayetlerde "bu fiili İslâm'da ilk işleyen şudur" diye belirtilerek İslâm'a ait bazı orijinal durumlara dikkat çekilmektedir. Tarih boyunca İslâm kendi kültür ve medeniyetini oluştururken birçok başlangıçlara imza atılmıştır. Evâiller bu tür örneklerin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuş eserlerdir. Örneğin "ilk İslâm selamını" veren, ilk bedevi Müslüman olarak da bilinen Ebû Zer Cündeb b. Cünâde b. Süfyân el-Gıfârî (ö. 32/653) iken,³⁵ hicretin birinci yılında Hz. Peygamber'in öğrettiği İslâm'ın şiarlarından ezanı

³⁰ Rosenthal, "Awâ'il", c. I, s. 759.

³¹ Uğur, Mucteba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, T.D.V. Yay., Ankara, 1996, s. 94.

³² Rosenthal, a.y.; Acar, "Evâil Edebiyatı Üzerine", s. 2.

³³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. I, s. 199; Acar, a.g.m., s. 1.

³⁴ Açıkgenç, "Evâil", c. XI, s. 513.

³⁵ ... Resûlullah geldi ve Beytullah'ı tavaf etti. Makamın arkasında iki rekat namaz kıldı. Namazını bitirince "Esselâmu aleyke ya Resûlullah" dedim. Bana "ve aleyke ve rahmetullah" diye muKâbele etti. Sonra "sen kimlerdensin?" diye sordu. "Gıfâr'danım" dedim... Bu şekilde Resûlullah ile ilk tanışmasını anlatan Ebû Zer "İslâm selamı ile Nebi'ye selam veren ilk kişiyim" demektedir. Ahmed. b. Hanbel, *Müsned*, V, 175; Müslim, *Fezâilu's-sahâbe*, 132; İbn Ebî Âsım, Ebî Bekir Ahmed b. Amr

O'nun emri ile ilk defa okumakla meşhur olan sahabî ise Ebû Abdulkerîm (veya Ebû Amr) Bilâl b. Rebâh el-Habeşî'dir (ö. 20/641).³⁶

Allahu Teâla, insanlığa gönderdiği son peygamberini, indirdiği kitabı tüm insanlığa tebliğ ve izah etmekle görevlendirmiş; inanan kimselere de ona uymalarını emretmiştir. Başta ashop olmak üzere bu vazifenin bilincinde olan Müslümanlar, Hz. Peygamber'in her söz ve hareketini öğrenmek, onları hayatlarına tatbik etmek ve başkalarına nakletmek için ellerinden geleni yapmışlar ve bu yönde hiçbir fedakârlıktan kaçınmamışlardır. Hz. Peygamber'in ağzından çıkacak her ifadeyi dikkatle dinleyen ashop, çoğu zaman Hz. Peygamber'in sözlerini ilk duyan ve onu insanlara ilk duyuran olmaktan şeref duyardı. Bu hususta Abdullah b. Haris'in Hz. Peygamber'in "sizden biri tuvalet ihtiyacını giderirken kibleye doğru yönelmesin" dediğini ilk duyan ve bunu insanlara ilk tahdîs eden kişi benim³⁷ demesi ilgi çekicidir. Bazı zamanlarda da "bunu Araplardan ilk soran benim" demeyi bir şeref vesilesi saymışlardır.³⁸

Kahramanlık gösterdiği ve on yedi yerinden yaralandığı Uhud Gazvesi'nde Kâ'b, Resûlullah'ın zırhını, Resûlullah da onun zırhını giyindi. Bu savaşta Hz. Peygamber'in öldüğü şâyiasından sonra O'nu ilk defa Kâ'b b. Mâlik (ö. 50/670) gördü; "Müjdeler olsun ey Müslümanlar, Resûlullah yaşıyor!" diye bağırınca Resûl-i Ekrem parmağını dudağına koyarak susmasını söyledi.³⁹ Bu olayı anlatarak: "Uhud Savaşı'nın kaybedildiği gün miğferin altında iken Resûlullah'ın gözlerini "ilk gören" kişi benim"⁴⁰

b. Ebî Asım eş-Şeybânî, *e-Evâil*, Tahric Eden: Muhammed b. Nâsir el-Acemî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 2004, s. 104 (Hadis No: 132); Harrânî, *el-Evâil*, s. 155 (Hadis No: 64); Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *Kitâbü'l-evâil* (Suyûtî'nin Vesâil'i ile birlikte), nşr: İbrahim el-Adevî- Ali Muhammed Umer, Kahire, ts., s. 155; Dârimî, *İsti'zân*, 11; Suyûtî, *Vesâil*, s. 84.

³⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 251 (Hadis No: 35783); Buhârî, *Ezân* 1, Enbiya 50; Müslim, *Salât* 1; Ebû Dâvûd, *Salât* 141, Tirmizî, *Salât* 139; Nesâî, *Ezân* 1, 2; Harrânî, a.g.e., s. 153; Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl b. Sad b. Yahya b. Mihrân, *el-Evâil*, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1407/1987, s. 150- 151; İbnü'l-cevzî, Abdurrahman, *Telkîhu fuhûmu ehli'l-eser fî 'uyûni't-târîhi ve's-siyer*, Mektebetü'l-âdab, Kahire, ts., s. 464; Şiblî, *Mehâsin*, s. 45.

³⁷ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 250 (Hadis No: 35767); İbn Mâce, *Tahâret* 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 190, 191; İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 66 (Hadis No: 39); Şiblî, a.g.e., s. 178..

³⁸ Bkz. Ebî Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 251 (Hadis No: 35786); 253 (Hadis No: 35803); Müslim, *Lian*, 4; Tirmizî, *Lian*, 35.

³⁹ Kandemir, Yaşar, "Kâ'b Mâlik", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 5-6, s. 5.

⁴⁰ İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 66 (Hadis No: 40); Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 149 (Hadis No: 1078); 150 (Hadis No: 1084).

diyen Kâ'b, insan hayatında sevdiği kişilere dair ilklerin ne kadar değerli olduğunu akla getirmektedir.

İnsan yaşamı boyunca hafızasında pek çok olayı tutmakta, ancak bunların büyük bir kısmını hayatındaki ilkler oluşturmaktadır. Ashabın hayatına baktığımızda da bu durumu görmek mümkündür. Esmâ binti Ebû Bekir (ö. 73/692) Mekke'den Medine'ye hicret ettiği sırada hamile idi. Bu çetin yolculuktan sonra Kuba'ya vardıklarında Esmâ, Abdullah b. Zübeyr'i (ö. 73/692)⁴¹ dünyaya getirmişti. Hicret sonrası Muhacirlerin Medine'de doğan bu 'ilk çocuğu'⁴² doğduğunda Hz. Peygamber'e getirilmiş ve Hz. Peygamber ona tahnîk yaparak dua etmiş ve isim vermiştir. Bu olayı anlatan teyzesi Hz. Aişe, Abdullah'ın 'karnına giren ilk şey' Hz. Peygamber'in tükürüğü olmuştur demektedir.⁴³ Yine ashab-ı kiramın Hz. Peygamber'e olan sevgisi nedeniyle O'nu sadece dinî bir lider olarak değil, karşılaştıkları her meselede başvurulacak ilk merci olarak gördüklerini evâil rivayetlerinde müşahede etmekteyiz. Örneğin yılın ilk meyvesi (turfandası) çıktığı zaman dahi O'na getirmeleri⁴⁴ bunun güzel bir örneğidir.

Diğer yandan Hz. Peygamber'in ashabı arasında bazılarının ilk şeyler hakkında bilgi sahibi olmak istediği anlaşılıyor. Nitekim bazı sahâbîlerin Hz. Peygamber'e bazı

⁴¹ Kaynaklarda Abdullah b. Zübeyr ile annesi Esma binti Ebû Bekir'in vefat tarihinin aynı olduğu belirtilmektedir.

⁴² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 251 (Hadis No: 35782); Harrânî, *el-Evâil*, s. 155 (Hadis No: 66); İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 100 (Hadis No: 122); Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 154 (Hadis No: 1097); Askerî, *el-Evâil*, s. 152–153; Cerrâî, *Takiyüddîn Ebû Bekir b. Zeyd el-Cerrâî ed-Dımeşkî el-Hanbelî*, *el-Evâil*, Thk. Adil Fureycat, Dâru'l-İmân, Beyrut, 1409/1988, s. 87; İbn Bâbeh, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kâşânî, *Re'su mâli'n-nedîm fî tevârihi ayanî ehli'l-İslâm*, Thk. Suheyl Zekkâr, Dâru'l-fikr, y.y., ts., s. 155; Suyûtî, *Vesâil*, s. 84; İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 462; Abdullah b. Zübeyr'in doğumu müslümanları çok sevindirmiştir. Zira Yahudilerin, Medine'ye göç eden Müslümanlara büyü yaptıkları ve bir daha çocuklarının olmayacağı, böylece nesillerinin tükeneyeceği yolunda bir söylenti yaymalarının ardından (Buhârî, Akika, 1) Abdullah'ın doğması bu söylentinin doğru olmadığını ortaya koymuştur (Yardım, Ali, "Esmâ binti Ebû Bekir es-Siddîk", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XI, İstanbul, 1995, ss. 402–404, s. 403).

⁴³ İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 99 (Hadis No: 120); Taberânî, a.g.e., s. 154 (Hadis No: 1097, 1098); Buhârî, *Menâkıbu'l-Ensâr* 45; Müslim, *Adâb* 26; Tir mizî, *Menâkıb* 3826; İbn Hibban, *Sahîh*, c. XVI, s. 55; *Sikat*, c. III, s. 212; İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 275 (Hadis No: 36039); İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-sahabe*, (I-VIII), Dâru'l-cil, Beyrut, 1992, c. IV, s. 91; Abdullah b. Ebî Talha'nın annesi Ümmü Süleym tarafından Hz. Peygamber'e getirildiğine dair rivayetler de vardır (İbn Hacer, *İsâbe*, c. V, s. 15). Ancak daha yaygın olarak ifade edilen, Hz. Peygamber'e getirilen çocuğun Abdullah b. Zübeyr olduğuna dairdir. Ashabın Hz. Peygamber'e olan sevgisine bakıldığında Abdullah b. Zübeyr'den başka çocuklarında tahnîk için O'na getirilmiş olması muhtemeldir.

⁴⁴ "Resûlullah da ürünlerin bereketli olması için dua ederek bu meyveyi orada hazır bulunan çocukların en küçüğüne verirdi" (Müslim, Hacc, 474).

ilk şeyler ve ilk olaylar hakkında sorular sorduğu ve Hz. Peygamber'in de bunlara cevap verdiği görülmektedir. Bu konuda meraklı kişilerden biri Ebû Zer el-Gıfârî'dir (ö. 32/653). Bir rivayete göre Ebû Zer'in, Allah Resûlü'ne yeryüzünde inşa edilen ilk mescit hangisidir? sorusuna Hz. Peygamber "Mescid-i Haram'dır" diye cevap vermiştir.⁴⁵ "Sonra hangisidir" sorusuna ise "Mescidi Aksa'dır. Sen namaza eriştiğinde nerde isen orada namaz kıl. Senin için mescit orasıdır"⁴⁶ buyurmuştur. Allah-u Teâla'da insanlar için yeryüzünde inşa edilmiş ilk binanın Kâbe olduğunu bildirmektedir.⁴⁷ Ebû Zer'in "nebilerin evveli hangisidir" sorusuna ise Hz. Peygamber'in "Hz. Âdem" cevabını verdiğini görüyoruz.⁴⁸ Bir gün ise bir Arabî gelerek Resûlullah'a "nübüvettinden olan ilk şey nedir? Diye sormuştur. Hz. Peygamber bu soruya "Allah diğer nebilerinden aldığı gibi benden de söz almıştır"⁴⁹ cevabını vermiştir. Hz. Peygamber bazı konularda özel meraklara ve ilgi alanlarına sahip sahabeye bu yolda ilk adım atanlar olmalarının/olacaklarının onlardan beklediği bir davranış şekli olduğunu ifade etmiştir. Ebû Hureyre'nin (ö. 58/678), "kıyamet gününde kendisinin şefaatine ilk önce kimin nail olacağını" sorması üzerine Hz. Peygamber "hadise olan merakımı bildiğim için bu hadis hakkında 'ilk soru soranın sen olacağını tahmin ediyordum' demesi de bunun güzel bir örneğidir."⁵⁰

B. Dinî Nedenler

Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerin bir kısmında iyi ya da kötü olsun bir işte ilk olma, öncülük etme, çığır açma, bir yola girip yürüme, başkaları tarafından izlenecek davranışlar sergileme, toplum için yeni bir kural koymak vb. anlamlarda sünnet

⁴⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 348; İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 105; Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 156; Suyûtî, *Vesâil*, s. 5.

⁴⁶ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 252, 265; el-Harrânî, *el-Evâil*, s. 142; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 150, 156, 157, 160 (Bu Hz. Peygamber'e has özelliklerden biridir. O'na ve ümmetine ibadet için belli bir yer şart koşulmamış; yeryüzü mescid, toprağı temiz olarak kabul edilmiştir); Şiblî, *Mehâsin*, s. 89; Suyûtî, *Vesâil*, s. 5.

⁴⁷ Ali İmran 3/96.

⁴⁸ "Hz. Âdem nebi miydi?" diyerek sorusunu sürdüren Ebû Zer'e Hz. Peygamber "Evet, mükellemler nebi idi" cevabını vermektedir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, c. I, s. 32, İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 265 (Hadis No: 35933); Harrânî, a.g.e., s. 141 (Hadis No: 12); İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 64, 65 (Hadis No: 35, 37); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 178, 179, 265, Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 140 (Hadis No: 1044); 149 (Hadis No: 1077); s. Şiblî, *Mehâsin*, s. 124; Suyûtî, *Vesâil*, s. 6.

⁴⁹ İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 58 (Hadis No: 28).

⁵⁰ Bu rivayet için bkz. Buhârî, *İlim*, 33; Rikâk, 51.

kelimesini kullandığı görülmektedir. Hadis kaynaklarında ayrıntılı olarak nakledildiğine göre, Medine'ye Mudar kabilesinden başı açık, yalın ayak, üstü yırtık ama kılıçlarını kuşanmış bir grup gelir. Onların ihtiyaç içerisinde olduğunu görünce rengi değişen Hz. Peygamber, namazdan sonra ashabını mescitte toplayıp, bazı ayetlerle ahireti hatırlatarak onları, bu muhtaç misafirlere yardım etmeye teşvik eder. Bir müddet sonra Ensâr'dan bir zat, neredeyse bir avuçtan fazla büyüklükte bir kese para getirerek yardımı başlatır. Diğer insanlar da onu izler ve kısa sürede iki öbek yiyecek-giyecek toplanır. Bunun üzerine sevincinden yüzü gülen Hz. Peygamber şöyle buyurur:

“Kim İslâm'da güzel bir sünnet başlatırsa, ona hem kendi ecri, hem de hiçbir şey eksiltilmeksizin kendisinden sonra o işi yapanların ecri vardır. Kim de İslâm'da kötü bir sünnet başlatırsa, ona hem kendi günahı, hem de hiçbir şey eksiltilmeksizin kendisinden sonra o işi yapanların günahı vardır.”⁵¹ Hz. Peygamber bu ifadeleriyle, birincisini teşvik ederken ikincisinden ise sakındırmaktadır. Mana ile rivayet edilmesinden dolayı kaynaklarda farklı lafızlarla yer alan bu rivayette Hz. Peygamber, sünnet kavramını bir konuda ilk olma, öncülük etme, çığır açma anlamlarında evâil ile yakın anlamlı olarak hem iyi hem de kötü işlerin başlangıcı için bir arada kullanmaktadır. Onun bu ifadesinde "sünnet sözlük anlamında olup, iyiye de kötüye de delalet edebilen bir anlam" taşımaktadır.⁵²

İslâm öncesi Arapların yabancıları sünnet kelimesi, *Kur'an*'da da çeşitli terkiplerde yer almak suretiyle ondört defa iyi ya da kötü olabilecek yol anlamında yer almıştır.⁵³ Bu ayetler incelendiğinde her peygamberin başlatarak önderlik ettiği bir yol vardır ve bu sünnet olarak isimlendirilmiştir. Hatta her topluma ait iyi-kötü sünnetlerin var oluşunun açıklandığı görülmektedir.⁵⁴ Hz. Peygamber de bir hadisinde kardeşini öldürmekle ilk cinayeti işleyen Hz. Âdem'in oğlu Kabil hakkında: "Haksızlıkla hiç kimseyi öldürmeyiniz. Öldürülen her kimsenin kanından dolayı Hz. Âdem'in ilk oğluna günah yazılır. Çünkü o öldürmeyi "ilk başlatandır" (ihdas eden)⁵⁵

⁵¹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. II, s. 350; Müslim, Zekât 69; İlim, 15; Nesaî, Zekât, 64; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 505; IV, 357, 359, 361; İbn Mâce, Mukaddime 14; Darimî, Mukaddime 44.

⁵² Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2000, s. 16.

⁵³ Nisa Suresi 26. ayet dışındakiler genellikle “sünnetullah” anlamında kullanılmıştır.

⁵⁴ Ali İmran 3/27.

⁵⁵ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 269 (Hadis No: 35976); 435 (Hadis No: 27759); Harrânî, *el-Evâil*, s.

buyurmuştur. Hz. Peygamber'in sünnet kelimesi ile yeni ve orijinal bir davranış tarzını kastettiği bu ifade, evâil rivayetleri arasında en yaygın olanlarından biridir. Eserinde evâile dair bir bölüme yer veren İbnü'l-cevzî (ö. 597/1200) ilk rivayet olarak bu hadisi nakletmekte ve hemen evvelinde “evâilde hayır ve şerden izler bulunmaktadır” diyerek hayır ya da şer amelin failine getireceği sorumluluğa dikkat çekmektedir.⁵⁶

Hz. Musa Yüce Allah'ın dünyada görülemeyeceğini bildiği halde kendisindeki şiddetli iştihak sebebiyle Allah'a niyazda bulunması ve Allah'ın sözlerini duyunca adeta kendinin dünyada olduğunu unutmuş, ahiret ve cennet hayatına kavuştuğunu zannederek söylediği söz "ben inananların ilkiyim"⁵⁷ olmuştur. Allah'a iman eden ve Musa'nın peygamberliğini kabul eden sihirbazların "biz ilk iman edenler olduğumuz için Rabbimizin hatalarımızı bağışlayacağını umarız"⁵⁸ dedikleri Hz. Peygamber'in "ben Müslümanların ilkiyim"⁵⁹ ve "bana Allah'a teslim olanların ilki olmam emredildi"⁶⁰ dediği bildirilmiştir.

Evâil malumatını bir araya getirmenin altında yatan temel nedenlerden birisi de bir müessese veya bir işin adet haline dönüşmesi açısından bir sonraki noktayı (terminus post quem) tespit etmek ya da herhangi bir şeyi uydurma konusunda kimin sorumlu tutulabileceğini göstermektedir.⁶¹ Mekke'nin önde gelen kabilelerinden biri olan Amr b. Luhay b. Kam'a el-Huzâi bir iş için gittiği Belka' yöresindeki Meâb'da Amâlika kabilesinin putlara taptığını görmüş, ilk defa karşılaştığı bu manzara karşısında hayrete düşerek bunların mahiyetini sormuştu. Amâlikâliler da putların insan şeklinde yapılmış ilâhlar olduğunu ve bunlara taptıklarını söyleyince Arabistan'a götürmek üzere bir put istemişti. Bunun üzerine Amâlikâliler ona kırmızı akikten yapılmış Hübel adlı bir put vermişlerdi. Amr da bu putu Mekke'ye getirip Zemzem Kuyusu'nun üst tarafına,

142 (Hadis No: 16); Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 383, 430, 433; Buhârî, Cenâiz 33; Enbiyâ 1; Diyât 2; İ'tisâm, 15; Müslim, Kasâme 27; İbn Mâce, Diyât 1; Tirmizî, 'İlim 14; İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 65 (Hadis No: 37); Nesâî, Tahrîm 1; Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 149 (Hadis No: 1077); İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 461 Deylemî, Ebû Şüca' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye el-Hemedânî (ö. 509/1115), *Firedevsu'l-ahbâr bi-mesuril-hitâbil'muharrec ala Kitâbi's-Şihâb*, I-V, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1986 c. V, s. 218; Şiblî, *Mehâsin*, s. 128.

⁵⁶ İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 461.

⁵⁷ A'raf 9/143.

⁵⁸ Şua'râ 19/51.

⁵⁹ Enâ'm 6/163.

⁶⁰ Enâ'm 6/14; Zümer 39/12.

⁶¹ Juynboll, Gautier Herald A., *Muslim Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, s. 12.

Kâbe'ye yakın bir yere koymuş ve herkesi ona tapınmaya çağırmıştı. Başka bir rivayete göre Amr adı geçen putu el-Cezîre'deki Hit şehrinden getirmiştir. O tarihten itibaren halk Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği Hanîf dinini bırakarak putperestliği ve çok tanrıcılık (politeizm) benimsediği için bu hadise Araplar'ın İslâmiyet'ten önceki tarihlerinde bir dönüm noktası sayılır.⁶² Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Bana cehennem arz olundu. Orada Amr b. Luhay'ı gördüm. Bağırsakları cehennem ateşinde sürükleniyordu. O Hz. İbrahim'in dinini "ilk" değiştiren⁶³ ve Sâibe, Bahîre, Vasîle ve Hâm şeklinde putlara⁶⁴ kurban adama âdetini "ilk" defa ortaya koyan kişidir."⁶⁵ Hz. Peygamber Hübel'den sonra İsâf, Nâile, Ved, Süvâ, Yegûs, Yeûk, Nesr ve benzeri pek çok put dikip Araplar'ı bunlara tapmaya çağıran Amr'ı, bu yaptıklarından dolayı bağırsaklarını cehennem ateşinde sürürken gördüğünü söylemiştir. Allahu Teâlâ da ayette "...beraberinizdekini musaddık olarak indirdiğim *Kur'an*'a iman edin, ona inanmayanların ilki olmayın..."⁶⁶ buyurarak kötü işlere önder olmanın sorumluluğuna dikkat çekmektedir.

III. HADİS İLMİNDE EVÂİLİN TARİHÇESİ VE İLK ÖRNEKLERİ

Hz. Peygamber hayatta iken başlangıçta *Kur'an*'dan başka bir şeye düşkünlük gösterilmemesi ve önceliğin Allah kelamına verilerek müslümanlar tarafından iyice benimsenmesi için çaba harcamıştır. Diğer yandan *Kur'an*'ın kendisinin sözleri ile

⁶² Özeydin, Abdülkerim, "Amr b. Luhay", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. III, İstanbul, 1991, ss. 87-88., s. 87.

⁶³ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 247 (Hadis No: 35740); 256 (Hadis No: 35830); Harrânî, *el-Evâil*, s. 146; İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 67 (Hadis No: 44); 84 (Hadis No: 83); 103 (Hadis No: 130); Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 142 (Hadis No: 1050, 1051); Askerî, *el-Evâil*, s. 39; İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 465; Şiblî, *Mehâsin*, s. 162.

⁶⁴ Bu âdete göre Cahiliye devrinde bazı hayvanlar Sâibe, Bahîre, Vasîle ve Hâm adlarıyla putlara adandıktan sonra serbest bırakılır; böylece kutsal bir mahiyet kazandığına inanılan bu hayvanlardan bir daha hiçbir şekilde faydalanılmazdı. *Kur'an-ı Kerîm*'de bu hususa temas edilerek, "Allah Teâlâ bahîre (kulağı çentilen), sâibe (putlar adına salıverilen, vasîle (erkek-dişi ikizler doğuran) ve hâm (on kere yavrulamasından dolayı sırtına yük vurulmayan) gibi hayvanların adanmasını meşrû kılmamıştır. Fakat kâfirler -bu inançlarını- Allah'a atfederek yalan söylerler. Zaten çoğunun aklı ermez" (*Maide*, 5/103) buyrulur.

⁶⁵ Buhârî, Menâkıb 9; Müslim, Cennet 50; İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 247 (Hadis No: 35740); 256 (Hadis No: 35830); Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 446; II, 275, 366; İbn Ebi, Âsım, *el-Evâil*, s. 67 (Hadis No: 44); 84 (Hadis No: 83); 103 (Hadis No: 130); Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 142 (Hadis No: 1050, 1051); Askerî, *el-Evâil*, s. 39; Şiblî, *Mehâsin*, s. 163; Deylemî, *Firdevsu'l-ahbâr*, c. III, s. 67.

⁶⁶ Bakara 2/41.

karışma olasılığını ortadan kaldırmak ve az olan yazı malzemesinin *Kur'an* metnlerinin kayda geçirilmesinde kullanılması amacıyla, hadislerin yazılmasına izin vermemiştir. Zaten İslâm'ın başlangıç yıllarında özellikle Mekke devrinde genellikle tevhid inancı ile ilgili ayetler nazil olarak Mekke toplumunun Allah inancı konusundaki yanlışları ortaya konulmaktaydı. Hz. Peygamber'in açıklamalarının az ve doğrudan toplumun günlük yaşayışı ile ilgili olmayışları da hadislerin ilk zamanlarda yazıya geçirilmemesinde etkili olmuştur. Bu sebeple Hz. Peygamber'e çok fazla açıklama görevi düşmemekte, O daha çok inen ayetleri okuyarak insanları İslâm'a davet etmekteydi.⁶⁷

Hz. Peygamber'e ait hadis ve sünnetin doğru olarak tespit ve nakli ile ilgili çalışmalar O'nun vefatının hemen ardından başlamış ve yüzyıllar boyunca artarak sürmüştür. Hadislerin Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemden günümüze intikali olarak nitelendirebileceğimiz hadis edebiyatının oluşum aşamaları ise belli başlı dört döneme ayrılmıştır: Hıfz, kitabet, tedvin ve tasnif. İlk tasnif çalışmalarıyla tanınan muhaddislerin II/VIII yüzyılın ortalarında vefat etmiş olması, bu çalışmaların aynı yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren hazırlanmış olduğunu göstermekte, dolayısıyla tedvîn ve tasnif işlerini kesin bir çizgi ile birbirinden ayırmaya imkân bulunmadığını ortaya koymaktadır. Zira bütün bu faaliyetler hadisin Hz. Peygamber'in ifade etmesi ya da uyguladığı andan itibaren hemen her zaman var olagelmıştır. Bu dönemlerin belli isimler ile isimlendirilmesi o zaman diliminde bu faaliyetlerden birisinin yoğunluk kazanması ve üzerinde daha fazla durulması sonucu olmuştur.⁶⁸

Hz. Peygamber hayatta iken bazı sahâbîlerin hadis yazdıklarını ve bazı sahifeler vücuda getirdiklerini bilinmektedir. Ancak hadisleri toplama faaliyeti (tedvîn) tamamlanınca bunların sistemli birer kitap haline getirilmesi ve böylece aranan hadisleri kolayca bulmaya imkân verecek usullerin geliştirilmesi yönündeki çalışmalar ağırlık kazanmıştır. Bazı âlimler hadisleri konularına göre tasnif etmeyi ve bu şekilde "musannef" adı verilen türde eserler yazmayı denerken; bazıları da hadisleri ilk ravileri olan sahâbîlerin adlarına göre sıralayarak "müsned" denen türde kitaplar telif etmeyi tercih etmiştir. Tasnif döneminin başlamasıyla birlikte özellikle belli konular üzerine

⁶⁷ Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, M.Ü.İ.F. Vakfı Yay., 5. bs., İstanbul, 2003, s. 26.

⁶⁸ Özpınar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2005, s. 11.

yazılan eserler kullanım kolaylığından dolayı tercih edilmiştir. Evâil kitaplarını bu yöndeki çalışmalar arasında kabul etmek en uygun olanıdır.

Bir kısım sahabînin belli konularda hadisleri yazdıklarını söylemelerinden hareket ederek belli başlı konulara göre hadisleri toplama usulünün başlangıcını, sahabe dönemine kadar götürmek mümkün görünmektedir. Ancak erken devirlerdeki bu uygulamaların istisnâ bir durum olduğu; sahabenin hadisleri yazarken belli konuları seçmek için gayret etmedikleri bilinmektedir. Bu müstakil konulu hadis edebiyatının ilk ürünlerinin çok erken sayılabilecek bir dönemde oluştuğunun delili durumundadır. Buna göre, hicrî I/VII asrın son çeyreğinden itibaren hadisler tedvin edilirken, bunların bablar (münferit konular) halinde bir araya getirilmeye gayret edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Müstakil konulu eserlerin (evâil eserleri dâhil olmak üzere) tasnifinde konu (bab) adlarının belirlenmesi, muhtemelen zamanın ilmi ve fikri ihtiyaçları gözetilerek musannifin tercihiyle olmuştur. Daha sonra bunlar, hoca talebe ilişkisiyle nesilden nesile aktarılmış ve zamanla konuların (bab) çeşitlenmesi gerçekleşmiştir.

Hicrî II. asrın sonunda tasnif faaliyetleri büyük bir hız kazanmıştır. Hicrî V. asrın başında ise, hoca ile yüzyüze gelip ondan rivayete ihtiyaç duyulmadan, yazılı kaynaklara itimat edileceği görüşü ortaya çıkmıştır. Hadislerin tamamının kaynaklara geçtiği düşünüldüğünden dolayı bu görüş yaygınlık kazanmıştır. Artık hadis metinleri seyahatler neticesinde şeyhlerden alınmayıp, çalışmalar o güne kadar hazırlanmış olan mevcut hadis mecmuları üzerinde yapılmaktadır. Evâil rivayetlerine yer veren eserler incelendiğinde de durumun böyle olduğu gözlemlenmektedir. Rivayetler daha çok ilk dönem eserlerinden olan İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef* adlı kitabındaki evâil bölümü ile daha sonraki dönemlerden Ebû 'Arûbe el-Harrânî'nin (ö. 318/930) *el-Evâil*'inden alınmıştır. Evâil eserleri bir nevi hadis ve tarih kitaplarında toplanmış bulunan rivayetleri işleme ve değerlendirme çalışmasıdır. Evâiller tedvîn ve tasnif devrindeki eserlere dayalı olarak meydana getirilmiş olma yönleriyle ikinci el eser olma niteliği taşırlar. Tasnif devrinde meydana getirilmiş eserleri tam ve pratik bir şekilde işleyip değerlendirebilmede araştırmacılara yardımcı olurlar. Bununla birlikte ortaya çıkan problemler ve ihtiyaçlar doğrultusunda yazıldığı dönemlere göre bu eserlerin tasnif biçiminde çok çeşitli değişiklikler olmuştur.

Başlangıçta hadis tasnif türlerinden biri olarak nitelendirilebilecek olan evâiller daha sonraki dönemlerde adab ve tarih türü eserler arasında yer almışlardır. Eserlerindeki geniş konu yelpazesi ile hadis edebiyatını tanıtmaya amacıyla kaleme alınan en mufassal eser olma özelliğine sahip bulunan *er-Risâletü'l-müstatrefe*'de evâil türü kitaplar âdâb, ahlak, terğîb, terhîb ve faziletler üzerine müstakil kitaplar arasında sayılmıştır.⁶⁹ Rosenthal terimin tanımını yaptıktan sonra evâilin âdâb, tarih ve teolojiye benzer, İslâm edebiyatının müstakil bir şubesinin adı olduğunu belirtir.⁷⁰ Kâtip Çelebi de evâil tarih ve adab ilimlerinin bir bölümü olarak tanımlamıştır.⁷¹ Fuâd Salih es-Seyyîd'e göre de evâil, tarih ilminin bir alt disiplini olarak kurulmuştur.⁷² Zaten hadis ilmi de kendine has usulleri olan bir bilim dalı olmasına rağmen, hem kendi içinde hem de tarihî olanla uğraştığı hem de bugüne göre tarihî malzeme konumunda olduğu için, tarih ilmi ile yakın ilişki içindedir.

Evâil, âlimler tarafından bir ilim olarak kabul edilmiştir. İlimlerin sayıldığı eserlerde evâil tanımının yapıldığını ve bu tür rivayetlere yer veren edebiyata ait bir listenin yer aldığını görüyoruz.⁷³ Evâil ilmi vakıaların, olayların yenilik ve icatların ilklerinin bilindiği ilimdir. Bu anlamıyla ilm-i evâil, ilk olaylar ve buluşlar ilmi olarak tanımlanabilir. Çoğu zaman kişi “bu olayı ilk yaşayan, bu ürünü ilk yapan/imal eden, bu sözü ilk söyleyen kimdir” gibi sorular sorar. Bu nedenle geçmişte ve günümüzde bu konudaki rivayetlere önem verilmiştir. Arap ve İslâm âlemi, telif döneminin erken devirlerinden itibaren ilk olan ad, olay ve eşyaların isimlerine dikkat çekmişlerdir.⁷⁴ Farklı ilim dallarına dair eseri bulunan pek çok müellif bu ilim dalına da katkıda bulunmuştur.

İlk dönem evâil rivayetleri genellikle hadis edebiyatına ait kitaplarda hadis ilmi ölçütleri doğrultusunda yer bulmaktadır. Daha sonraları ise genellikle İslâm Tarihi'nin alt bilim dalı olarak kabul edilmekte ve İslâm tarihi ile ilgili nadir bilgiler veren kitaplar arasında sayılmışlardır. Burada evâil kitaplarını tanıtan bir bölüme yer verilecektir. Bu

⁶⁹ el-Kettânî, es-Seyyîdü's-Şerîf Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-müstatrefe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*, terc. Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 78.

⁷⁰ Rosenthal, “Awâ'il”, c. I, s. 758.

⁷¹ Kâtip Çelebi, *Keşfuz-zünûn*, c. I, s. 199.

⁷² Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 10.

⁷³ Kannevcî, *Ebcedü'l-ulûm*, c. II, s. 117.

⁷⁴ Şiblî, *Mehâsîn*, s. 15.

vesile ile bu kaynakların hadis kitaplarındaki rivayetler ile olan mutabakatına değinmek istenmiştir.

IV. EVÂİL LİTERATÜRÜ

“İlk” kimdir veya nedir, sorusu çoğunlukla, İslâm tarihinde “evâil” başlığı altında ele alınmıştır. Tüm alanları kapsayan ilklerle ilgili ilk çalışmaların III/IX yüzyılın ikinci yarısında başladığı görülüyor. Daha sonraki dönemlerde de “evâil” konusunda tarihçiler çok sayıda eserler meydana getirmişlerdir. “İlk tarihçilerin II/VIII ve belki I/VII yüzyılda bir ilgi alanı olarak “evvel” (ilk) ile ilgilendikleri görülmektedir. Bu nakilciler sadece her konunun ilkini, mesela ilk hitabeler, ilk mektuplar, Mısır’ın ilk kadısı, Mağrib ve Mısır yönetimini ilk ele geçirenler vb. “ilk”leri ele almakla yetindiler. Bu örnekler “evâil” yazımının ne kadar geniş bir alanı kapsadığını göstermek için yeterlidir.”⁷⁵

"Evâil müelliflerinin isimlerini ilk kez bir arada kaydeden Sehâvî'dir (ö. 902/149). O, evâil müellifleri olarak bilinen İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849), İbn Ebî Âsım (ö. 287/900), Ebû 'Arûbe el-Harrânî (ö. 318/930), Taberânî (ö. 360/971), Ebû's-Şeyh (ö. 369/979) ve Ebû Hilâl el-Askerî'nin (ö. 395/1005?) isimlerini zikretmiş, Salahuddîn Halil b. Aybek es-Safedî'nin de bu konuda *Zehru'l-hemâil* isimli bir risalesi olduğunu kaydetmiştir."⁷⁶ Daha sonraları Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) bu listeye başka isimler ekleyerek on altı eser ve müellif ismi kaydederken, bazı günümüz yazarları da konuyla ilgili çalışmalarında evâil edebiyatı hakkında bilgi vermişlerdir. Adil Fureycat yirmi,⁷⁷ Franz Rosenthal⁷⁸ ve Muhammed Altûncî on altı,⁷⁹ Alparslan Açıkgenç on dört,⁸⁰ Fuâd Salih es-Seyyîd on iki,⁸¹ evâil edebiyatına dair makalesi bulunan Abdurrahman Acar ise yirmi dokuz⁸² eser tespit etmişlerdir.

⁷⁵ Noth, Albrecht, *The Early Arabic Historical Tradition - A Source- Critical Study*, Princteon, 1994, s. 105.

⁷⁶ Acar, “Evâil Edebiyatı Üzerine”, s. 6.

⁷⁷ Cerrâî, *el-Evâil*, s. 6-9.

⁷⁸ Rosenthal, “Awâ'il”, c. I, s. 759.

⁷⁹ Şiblî, *Mehâsin*, s. 16.

⁸⁰ Açıkgenç, “Evâil”, c. XI, s. 513.

⁸¹ Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 9.

⁸² Acar, a.g.m., s. 6-14.

A. Müstakil Evâil Kitapları

III/IX yüzyılın başından itibaren evâil ilmine dair çok sayıda müstakil eser kaleme alınmıştır. Ancak ilklere dair eserlerin III/IX yüzyılın ikinci yarısı ile IV/X yüzyılda yoğunlaştığını görmekteyiz. Ne var ki bu eserlerin çoğu, konu üzerinde araştırma yapan yazarların da ifade ettikleri gibi kaybolmuş ve az bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Bazı son dönem yazarları evâile dair eserlerinde “evâhir” (sonralar, sonuncu olay ve şahıslar) konularına da yer vermişlerdir⁸³ ki bu da ayrı bir araştırma konusudur.

Çalışmamızın birinci bölümünün bir kısmı evâil ilmine dair kaleme alınmış eserlere ayrılmıştır. Özellikle günümüze ulaşabilmiş kaynaklar hakkında değerlendirmelerde bulunmaya çalışılmıştır. Eserler hakkında bilgi verirken müelliflerinin vefat tarihlerine göre sıralamaya dikkat edilerek iki başlık altında incelenmiştir. Bu ayrımı yaparken ise evâil eserleri hakkında bilgi veren bazı ilim adamlarının -müstakil kitap yazma işinin yaklaşık ikiyüz yıl kadar duraklama dönemine girdiği- iddialarına esas teşkil eden tarihi belirlenmiştir.

1. Hicrî III. ve IV. Yüzyıllarda Yazılmış Evâil Eserleri

Kâtip Çelebi⁸⁴ (ö. 1067/1657) ve Bosnevî⁸⁵ (ö. 1007/1598) evâil konusunda tasnif edilen ilk eserin Askerî'nin (ö. 395/1005?) *el-Evâil*'i olduğunu belirtmektedirler.⁸⁶ Ancak tespitlere göre ilk evâil müellifi nesep âlimi ve tarihçi olan Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî'dir (d. 120/738-ö. 204/819?).⁸⁷ Onların bu görüşü benimsemesinde Askerî'nin kitabına yazdığı önsözde, halkın evâile olan merakından bahsetmesi ve daha önce bu ilimle alakalı bir eserin bulunmadığını belirtmesi etkili olmuş olabilir.⁸⁸ Ayrıca İbnü'l-Kelbî'nin eserinin erken dönemde

⁸³ Bosnevî, Alaüddin Ali Dede b. Mustafa el-Mostârî (ö. 1007/1598), *Muhadaretü'l-evâil müsâmerâtü'l-evâhir*, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1398/1978.

⁸⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfuz'z-zünûn*, c. I, s. 199.

⁸⁵ Bosnevî, a.g.e., s. 67; Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 12.

⁸⁶ Kannevcî, *Ebcedü'l-ulûm*, c. II, s. 117.

⁸⁷ İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak (ö. 379/987), *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1415/1994, s. 437; Tülücü, Süleyman, “Kelbî, Hişâm b. Muhammed”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXV, Ankara, 2002, ss. 205–206, s. 205.

⁸⁸ Askerî, *el-Evâil*, s. 7; Rosenthal, “Awâ'il”, c. I, s. 759.

kaybolması ve Askerî'nin eserinin bu alanda şöhret bulması da onun ilk olduğu konusundaki görüşü desteklemiş olmalıdır.

İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995?), İbnü'l-Kelbî'nin “ahbârul-evâil”e dair çok sayıda eserinin ismini kaydetmiş ve bunlar arasında *Kitâbü'l-evâil*'i de zikretmiştir.⁸⁹ 150'den fazla eseri olan İbnü'l-Kelbî'nin çoğu eseri gibi bu da günümüze ulaşmamıştır. "İbnü'l-Kelbî'nin ahbâru'l-evâile dair eserlerinden bazıları şunlardır: Kitâbu Âdi'l-ulâ ve'l-âhire, Kitâbu Ashâbi Kehf, Kitâbu Ref'i İsa, Kitâbü'l-esnam, Kitâbu Edyâni'l Arab, Kitâbu Hukkâmi'l-Arab. İbn Kelbî'nin kitaplarını konularına göre tasnif etme işinde İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995?) bazen titiz davranmadığı gözlenmektedir. Meselâ “ahbâru'l-evâil” başlığı altında kaydettiği eserler arasında *Kitâbü Luğati'l-Kur'an*'da bulunmaktadır. Hâlbuki bunun “ahbâru'l-İslâm” başlığı altında verilen eserler arasında zikredilmesi daha doğru olurdu.”⁹⁰ İbnü'l-Kelbî'nin ahbâru'l-evâile dair eserlerinin isimleri dikkate alındığında, daha çok geçmiş kültürlerden bahsettiği anlaşılmaktadır. Bu da onun evâili "geçmiş kültürlerle dair bilgiler" anlamında tanımlayarak eserini bu doğrultuda kaleme aldığını akla getirmektedir.

Günümüze ulaşmayan ilk dönem evâil eserlerinden biri de Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdillâh el-Medâinî el-Basrî el-Kureyşî'nin (ö. 228/843) *el-Evâil*'idir.⁹¹ Fuâd Salih es-Seyyîd ilmi evâil'in, ilk Abbâsi çağının sonlarında, Medâinî tarafından, tarih ilminin bir alt disiplini olarak kurulduğunu kaydetmiş ve onun görüldüğü kadarıyla bu konuda eser veren ilk yazar olduğunu belirtmiştir.⁹² Medâinî'nin *Kitâbü'l-evâil*'inin de aralarında bulunduğu, irili ufaklı iki yüzden fazla eseri günümüze ulaşmamıştır. "Medâinî, İbn İshâk ve Vâkıdî gibi seleflerinin eserlerinden faydalanmıştır. Cahiliye döneminden III/IX yüzyıla kadarki Arap tarihinin siyasî, edebî, içtimaî ve kültürel yönlerini kucaklayan, geniş, kapsamlı ve uzun dönemli çalışmaları olan, İslâm'ın ilk devirlerindeki velûd ve çok yönlü müelliflerin başında gelen Medâinî, tarihi vakâlar üzerine kısa monografiler yazma geleneğinin de öncüsüdür. İlk dönem İslâm tarihi ile ilgili araştırmalar yapan, sonraki tarihçiler için birinci elden başvuru

⁸⁹ Fureycat (Cerrâî), *el-Evâil (Önsöz)*, s. 6; İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 125; Rosenthal, “Awâ'il”, c. I, s. 759.

⁹⁰ Acar, “Evâil Edebiyatı Üzerine”, s. 26.

⁹¹ Açıkgenç, “Evâil”, c. XI, s. 514; Fureycat, a.y.; İbnü'n-Nedîm, a.g.e., 116.

⁹² Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 10; Acar, a.g.m., s. 7.

kaynağı olan eserlerinde tarihî ve edebî çalışmaların sentezini yapmaya çalışmıştır."⁹³ Evâil müelliflerinden Ebû Hilâl el- Askerî'nin (ö. 395/1005?), *el-Evâil*'inde dolaylı olarak Medâinî'den çok sayıda nakiller vardır.⁹⁴ Bu nedenle günümüze ulaşamamış olsa da "Medâinî'nin isnadı ile bana haber verildi" diyerek ya da naklettiği senette Medâinî'nin ismini zikrederek yer verdiği bazı rivayetlerden Medâinî'nin eserinde yer alan evâiller hakkında bilgi edinmek mümkündür.

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Amr eş-Şeybânî İbn Ebî Âsım en-Nebîl el-Basrî'nin (ö. 287/900) *Kitâbü'l-evâil*'i⁹⁵ günümüze kadar ulaşabilen müstakil evâil kitaplarının en eskisidir. Yazarın 50.000 hadis ihtiva ettiği belirtilen el-Müsned adlı eserinin bir parçası olduğu kabul edilerek "*el-Evâil mine'l-müsned*" olarak da isimlendirilmiştir.⁹⁶ Kitaptaki rivayetler Ebû Hâcir Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl tarafından titiz bir çalışma ile tahkik edilmiştir (Beyrut: 1407/1987).⁹⁷ Dımaşk ve Kuveyt'te değişik tahkikler ile baskıları yapılmıştır.⁹⁸ Muhammed b. Süleyman er-Rûdânî, *Sılatü'l-halef bi Mavsûli's-selef* adlı eserinde İbn Ebî Âsım'ın *el-Evâil*'inin hangi râviler kanalıyla ulaştığını kaydetmiştir.⁹⁹

Hadis için ilk Dâru'l-hadis, Sultan Nureddîn Şehîd tarafından Şam'da bina edilen ilk medrese olan Medresetu'n-Nuriye'de Hafız İbn Asâkir için yaptırılmıştır. Orada birçok âlim dersler vermiş ve İbn Ebî Âsım'ın *el-Evâil*'i Hafız Birzâlî tarafından hicrî 734 senesinde bu medresede okutulan kitaplar arasında yer almıştır.¹⁰⁰ Eserin ulaştığımız nüshası Muhammed b. Nâsır el-Acemî tarafından ayrıntılı biçimde tahkik ve tahrir edilmiştir. Eser ilk yaratılan şeyin kalem olduğuna dair üç ayrı rivayetle başlamakta ve yüz doksan dört rivayeti senetleriyle birlikte zikretmektedir. Merfu rivayetlerin yoğunlukta olduğu eserde yer alan rivayetler hadis edebiyatına ait bir formatla yer almıştır. Rivayetler belli bir metot olmaksızın sıralanmıştır.

⁹³ Kallek, Cengiz, "Medâinî", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 291–292., s. 291.

⁹⁴ Acar, "Evâil Edebiyatı Üzerine", s. 7 (s. 48–49, 85–86, 88, 101, 104, 120, 125–126, 131, 137).

⁹⁵ İbn Ebî Âsım, Ebû Bekir Ahmed b. Amr eş-Şeybânî el-Basrî (ö.287/900), *el-Evâil*, nşr. Nâsır el-Acemî, el-Beşâir Yayınevi, Beyrut, 2004; Şiblî, *Mehâsin*, s. 16; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 94; Açıkgenç, "Evâil", c. XI, s. 513.

⁹⁶ Acar, a.g.m., s. 7.

⁹⁷ Açıkgenç, a.y.

⁹⁸ Fureycat (Cerrâî), *el-Evâil (Önsöz)*, s. 6.

⁹⁹ Acar, a.g.m., s. 26.

¹⁰⁰ İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 5.

Hüseyin b. Muhammed b. Mevdûd b. Hammâd es-Sülemî Ebû ‘Arûbe el-Harrânî el-Hâfız’ın (d. 222/837-ö. 318/930) *el-Emsâlu ve’l-evâil*¹⁰¹ adlı eseri evâile dair elimizde mevcut bulunan en eski kaynaklardan biridir. Eser *el-Evâil fi’l-hadis* olarak da isimlenmiştir.¹⁰² İbn Hacer (ö. 852/14489 *el-İsâbe* adlı eserinde ondan alıntıda bulunmuş;¹⁰³ Şiblî (ö. 769/1367), Harrânî’nin kitabına vakıf olduğunu, onun İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) gibi kendisine ulaşan bilgileri isnat ile rivayet ettiğini, şeyhlerinden duyduğu gibi tahammülde bulunduğunu ve bablardan başka tekrarlanan rivayetlerin var olduğunu söylemektedir.¹⁰⁴ Şiblî’nin bu yorumu Harrânî’nin ve İbn Ebû Şeybe’nin evâilleri arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir. Şiblî ondan “Harranlı muhaddis” ve “hâfız” diye bahseder. Hadis otoriteleri Ebû ‘Arûbe’yi daha çok ashâbu’l-hadisten saymakta ve onun çalışmalarını hadis alanına tahsis etmektedirler. İbn Hıbbân (ö. 354/965) hadis alanında “O, yüzün onu arasındadır” diyerek ondan sitayişle bahsetmektedir. Eserleri rical (sahabe), hadis ve tarih konularıyla ilgili görülmektedir. Ebû ‘Arûbe’nin, evâil, hadis, tarih ve rical başta olmak üzere fıkıh ve kelam alanlarında da âlim, salih, râvilik vasıflarına sahip, güvenilir mazbut bir şahsiyet olduğu belirtilir.¹⁰⁵ Eser önce yaratılışa, ashaba ve Hz. Peygamber’in vefatının hemen ardından olmuş ilklerden sonra kıyamete dair rivayetlerden bahsetmektedir. Bir başlık altında toplanmasa da benzer konular ile aynı zaman diliminde gerçekleşen olaylar ard arda sıralanmıştır.

Ebû’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed el-Lahmî et-Taberânî’nin (ö. 360/971) *el-Evâil*’i¹⁰⁶ ise hadis ilmi kriterleri doğrultusunda tasnif edilmiş bir diğer eserdir. Seksen altı rivayetin senetleriyle birlikte bablar halinde yer aldığı bu eser, Suyûtî’nin *el-Vesâil ilâ Ma’rifeti’l-evâil*’i ile birlikte yayınlanmıştır (Beyrut: 1406/1986). Eser ilk yaratılan

¹⁰¹ Şiblî, *Mehâsin*, s. 16; Kettânî, *er-Risâletü’l-mustatrefe*, s. 78; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 94; Sezgin, Fuat, *Geschichte Des Arabischen Schrifttums*, Leiden- 1976, c. I, s. 176; Açıkgenç, “Evâil”, c. XI, s. 514; Fureycat (Cerrâî), *el-Evâil (Önsöz)*, s. 6; Kandemir, M. Yaşar, “Ebû ‘Arûbe”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV, (devam ediyor), c. X, İstanbul, 1994, ss. 99-100., s. 99.

¹⁰² İbn Ebû Âsım, *el-Evâil*, s. 15.

¹⁰³ Fureycat, a.g.e., s. 3-235.

¹⁰⁴ Şiblî, a.g.e., s. 37.

¹⁰⁵ Müellif hakkında bkz. Yıldız, Abdullah, “Ebû ‘Arûbe Hüseyin b. Muhammed Harrânî” *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (28-30 Nisan 2006)*, editör: Prof. Dr Ali Bakkal, II. cilt, Şelale Matbaası, Konya, 2006.

¹⁰⁶ Şiblî, a.g.e., s. 16; Kâtip Çelebi, *Keşfüz’-zünûn*, c. I, s. 199; Kettânî, a.g.e., s. 78; Kannevcî, *Ebcüdü’l-ulûm*, c. II, s. 117; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 94; Açıkgenç, a.g.md., c. XI, s. 513, Fureycat, a.g.e., s. 7.

şeyin ne olduğuna dair rivayetle başlamakta; Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettiğinde Araplardan dostluk ilişkisi kurduğu ilk kabilenin Cüheyneliler olduğuna dair rivayetle son bulmaktadır. Eser merfu ve mevkuf rivayetlerden oluşmaktadır. Daha çok geçmiş ümmetlere, İslâm'ın ilk dönemlerine ve ahiret âleminde olacaklara dair rivayetlere yer verilmiştir. Rivayetlerin hadis eserlerine has bab sisteminde tasnif edilmesi bu eseri diğerlerinden ayıran özelliğidir. Ancak bablar arasında konu sıralaması yoktur. Bu eserde yer alan rivayetlerin hemen hemen tamamına yakını başta Kütüb-i sitte olmak üzere hadis kaynaklarında yer almaktadır.

Hadis hafızı ve tarihçi olan İbn Ebî Âsım, Ebû 'Arûbe el-Harrânî, Taberânî gibi evâil yazarı âlimlerin de içinde bulunduğu pek çok hocadan ders alan Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân Ebû'ş-Şeyh el-Ensârî el-İsfahânî de (ö. 369/979) *Kitâbü'l-evâil* adında bir eser yazmıştır. Öğrencileri arasında evâil müellifi Ebû Nuaym da bulunmaktadır. Ebû'ş-Şeyh tefsir, hadis, ahkâm ve tarih ilimlerinde irili ufaklı elli kadar eser kaleme almıştır. Geniş hadis kültürüne rağmen eserlerine aldığı rivayetleri titizlikle seçmemesi eleştirilmesine neden olmuştur.¹⁰⁷ Günümüze ulaşmamış bulunan bu eseri Sehâvî'den başka evâil kitapları arasında zikreden bir kaynağa rastlanmamıştır.¹⁰⁸

Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saîd el-Horasânî el-Bağdâdî Merzûbânî'nin (ö. 384/994)¹⁰⁹ de *el-Evâil* adlı bir eserinin olduğu bildirilmektedir. Merzûbânî Arap edebiyatı, tarih, ahbâr âlimi ve râvisidir. İcazetli olduğu kitaplardan "ahberena" sığasını kullanarak nakillerde bulunması, nebîz içmesi ve Mutezilî olması yüzünden eleştirilmekle birlikte; Hatîb Bağdâdî ve İbnü'l-cevzî gibi âlimlerin çoğu bu kusurların onun yalancı sayılmasını gerektirmeyeceğini, rivayetlerinde sika olduğunu, kendisine yapılan hücumların Şia'ya meyletmesinden ileri geldiğini söylemiştir. Bütün hayatını Bağdat'ta geçiren Merzûbânî'nin eserlerinin çoğu Moğol istilası neticesinde

¹⁰⁷ Yardım, Ali, "Ebû'ş-Şeyh", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. X, İstanbul, 1994, ss. 343-344, s. 343.

¹⁰⁸ Acar, "Evâil Edebiyatı Üzerine", s. 8.

¹⁰⁹ Ölüm yılını Yazıcı ve Fureycat h. 384 olarak belirtirken (Yazıcı, Hüseyin, "Merzûbânî", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXIX, Ankara, 2004, ss. 256-257, s. 256; Fureycat, a.g.e., s. 7); Acar h. 378 (Acar, a.g.m., s. 8) olduğunu söylemektedir.

kaybolmuştur.¹¹⁰ "Bir şeyi ilk bulan veya bir işi ilk defa yapanların isimlerini kaydetmekten ziyade Eski İran tarihi ve Ehlul'-adl ve't-tevhid olarak tanımladığı Mu'tezile'ye dair haberlere ve bu mezhebin bazı görüşlerini ihtiva ettiği söylenen, 150 varak civarında hacme sahip olan *el-Evâil*¹¹¹ adlı eseri de günümüze ulaşmamıştır."¹¹²

Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl b. Sad b. Yahya b. Mihrân el-Askerî'nin (ö. 395/1005?)¹¹³ *el-Evâil fî ahbâri'l Fûrsi'l-kudemâ'sı*¹¹⁴ evâil edebiyatında dönüm noktası kabul edilen bir eserdir. Yakut'un *Mu'cemü'l-udebâ*'da söylediğine göre, el-Askerî *Kitâb'ul-evâil*'ini öldüğü sene tamamlamıştır. İsimleri daha önce geçen evâil kitaplarından günümüze ulaşmış olanlar hadis ilmi çerçevesinde ve onun usullerine uygun olarak yazılmıştır. Arap filoloğu Askerî'nin eseri Rosenthal'ın da belirttiği gibi evâil ilminde "âdab" ağırlıklı olarak yazılmış ilk monografidir.¹¹⁵ Askerî'nin *el-Evâil*'i bu alanda yazılmış müstakil eserler arasında en kapsamlısı ve kıymetlisi olarak nitelendirilmekte, daha sonraki evâil yazarlarının en çok değer verdikleri ve yararlandıkları bir kaynak özelliği taşıdığı bildirilmektedir.

Askerî, İslâm öncesi ve İslâm'ın ilk yıllarına ait bütün önemli olayları ve faydalı buluşları kendi düşüncesine göre kaydederek Müslüman tarihçilerin düşüncelerini açık biçimde geliştirmeyi başarmıştır. Daha sonraları, VII/XIV yüzyılda Atâikî'nin *el-Evâil*'i ve IX/XV yüzyılda Suyûtî'nin *el-Vesâil*'i gibi telif çalışmalarına temel teşkil eden Askerî'nin *el-Evâil*'i, çokça alıntılanan, adı sıkça anılan klasik bir kitap olarak kalmıştır. Rosenthal'a göre Askerî kendini Arap ve İslâm tarihi ile Pers ve *Kitâb-ı Mukaddes*'e ait bazı referanslardan edindiği materyal ile sınırlamıştır. Yunan kültürü ve bilimsel (sistematik) bilgiyi göz ardı etmiştir. O İslâm öncesi ve İslâm'ın ilk döneminden başlayarak İslâm tarihinin önemli ve iyi buluşlarını vurgulamada başarılıdır. Onun bu başarısından dolayı olsa gerek ki Rosenthal, Askerî'nin eserinden

¹¹⁰ Yazıcı, a.g.md., c. XXIX, s. 256.

¹¹¹ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 166; Rosenthal, "Awâ'il", *El*, c. I, s. 759.

¹¹² İbnü'n-Nedîm, a.g.e., s. 148; Açıkgeç, "Evâil", c. XI, s. 514; Fureycat, a.g.e., s. 7; Acar, "Evâil Edebiyatı Üzerine", s. 8; Rosenthal, a.g.md., c. I, s. 758.

¹¹³ Vefat tarihi olarak 400/1009'dan sonrasını belirtenler de olmuştur (Arslan, Ahmet Turan, "Askerî, Ebû Hilâl", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. III, İstanbul, 1991, ss. 489-490, s. 489).

¹¹⁴ Şiblî, *Mehâsin*, s. 16; Kannevcî, *Ebcüdül-ulûm*, c. II, s. 117.

¹¹⁵ Rosenthal, a.g.md., c. I, s. 759.

sonraki çağlarda sadece önemsiz veya beğenilmeyen eserler meydana getirilmiştir demektedir.¹¹⁶

"Askerî, ilkleri kronolojiden ve can sıkıcı aktarımlardan uzak, akıcı ve canlı bir biçimde sunmuştur. Çünkü o her şeyden önce bir edebiyatçıdır ve tarihçiliği ikinci planda kalır. Bundan dolayı eserine edebî bir üslup hâkim olmuştur."¹¹⁷ Bahsi geçen ilk ya da bu ilki gerçekleştiren kişi hakkında beyitlere de yer veren Askerî'nin eseri ağır bir dile sahiptir.

Askerî *el-Evâil*'inde ilklere dair 287 rivayete yer vermiş ve bunları on bab başlığı altında toplamıştır. Bir ilki anlatırken o konudaki hemen bütün rivayetleri râvilerin isimleri ile birlikte sıralamıştır. İlk üç bölümde nübüvvet öncesi evâilden bahseden Askerî, yaratılış, Hz. Âdem, Hz. Süleyman, Hz. İbrahim, Kâbe, Resûlullah'ın hayatında ilkler, ilk müslümanlar, ibadetler, Hz. Peygamber'e gelen vahyin başlangıcı, namaz, bayram namazı, oruç, hac, *Kur'an-ı Kerim*, kader, Hz. Peygamber sonrası dönem, Mekke ve Medine'de ilkler, ilim, Halifeler ve Emeviler dönemi, İslâm toplumunda ilkler, ahiret âlemine dair ilkler, cennet-cehennem, kıyamet başlıkları altında rivayetlere yer vermiştir. Merfu, mevkuf ve maktu rivayetlerin yanısıra diğer evâil bilgilerine de yer verilmiştir.

Rosenthal, Askerî'den sonra evâil konusunda müstakil kitap yazma işinin yaklaşık iki yüzyıl sürecek bir duraklama devrine girdiğini kaydetmiştir.¹¹⁸ Ancak böyle bir duraklama dönemi olduğu kabul edilecekse bunu Ebû Nuaym el-İsfahânî'den sonra başlatmak daha doğru olacaktır.¹¹⁹ Bununla birlikte evâil eserlerini yazan müelliflerin vefat tarihleri göz önüne alınarak bir sıralama yapıldığında evâil yazma işinin müstakil eserler yazma şeklinde olmasa da kesintisiz olarak devam ettiği gözlemlenmektedir.

2. Hicri V. Yüzyıl ve Sonrasında Yazılmış Evâil Eserleri

Hilyetü'l-evliyâ adlı eseri ile tanınan Ahmed b. Abdillâh b. İshâk Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) hadis, kelam, tasavvuf ve tarih alanlarında söz sahibi bir

¹¹⁶ Rosenthal, a.y.; Acar, a.g.m., s. 7.

¹¹⁷ Acar, "Evâil Edebiyatı Üzerine", s. 17; Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 12.

¹¹⁸ Rosenthal, "Awâ'il", c. I, s. 759.

¹¹⁹ Acar, a.g.m., s. 9.

yazardır. Onun çok sayıdaki hocaları arasında, evâil müellifleri Ebu'ş-Şeyh ve Taberânî de bulunmaktadır¹²⁰ Kendisinin de *el-Evâil*¹²¹ adlı bir eseri olduğu belirtilmekle birlikte günümüze ulaşamamıştır.

Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye el-Hemedânî ed-Deylemî'nin (ö. 509/1115) *Firedevsu'l-ahbâr bi-mesuril-hitâbil'muharrec ala Kitâbi'ş-Şihâb* adlı kitabı içerisinde evâil bölümü bulunan bir hadis kitabıdır. Kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Selame el-Kudâî el-Mısrî'nin (ö. 454/1062) daha çok ahlak hadislerinden oluşan Şihâbü'l-ahbâr adlı eseri onun bu çalışmasının kaynağı olmuştur. Bu kitapta bulunan hadislerin bir kısmı sahih, bir kısmı ferd ve garib, çoğu zayıf, bir kısmı da asılsızdır. Bu durum Deylemî'nin başlıca kaynağı olup 1200 hadis ihtiva eden Şihâbü'l-ahbâr'ın güvenilir bir hadis kitabı olmaması ile açıklanabilir.¹²² Muhaddis ve tarihçi İbn Şihâb'ın, metinleri kısa, fakat çoğu zayıf, hata mevzu olan 10.000 hadisi senetlerini almayarak bir araya getirdiği bu kitap oğlu Şehredâr tarafından yeniden düzenlenmiştir.¹²³ Bu kitabın birinci babı evâil ile ilgili hadislere ayrılmıştır. Bu babda ilklerden bahseden 95 rivayet yer almaktadır.

Ebû'l-Muzaffer İsmail b. Hibetullah b. Bâtîş el-Mavsılî eş-Şafî'nin (ö. 655/1257) *Gâyetü'l-vesâil ilâ ma'rifeti'l-evâil*¹²⁴ adlı bir eseri bulunduğu ve eserde çeşitli şeyleri ilk bulan kimselerin (mucitler) konu edilmekte olduğu, mesela Farsça'nın ilk şairinin Rûdekî olduğunun kaydedildiği belirtilmektedir.¹²⁵

"Memluklar devrinin Türk asıllı büyük muhaddisi ve tarihçisi Zehebî'nin öğrencisi olan ve on beş sene boyunca Trablusşam kadılığı yapan Bedreddin Ebû Abdillâh (Ebû'l-Beka') Muhammed b. Takiyuddîn Abdillâh ed-Dimeşkî el-Hanefî Şiblî'nin (ö. 769/1367) *Mehâsinü'l-vesâil fî ma'rifeti'l-evâil*¹²⁶ ilklerle ilgili bir

¹²⁰ Türer, Osman, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. X, İstanbul, 1994, ss. 201–204, s. 203.

¹²¹ Acar, "Evâil Edebiyatı Üzerine", s. 9.

¹²² Uğur, Mucteba, "Firdevsü'l-ahbâr", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XIII, İstanbul, 1996, ss. 129–131, s. 129.

¹²³ Uğur, Mucteba, "Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. IX, İstanbul, 1994, ss. 266–266, s. 266.

¹²⁴ Rosenthal, "Awâ'il", c. I, s. 759; Şiblî, *Mehâsin*, s. 16.

¹²⁵ Suyûtî, *Vesâil*, Muhakkiklerin notu, s. 8; Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 11; Acar, a.g.m., s. 10.

¹²⁶ Şiblî, a.g.e., s. 16; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. I, s. 199; el-Kannevcî, *Ebcedü'l-ulûm*, c. II, s. 117; Açıkgenç, "Evâil", c. XI, s. 513; Fureycat, a.g.e., s. 8.

başvuru kitabı ve değerli bilgilerin bulunduğu önemli bir kaynak niteliğindedir."¹²⁷ Eserin mukaddimesinde Şiblî, ilmin öneminden bahsetmekte, evâilin bir ilim olarak ortaya çıkışından ve eserini yazarken faydalandığı evâil eserlerinin özelliklerinden bahsederek devam etmektedir. Ayrıca Şiblî, ilm-i evâili önemli İslâmî ilimler arasında göstermektedir.

Müellif zamana nispet edilmeksizin ilk varlığın Allah, Ensar'dan ilk müslümanın Ebû Umâme Es'ad b. Zürâre el-Ensârî (ö. 1/623) olduğunu zikrederek; yerde ve gökte yaratılmışların ilkleri bahsiyle eserine başlamakta, Hz. Âdem'den Hz. Peygamber'e kadar geçen çağlarda, Asr-ı Saadet ve Hulefa-i Raşidîn devri ile daha sonraki Emevî ve Abbâsî dönemlerinde meydana gelen ilklerinden bahsetmektedir. Ayrıca giyim kuşam, isim ve lakaplar ile *Kur'an-ı Kerim*, İslâm hukuku ve İslâmî ilimler ile alakalı konularla; kıyamet ve ahiret hayatında meydana gelecek yaklaşık 637 ilki yirmi üç bab başlığı altında geniş bir şekilde ele almaktadır. "Şiblî bazen ilmî olarak bazen de muhtasar olarak evâilleri zikretmekle birlikte, zaruret gördüğü bazı konuları uzun uzun ve ayrıntılı anlatmıştır. Rivayetleri ciddi ve değerli kaynaklara dayanmaktadır. Rosenthal'ın tarih el kitabı, yüksek oranda bilgi verici bir kaynak olarak¹²⁸ nitelendirdiği bu çalışmada Şiblî, İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849), Ebû 'Arûbe el-Harrânî (ö. 318/930) ve Taberânî'nin (ö. 320/971) *el-Evâil* kitapları ile İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995?) *Fihrist*'inden faydalanmıştır. Zehebî ve Safedî gibi âlimlerin takdirle karşıladığı bu eseri¹²⁹ tahkik eden Muhammed Altûncî yazdığı önsözde, Şiblî'nin evâil konusunda temel eserlerden biri kabul edilmesine rağmen Askerî'nin evâiline vâkıf olmadığından dolayı ondan faydalanamadığını kaydetmektedir.¹³⁰

Hanbelî mezhebinin seçkin şahsiyetlerinden biri olan Takiyüddin Ebû Bekir b. Zeyd el-Cerrâî¹³¹ ed-Dimeşkî el-Hanbelî (d. 825/1422- ö. 883/1478) fıkıh kitaplarının tertibine göre (taharet, salât, zekât, savm, hac vs.) *el-Evâil* adlı bir eser telif etmiştir. Rosenthal bu eseri özelliklerinden dolayı geleneksel bab başlıklarında yazılmış bir eser

¹²⁷ Rosenthal, a.y.; Acar, a.g.m., s. 10.

¹²⁸ Rosenthal, "Awâ'il", c. I, s. 759.

¹²⁹ Açıkgenç, a.g.md., c. XI, s. 513.

¹³⁰ Şiblî, *Mehâsin*, s. 10.

¹³¹ İsmi bazı kaynaklarda Cirâ şeklinde geçtiği için nisbesi Cirâî şeklinde de kaydedilmektedir (Aras, M. Özgü, "Cerrâî", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. VII, İstanbul, 1993, ss. 425-426, s. 425).

olarak nitelendirmektedir.¹³² Eser müellif nüshası esas alınarak Adil Fureycat tarafından neşredilmiştir. Evâil edebiyatında ilk matbu evâil kitabıdır.¹³³ Ancak Cerrâî'nin kaynaklarda adı geçmeyen bu eserinin müellif hattının bir nüshası Berlin Kraliyet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Kütüphanenin fihristini düzenleyen Ahlwardt, müellifin adını yanlışlıkla Huzâî olarak göstermiştir.¹³⁴

Müellif bazı konularda ilk yazılan kitaplara bir bölüm ayırmış, birbiriyle ilgisi bulunmayan çeşitli ilkleri de son bölümde zikretmiştir. Fitrat ve abdest/namaz/mescitler ve bayramlar/cenâiz/zekât, oruç ve hac/hicret, biatler ve İslâm/imâre, cihad, ganimetler ve cizye/miras ve mekâtib/nikâh, velîme, mihir, boşama, liân ve zihar/liderler, diyetler, kan davaları ve hudud/yiyecek içecekler/kaza (hüküm ve hukuk) ve onunla alakalı konular/binalar, harap ve helak olacak yerler; hulk ve mahlûkat/hıraf ve aletler/ihdas ve bidatler/tasnifler/ilk ayetler/berzah, cennet ve cehennem başlıkları altında otuz bab halinde tasnif edilmiştir.

Burhânüddîn Ebû İshak İbrahim b. Ömer el-Hamevî eş-Şafî es-Sûbînî (ö. 858/1454) *Muhtasaru mehâsini Vesâil ilâ (fi) ma'rifeti'l-evâil*¹³⁵ isimli eserinde adından da anlaşıldığı üzere Şiblî'nin adı geçen eserini özetlemiş ve bazı ilaveler yapmıştır. Şiblî'yi, evâil kitaplarının Askerî'de durduğunu zikretmekle eleştirmektedir. "Subînî, Mekke ve hacla ilgili konularda kendi eseri *Târîhu Mekketi'l-Müşerrefe*, Ezrâkî'nin *Ahbâru Mekke* ve Takiyüddîn el-Fâsî'nin *Şifâü'l-ğaram ve tahsilü'l-merâm* adlı eserlerinden yararlanmış ve daha başka birçok kaynağa başvurmuştur."¹³⁶ Rosenthal, şair Celaluddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Süleyman el-Hazrecî ed-Dimeşkî eş-Şafî İbn Hatîb-i Dareyyâ'nın (ö. 810–811/1408?) *Kitâbü'l-celâl*¹³⁷ adlı Şiblî'nin edebî çabasının devam ettirici nitelikte fakat günümüze ulaşmayan bir eseri olduğunu ifade etmektedir.¹³⁸

¹³² Rosenthal, a.y.

¹³³ Cerrâî, *el-Evâil*, s. 10.

¹³⁴ Aras, a.g.md., c. VII, s. 426.

¹³⁵ Cerrâî, a.g.e., s. 8; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. I, s. 200.

¹³⁶ Acar, "Evâil Edebiyatı Üzerine", s. 12.

¹³⁷ Şiblî, *Mehâsin*, s. 16; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. I, s. 199; Cerrâî, *el-Evâil*, s. 8; Kannevî, *Ebcedü'l-ulûm*, c. II, s. 117.

¹³⁸ Rosenthal, a.g.md., c. I, s. 759.

"Sehâvî, hocası Şihâbuddin Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449)¹³⁹ h. 818 yılı içerisinde tamamladığını belirttiği *İkâmetü'd-delâil alâ ma'rifeti'l-evâil*¹⁴⁰ isimli eserinde, Şiblî'nin *Mehâsinü'l-vesâil fî ma'rifeti'l-evâil*'ini özetlediğini, bu eseri fıkıh bablarına göre düzenleyerek râvilerin durumlarını açıkladığını nakletmiştir."¹⁴¹ İbn Kirmânî ise İbn Hacer ve eserini şu dizelerle övmüştür:

"Ey üstün meziyetleri ve faziletleri şahsında toplayan

Ve ey 'Evâil'le büyük bir ihtiyacı karşılayan!

Düzen ve ahengi tamdır bu eserinin; çoktur delilleri,

Onunla geçtin; hem öncekileri, hem sonrakileri.

Sundun onda insanlara çeşit çeşit bilgileri

Andolsun ki, geçtin sen Evâil'le öncekileri."¹⁴²

Rosenthal, IX/XV yüzyılda yaşamış olan birçok evâil yazarının, eserlerinde teolojik eğilimler gösterirken İbn Hacer'in *İkâmetü'd-delâil*'ini örnek almış olabileceklerini kaydetmektedir¹⁴³ Ancak başta İbn Ebû Şeybe olmak üzere İbn Ebî Âsım, Taberânî gibi ilk evâil müelliflerinin eserlerindeki rivayetlerin büyük bir kısmı merfu ve mevkuf rivayetlerden oluşmaktadır. Rivayetlerin içeriklerinin de daha çok İslâm ve kültüre yansımaları çerçevesinde şekillendiği gözlemlenmektedir. Daha sonraki dönem müellifleri ise rivayetleri yaşadıkları dönemdeki toplumsal ve kültürel değişiklere bağlı yeni konu başlıkları ile geliştirmişlerdir. Buhârî şârihi Kirmânî'nin (ö. 786/1384) oğlu Takiyüddin Yahya b. Muhammed b. Yusuf el-Kirmânî eş-Şafîî (ö. 833/1430) hadis, tıp ve edebiyatın yanı sıra evâil konularıyla da ilgilenmiştir. İbn Kirmânî'nin, *İkâmetü'd-delâil 'alâ ma'rifeti'l-evâil*'i özetleyerek bazı ilavelerde bulunduğu ve ilave yaptığı yerleri de belirterek *Muhtasarü İkâmetü'd-delâil* adlı eseri oluşturduğu nakledilmiştir.¹⁴⁴

¹³⁹ Muhammed Altûncî müellifin vefat tarihini h. 865 olarak vermektedir (Şiblî, a.g.e., s. 16).

¹⁴⁰ Şiblî, *Mehâsin*, s. 16; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 94; Kâtip Çelebi, a.g.e., a.y.; Kannevcî, *Ebcü'dü'l-ülüm*, a.y.; Açıkgenç, "Evâil", c. XI, s. 514.

¹⁴¹ Acar, "Evâil Edebiyatı Üzerine", s. 11.

¹⁴² Acar, a.g.m., s. 12.

¹⁴³ Rosenthal, "Awâ'il", c. I, s. 759; Acar, a.g.m., s. 10.

¹⁴⁴ Acar, a.g.m., s. 11.

Celâlüddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî (ö. 911/1505) *el-Vesâil ilâ müsâmerati'l-evâil*¹⁴⁵ adlı çalışmasında Ebû Hilâl el-Askerî'nin *el-Evâil*'ini özetlemekle beraber¹⁴⁶ bu esere pek çok ilavelerde bulunmuş ve ulaşılması kolay fıkıh bablarına göre yeniden düzenlemiştir. Kitap İbrahim el-Adevî ve Ali Muhammed Ömer tarafından yayınlanmıştır (Kahire: 1980).

Suyûtî evâile dair bu eserini Cerrâf'nin *el-Evâil*'inde olduğu gibi, rivayetleri bablara (namaz, temizlik, hac, vb.) ayırarak yazmıştır. Çok nakil yaptığı yazarlar arasında Kütübü Sitte ve evâil müellifleri ile İbn Cerîr et-Taberî, Kurtubî, İbn Asâkir, İbnü'l-Esîr, Zehebî, Makrizî başta olmak üzere pek çok tarihçi ve müfessir vardır. "Nakil yaptığı kaynağa göre üslubu değişmekte, kendisine özgü bir söze, bir eleştiri veya yoruma nadiren rastlanmaktadır. Her şeye rağmen o, çok sayıdaki kaynakta yer alan bilgileri toplayarak büyük bir iş yapmış ve bugün kayıp olan birçok kitaptaki bilgilerin bize ulaşmasını sağlamıştır."¹⁴⁷

Suyûtî, *el-Vesâil*'i yaratılışın başlangıcı, taharet, namaz, cenaze ve hastalar, zekât, oruç, hac, alışveriş, ferâiz, nikâh, hadler ve ceza hukuku, cihad, giyinme, isim ve lakaplar, yiyecekler, peygamberliğin başlangıcı, emirlik, ilim (bu en geniş bölümdür), deyimler, kıyamet alametleri, diriliş bölümlerine ayırmıştır. Senetsiz olarak ve tahrîc ettiği kaynaklar zikredilerek 1029 rivayete yer vermiştir. *Vesâil*'in önemini arttıran bir husus da onun diğer hiçbir evâil kitabında bulunmayan Mısır tarihi ile ilgili birçok ilke yer vermiş olmasıdır.¹⁴⁸ "Suyûtî'nin bu eseri, Kettânî'nin *et-Terâtibu'l-İdariyye*'sinde olduğu gibi, İslâm tarihi ve kültürü alanında son dönemlerde yapılan birçok bilimsel çalışmada sık sık referans gösterilen bir kaynak olmuştur."¹⁴⁹ Ebü'l-Fazl (Ebû Abdullah) Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed İbn Tolun ed-Dımaşkî el-Hanefî'nin (ö. 953/1546) de evâile dair '*Unvânü'r-resâil fî ma'rifeti'l-evâil*¹⁵⁰ adlı bir eseri

¹⁴⁵ Şiblî, a.y., s. 16; Kâtip Çelebi, a.y.; Kannevcî, a.y.; Mucteba Uğur eserin adını *er-Resâil ilâ ma'rifeti'l-evâil* olarak nakletmiş olsa da doğrusu *el-Vesâil ilâ müsâmerati'l-evâil* şeklindedir (Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 94).

¹⁴⁶ Açıkgenç, "Evâil", c. XI, s. 513; Acar, "Evâil Edebiyatı Üzerine", s. 12; Rosenthal, "Awâ'il", c. I, s. 759.

¹⁴⁷ Acar, a.g.m., s. 13.

¹⁴⁸ Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 13.

¹⁴⁹ Acar, a.y.; Sezgin, Fuâd, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırma*, Kitâbiyât, 2. bs, Ankara, 2000, s. 59.

¹⁵⁰ Şiblî, *Mehâsin*, s. 16; Açıkgenç, "Evâil", c. XI, s. 514; Cerrâf, *el-Evâil*, 9; Rosenthal, a.g.m., c. I, s.

bulunmaktadır. İslâm tarihinin en velûd âlimlerinden biri olan İbn Tolun bu yönüyle hocalarından evâil müellifi de olan Suyûtî'ye benzer. Dini ilimlerden, tıp ve astronomiye kadar öğrenim gördüğü pek çok ilim dalında eser vermiştir. Ancak bunların çoğunu asıl temayüz ettiği tarih ve hadis alanlarında yazdığı görülür. Evâile dair eserinin müellif hattı İskenderiye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁵¹

*Vesâilü's-sâil ilâ ma'rifeti'l-evâil*¹⁵² Şemsüddîn Muhammed el-Haskafî el-Makdisî eş-Şafîî İbn Ebî'l-Lutf (ö. 971/1564) veya oğlu Muhammed (ö. 993/1585) tarafından kaleme alınmış elimizdeki tek manzum (urcûze) evâil metni olup, Osman b. Muhammed İbn Dukakinzâde Rûmî el-Hanefî et-Türkî'nin (ö. 1013/1604)¹⁵³ *Ezhâru'l-cemâil fi vasfi'l-evâil* eserinin sonunda neşredildiği¹⁵⁴ kaydedilmesine rağmen bu esere ulaşamadık.

Alaüddin Ali Dede b. Mustafa el-Mostârî Bosnevî (ö. 1007/1598)¹⁵⁵ *Muhâdarâtü'l-evâil ve müsâmerâtü'l-evâhir*'inde¹⁵⁶ Suyûtî'nin eserini esas alıp¹⁵⁷ rivayetlerin senetlerini ve kaynaklarını muhafaza etmişse de tarih ve edebiyatla ilgili kitapları taramak suretiyle ona birçok ilavelerde bulunmuştur. Eser ilkler ve sonlar olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir. Otuz yedi babdan oluşan ilkler bölümü kitap, kalem, yazı, şiir, şairler, kadılar, isimler, lakaplar ve ibadetler gibi pek çok konuyu ele almaktadır. Sonlar bölümü ise Kur'an-ı Kerim, halifeler, sultanlar ve ahiret hayatıyla ilgili konuları ihtiva eder. Kitabın çeşitli baskıları yapılmıştır¹⁵⁸

Evâil, sünnî litaretür dışında da eserlerin bulunduğu bir alan olmuştur. Şî-İmâmiyye mezhebine mensup bir fakih olan Ebû Ca'fer Ahmed b. Ebî Abdillâh Muhammed b. Hâlid Berkî el-Kummî (ö. 274/887) *Kitâbü'l-mehâsin* adlı eseri fıkıh, tevhid, hikmet ve adab gibi çeşitli konuları ihtiva etmekte olup uzun süre Şîfler arasında

759.

¹⁵¹ Kavas, Ahmet, "İbn Tolun, Şemseddin", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XX, İstanbul, 1999, ss. 415–416, s. 415.

¹⁵² Kâtip Çelebi, *Keşfuz'-zünûn*, c. I, s. 200.

¹⁵³ Şiblî, *Mehâsin*, s. 16; Kâtip Çelebi, a.g.e., c. I, s. 199; Cerrâî, *el-Evâil*, s. 9; Kannevcî, *Ebcedü'l-ulûm*, c. II, s. 117.

¹⁵⁴ Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 11; Rosenthal, "Awâ'il" c. I, s. 759.

¹⁵⁵ Şiblî, a.y.; Kâtip Çelebi, a.g.e., c. I, s. 199.

¹⁵⁶ Kannevcî, a.g.e., c. II, s. 117; Açıkgenç, "Evâil", c. XI, s. 514.

¹⁵⁷ Cerrâî, *el-Evâil*, s. 9; Rosenthal, a.g.md., c. I, s. 759.

¹⁵⁸ Açıkgenç, a.g.md., c. XI, s. 514.

önemini korumuştur. İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995?) ve Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) *Kitâbü'l-mehâsin*'in aralarında *Kitâbü'l-evâil*'in de bulunduğu 70, hatta 80 kitabı ihtiva ettiğini söylemektedirler. Bu eser aynı zamanda yazarın babası Ebû Abdillâh Muhammed b. Hâlid el-Berkî'ye (ö. 183/799?) nispet edilmesinden dolayı Berkî'nin yazdığı diğer kaynaklardan ayrılmaktadır. Asıl eserin kitap ve babları hakkında da kesin bir bilgi yoktur.¹⁵⁹ İmâmiyye Şîası'nca benimsenen dört hadis kitabından ikincisinin yazarı, hadis ve fıkıh âlimi olan¹⁶⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn b. Mûsa b. Bâbeveyh (Şeyh Sadûk) el-Kummî'nin (ö. 381/991) *el-Evâil*¹⁶¹ adlı eseri ise sayısı 300'e ulaşan eserlerinden günümüze ulaşanları arasında yoktur.

Muhammed Taki Dezfûlî el-Kâzîmî Tusterî'nin (ö. 1327/1909) *el-Evâil*'i ise Şîî evâil edebiyatına ait olup ulaşabildiğimiz tek eserdir. Müellif çeşitli eserleri tarayarak muhtelif konulara dair ilkleri tespit etmeye çalışmıştır (Baskı yeri yok, 1363). "Evâile dair eser yazan diğer Şii müellifler hakkında Aga Büzürg-i Tahrânî kısa bilgiler vermektedir."¹⁶² *Kur'an*'daki ve *Kur'an* ile ilgili evâil/Resûlullah ve ehli beyt, nebiler, Hulefâ-i Râşidîn, emirler ve hâkimler, kadılar, harbler, gazveler ve fetihler, şehirler imaretler ve binalar, adab ve ilimler, İslâm hukuku, hicretten haberler, Muhacirin ve Ensar, kadınlar, karakterler ve adetler, firkalar, mezhebler, milletler, nisbeler, meslekler ve ziraat, darbı meseller, tabiat, mal ve ekonomi, siyasiler ve vezirler başlıkları altında toplam 20 bölümden oluşmaktadır. Yine son dönem Lübnan asıllı Suriyeli Şîîlerin müctehidlerinden çeşitli ilim dallarında 120'den fazla eseri olduğu belirtilen, tarih ve biyografi yazarı olan Muhsin el-Emin Ebû Muhammed el-Bâkır Muhsin b. Abdikerîm b. Alî el-Emîn el-Hüseynî el-Âmilî'nin (ö. 1371/1952) *Medâinü'l-cevâhir ve nüzhetü'l-havâtur fî ulûmi'l-evâil ve'l-evâhir* isimli bir eseri vardır.¹⁶³

Başta ilk evâil eseri olan İbnü'l-Kelbî'nin *Kitâbü'l-evâil*'i olmak üzere bu tasnif türüne ait pek çok kitabın günümüze ulaşmadığı kaydedilmiştir. Ancak bu türe ait tasnifin yoğunluğu ve katkıda bulunan müelliflerin kimler olduğunun tespiti açısından

¹⁵⁹ Çeker, Orhan, "Berkî", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. V, İstanbul, 1992, ss. 509–509, s. 509.

¹⁶⁰ Öz, Mustafa, "İbn Bâbehveyh", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XIX, İstanbul, 1999, ss. 345–348, s. 345.

¹⁶¹ Şiblî, *Mehâsin*, s. 16; Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 11.

¹⁶² Açıkgenç, "Evâil", c. XI, s. 513.

¹⁶³ Acar, "Evâil Edebiyatı Üzerine", s. 14.

önemli olacaktır düşüncesi ile isimleri ve eserlerinin isimlerini zikretmekte fayda görülmüştür: Ebû Yakub İshâk b. Süleyman et-Tabîb el-Kayrevânî el-Mısırî İsrâîlî'nin (ö. 320/932?)¹⁶⁴ *el-Evâil ve 'l-ekâvîl*,¹⁶⁵ Said b. Sadûn el-Attâr'ın (ö. 370/980) *Kitâbü'l-evâil*,¹⁶⁶ Muhammed b. Ebî'l-Kâsım el-Hemedânî Raşidî'nin (ö. 611/1215) *Kitâbü'l-evâil*,¹⁶⁷ Kemalüddin Abdurrahman b. Muhammed el-Hillî Atâikî'nin (ö. 790/1388) *el-Evâil*,¹⁶⁸ Yahya b. 'Umer İbn Fehd el-Mekkî'nin (ö. 885) *ed-Delâil ilâ ma'rifeti'l-evâil*,¹⁶⁹ Yahya b. Yakub eş-Şâmî'nin (ö.?) *Zübdetür'r-resâil fî ma'rifeti'l-evâil*¹⁷⁰ ve el-Emevî'nin (ö.?) *el-Hakâik fî 'ilmi'l-evâil*¹⁷¹ evâil edebiyatına dair bilgi veren kaynaklarda ismen zikredilmesine rağmen eser ve yazarı hakkında herhangi bir bilgi verilmeyen eserlerdir.

B. Evâil Bölümü Bulunan Eserler

Bazı müellifler hadis, tarih, coğrafya gibi ilim dallarına ait eserlerinde bir bölümün mevzusu ile alakalı olarak eşyanın ve olayların ilklerine yer vermişler ve "evâil" bölümü açmışlardır. Evâil kitaplarının listesine yer verilen eserlerde bu tür kitaplara ait listeler de yer almıştır. Muhammed Altûncî, bu tür eserlerden yedisinin ismini kaydederken, Abdullah Acar on üç kitap ismi vermektedir. Bu eserlerin bazıları, sadece evâil bölümünün yayınlanması nedeniyle parçası oldukları eserlerden ayrı, müstakil eserler olarak evâil edebiyatında yer alabilmişlerdir. Örneğin İbn Kuteybe'nin *el-Ma'ârif* adlı eserinin evâil bölümü sadece yedi sayfadan oluşmasına rağmen Bedreddin Kahvecî tarafından yayınlanmış ve Açıkgenç tarafından evâil edebiyatı arasında sayılmıştır.¹⁷²

¹⁶⁴ Açıkgenç, "Evâil", c. XI, s. 513; Müellifin vefat tarihi Mehâsin'de h.110 olarak geçmekle birlikte eser ve müellifi hakkında bilgi verilmemektedir (Şiblî, *Mehâsin*, s. 16).

¹⁶⁵ Fureycat (Cerrâî), *el-Evâil (Önsöz)*, s. 7.

¹⁶⁶ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 197; Fureycat, a.y., s. 7; Rosenthal, "Awâ'il", c. I, s. 758.

¹⁶⁷ Şiblî, *Mehâsin*, s. 16; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. I, s. 199; Kannevcî, *Ebcedü'l-ulûm*, c. II, s. 117; Acar, a.g.m., s. 10.

¹⁶⁸ Müellif kitabını h. 788 yılında tasnif etmiştir (Cerrâî, a.g.e., s. 8; Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 11).

¹⁶⁹ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 94.

¹⁷⁰ En son zikredilen el-Mekkî ve eş-Şâmî ile eserleri sadece Mucteba Uğur tarafından evâil eserleri arasında zikredilmiştir (Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 94).

¹⁷¹ Müellifi hakkında bilgi bulunmayan bu eser, sadece Şiblî'nin Mehâsin'inde muhakkikin notları arasında kaydedilmiştir (*Mehâsin*, s. 16).

¹⁷² Açıkgenç, "Evâil", c. XI, s. 513.

Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849) tarafından hadis edebiyatında tasnif edilen ilk kitaplardan biri olan *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, müellifin hadisler ile sahabî ve tâbiî fetvalarını bir araya topladığı ve konularına göre tasnif ettiği hacimli eseridir. İlk evâil kitabı, *Kitâbü'l-Fiten*, *Kitâbü'l-Cemel*, *Kitâbü'l-Fütûh* adlı eserler gibi müstakil bir eser olarak İbn Ebû Şeybe'ye nispet edilse de,¹⁷³ bu eserler *el-Musannef*'in ilgili bölümlerinin ayrı ayrı istinsahı veya rivayeti sonucunda ortaya çıkmış eserlerdir.¹⁷⁴ İbn Ebû Şeybe “Kitâbü'l-evâil” başlığı altında herhangi bir sıra gözetmeksizin senet zincirlerini zikrederek 315 evâil rivayetine yer vermiştir. Eser, Kûfe’de ilk defa kadılık yapan kişinin Süleyman b. Rebîa el-Bahilî olduğu, ancak kırk gün zarfında kendisine hiçbir davacının başvurmadığı, bayramlarda minberi mescid dışına ilk defa Bişr b. Mervân’ın çıkardığı gibi hususlarla başlamakta, Resûl-i Ekrem ile daha önceki peygamberlerin, ashap ve tabiîn ile daha sonraki dönemlerde yaşayanların yaptığı kaydedilen ilk hareketleri, herhangi bir sıra gözetmeden zikretmektedir.¹⁷⁵ Bu rivayetlerin otuz kadarı Hz. Peygamber'in şahsi daveti ile alakalıdır. Kitâbü'l-evâil dışında, *el-Musannef*'in Kitâbü't-Târih ve Kitâbü'l-Meğâzî bölümlerinde de evâile dair pek çok rivayete yer vermiştir. İbn Ebû Şeybe'nin eserinde yer alan rivayetlerin önemli bir kısmı hadis edebiyatındaki diğer eserlerde bulunmakla birlikte; Suyûtî ve Cerrâî gibi, sonraki dönemlerde evâile dair müstakil eser yazan veya bu konuyu bir bölüm olarak ele alan birçok müellif de "ilkler"e dair bu rivayetlerin birçoğunu nakletmişlerdir.¹⁷⁶

Ensab, eyyâm ve ahbâra dair bilgilerle Arap dili ve edebiyatı, lügat ve şiir gibi konularda kendini gösteren, güvenilir bir râvi de olan Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî İbn Habîb el-Bağdâdî'nin (ö. 245/860) şöhret bulduğu alan ensabdır. İbn Habîb bir nevi peygamberler ve halifeler tarihi niteliğindeki *Kitâbü'l-Muhabber*¹⁷⁷ adlı eserinde hadiseler ve şahsiyetler ayrıntılarına girilmeden listeler halinde verilmiştir. Soy kütüklerinde anne şeceresine geniş yer ayırması, İslâm öncesi

¹⁷³ Kettânî, *Risâletü'l-Mustatrefe*, s. 78; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 94.

¹⁷⁴ Yardım, Ali, “İbn Ebû Şeybe”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XIX, İstanbul, 1999, ss. 442–443, s. 442.

¹⁷⁵ Açıkgenç, a.y.

¹⁷⁶ Acar, a.g.m, s. 15; Suyûtî, *Vesâil*, s. 6.

¹⁷⁷ İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Muhabber*, Dârü'l-Afâkil'cedîde, Beyrut, ts.; Şiblî, *Mehâsin*, s. 15.

ve ilk İslâmi döneme ait orijinal rivayetler ve anekdotlar ihtiva etmesi kitabın başlıca özelliklerindedir.¹⁷⁸ *el-Muhabber*'de evâile ayrı bir bölüm ayrılmamakla birlikte Hz. Peygamber'in soy kütüğüne dair ilk bilgiler vermekte, Haşimîlerden ilk doğanlar, Muhacir ve Ensar'dan Muhammed ismi ile isimlenenler, hicretten sonra ilk doğanlar gibi bilgiler içermektedir.

Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889) *el-Ma'ârif*¹⁷⁹ adlı eserinde Hz. Âdem'den İslâm'ın doğuşuna kadar olan dönemi özetledikten sonra İslâm'ın başlangıcından Halife Müstaîn Billâh'ın (ö. 252/866) son zamanlarına kadar geçen devirler hakkında ansiklopedik bilgi vermiştir.¹⁸⁰ Bazı araştırmacılar bunu evâile dair müstakil eserler arasında saymışsa da eserin sadece bir bölümü el-Evâil başlığı altında ilklere dair rivayetlere ayrılmıştır. Müellifin *el-Ma'ârif* te (s. 551–558) bir bölüm halinde ele aldığı konular Muhammed Bedruddîn Kahveci tarafından müstakil bir kitap olarak yayımlanmıştır (Dimaşk: 1407/1987).¹⁸¹ Çok azı dışında rivayetler senetsiz olarak, konulara ayrılmaksızın nakledilmiştir. Özellikle ilk defa Cahiliye'de uygulanan ve İslâm'ın da kabul ettiği uygulamalara dikkat çekilmiştir. Çeşitli ilim, meslek ve sanat dallarının ilk temsilcileri ele alınmış; ayrıca bir kısmı İslâm Tarihi açısından önemli olan elli "ilk" olay, şahıs veya icraat zikredilmiştir. Bunların büyük bir kısmı İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef*'inde ve çeşitli hadis kaynaklarında nakledilmiştir.¹⁸² “Yâ emîre'l-mü'minîn” hitabıyla selamlanan ilk kimsenin Muğire b. Şu'be olduğu¹⁸³ ile başlayan eser, kalemle ilkyazı yazanın ve insanlar deri ile giyinirken ilk elbise dikip giyenin Hz. İdris (a.s.) olduğu¹⁸⁴ gibi kültürel öğelere ait ilklerden de bahsetmektedir. Tarihî bağlamda evâili ele alan bir eser olarak nitelendirilmiştir.¹⁸⁵

¹⁷⁸ Benli, Mehmet Sami, “Muhammed b. Habîb”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXX, İstanbul, 2005, ss. 533–534, s. 534.

¹⁷⁹ Şiblî, a.g.e., s. 15; Açıkgenç, “Evâil”, c. XI, s. 513; Eser Hasan Ege tarafından *el-Ma'ârif: Nebiler ve Sahabilerin Sîreti* adı altında Türkçeye tercüme edilmiştir (Şelale Yay., İstanbul, ts., 490 s).

¹⁸⁰ Yazıcı, Hüseyin, “İbn Kuteybe”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XX, İstanbul, 1999, ss. 145–152, s. 145.

¹⁸¹ Açıkgenç, a.y.

¹⁸² Acar, “Evâil Edebiyatı Üzerine”, s. 16.

¹⁸³ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 551.

¹⁸⁴ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 552.

¹⁸⁵ Rosenthal, “Awâ'il”, c. I, s. 759.

Coğrafyacı ve astronom olan İbn Rüste Ebû Ali Ahmed b. Ömer el-İsfahânî'nin (ö. 300/913'ten sonra) Arapça olarak yazdığı '*Alâku'n-nefise* adlı eserin bir bölümü "evâil" (bir şeyi ilk kez ortaya çıkaranlar ve onları izleyenler) başlığını taşır. Coğrafyanın fiziki ve beşeri kısımlarını ele alarak birçok tarihî konudan bahseden bu eserin günümüze sadece VII. cildi ulaşabilmiştir ancak bu tek cilt eserin tamamının büyüklüğü hakkında fikir vermeye yeterlidir.

Müellif 117 "ilk" zikretmiş, ancak buradaki ilklerin, bir-iki örnek dışında, şahıslara hasredilmiş, "ilk olay" veya "ilk işler" in hangileri olduğu konusuna pek yer vermemiştir. "Eserde ilklerin yazımında kronolojik uygunluk olmadığı gibi, genel olarak konu bütünlüğü ve coğrafi birlik de gözetilmemiş,"¹⁸⁶ olabildiğince fazla "ilk" in kaydedilmesine dikkat edilmiştir. İbn Rüste, bazı İran ve Irak şehirlerinin tarihiyle ilgili "ilkler" i, bu ilklerin sahibi olan kişilerin isimlerini de özenle zikretmiştir. Eserde, esas olarak, medeniyet tarihinde belli konu veya işlerin ilk uygulayıcıları olan peygamberlerin, cahiliye dönemi Arap toplumunda belli gelenekleri başlatanların (bu arada bu geleneklerin bir kısmını devam ettiren Hz. Peygamber'in) ve İslâmî dönemde askerî, sosyal ve ekonomik alanlarda bazı "ilkler" i başlatan ashap, halife ve diğer şahsiyetlerin isimleri kaydedilmiştir.¹⁸⁷

Hayatı hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığımız İbrahim b. Muhammed Beyhâkî (ö. 320/932?) büyük ölçüde Câhız'ın *el-Mehâsin ve'l-ezdâd* isimli eserini taklit ve kopya ederek *el-Mehâsin ve'l-mesâvi*¹⁸⁸ adlı eserini meydana getirmiştir. Ancak Câhız'ın adı geçen eserinde evâil bölümü bulunmamaktadır.¹⁸⁹ Beyhâkî elliyedi rivayete yer verdiği bu eserinde, evâil rivayetlerini *mehâsinü'l-evâil* (iyi ilkler) ve *mesâvi'l-evâil* (kötü ilkler) olmak üzere iki ayrı bölümde ele alarak diğer evâil kitaplarından ayrılmaktadır. Beyhâkî, iyi ve hayırlı işler kapsamında diğer evâil rivayetlerinde de zikredilen ve kahramanları daha çok peygamberler olan ilklerden bahsetmektedir. Sonrasında ise cahiliye dönemi ve İslâm tarihindeki bazı ilklere yer

¹⁸⁶ Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 14.

¹⁸⁷ Acar, a.y.

¹⁸⁸ Beyhâkî, İbrahim b. Muhammed, *Mehâsin ve'l-mesâvi*, Dâru Beyrut, 1984; Şiblî, *Mehâsin*, s. 15.

¹⁸⁹ Acar, a.g.m, s. 17.

vermiştir. Kötü olarak tanımladığı ilklerde ise daha çok müzik, çalgı aletleri ve eğlence hayatına dair ilklere yer vermiştir.

Gazneliler'in himayesinde hayatını sürdüren Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kâşânî İbn Bâbeh (ö. 510/1116) hicrî 501 senesinde tamamladığı *Re'su mâli'n-nedîm fi tevârihi ayanî ehli'l-İslâm* adlı eserindeki bilgilerin önemli bir bölümünü, muhakkikin de belirttiği gibi İbn Habib'in *el-Muhabber*'inden, İbn Kuteybe'nin *el-Ma'ârif*'inden ve daha birçok eserden almıştır.¹⁹⁰ Kırk yedi ilk olay veya şahıs konu edilmiştir. Başlangıçta İslâm'da benzerleri yer alan bazı cahiliye uygulamalarına yer vermiştir. Ashab ve özellikle halifelere dair evâile yer vermiştir. Emeviler dönemine ait bazı ilk uygulamalardan da bahsetmiştir.

Ebû'l-Hasen Zahîrüdîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhâkî İbn Funduk (ö. 565/1169) tarih, edebiyat, biyografî, darbimesel, ensab, tıp, felsefe, astroloji vb. dallarda yazdığı eserlerin yanı sıra Arap şiirine dair üç antolojisi ve bir divanı bulunan bir müelliftir.¹⁹¹ Günümüze kadar gelmeyen dört ciltlik bir eser olan *Meşaribü't-tecârib fi't-târîh (Meşaribü't-tecârib ve gavâribü'l-garâ'ib)*¹⁹² Utbî'nin *Târîhu'l-Yemînî* adlı kitabına zeyl olarak yazılmıştır. H. 410–560 (1019–1165) yıllarına ait olayları ihtiva eden bu Arapça İran tarihi; İbnü'l-Esîr, Alâeddin Atâ Melik Cüveynî, Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.¹⁹³

Abdurrahman el-Hanbelî Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1200) *Telkîhu fühûmi ehli'l-eser fi 'uyûni't-târîh ve's-siyer*¹⁹⁴ isimli eseri tarih, tabakat, siyer ve hadis ilimleriyle ilgili olup sahabe, tabîîn, diğer meşhur râvî ve şahısların alfabetik olarak sıralanmasıyla meydana getirilmiştir. İbnü'l-Cevzî geçmiş peygamberlere kısaca temas ettikten sonra Hz. Peygamber'in siretinden bazı konulara yer verir. Hz. Ebû Bekir'den sonra Abbasî halifesi Nâsır Lidînillâh (1180–1225)'a kadar halifeler zikredilir. Erkek ve kadın sahâbîler, Hz. Peygamber'den 1000'den çok hadis rivayet edenlerden başlamak

¹⁹⁰ Acar, “Evâil Edebiyatı Üzerine”, s. 17.

¹⁹¹ Özaydın, Abdulkerim, “Beyhâkî, Ali b. Zeyd”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. VI, İstanbul, 1992, ss. 62–63, s. 62.

¹⁹² Şiblî, *Mehâsin*, s. 15.

¹⁹³ Özaydın, a.y.

¹⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman el-Hanbelî (ö. 597/1200), *Telkîhu fühûmi ehli'l-eser fi uyûni't-târîh ve's-siyer*, Mektebetü'l-adâb, Kahire, ts.; Şiblî, a.g.e., s. 15.

üzere en az hadis nakletmiş olan sahabîler, Habeşistan'a hicret eden, Akabe biatlerinde bulunan, Bedir ve Uhud savaşlarına katılıp şehit olan, Cezîre ve Mısır gibi bölgelere yerleşen sahibîler çeşitli başlıklar altında alfabetik olarak sıralanır.¹⁹⁵ İbnü'l-Cevzî "evâile gelince onda hayırdan ve ya şerden bir eser vardır. Failine göre hayır ya da şer olur" dedikten sonra katli ilk sünnet (yol, gidişat) edinen ile Hz. Peygamber'in güzel yolda çığır açan kimseye müjdesini bildirmektedir. Kâbil'in günahı, kötülüğün başlangıcı olduğundan çoğalırken; hayır konusunda bir sünnet ortaya koyaninki ise insanlar o güzel yolu takip ettikçe ecir ile mükâfatlandırıldığını belirten İbnü'l-cevzî, baş olmanın (başlamanın) ahiretteki gibi dünyada da hükmü vardır. "Önde gelenin en önemli kişi olması nedeniyle ben de evâilin müstehab olan, rağbet görenlerinden bahsetmek istedim" demektedir.¹⁹⁶

Allahın yeryüzünde ilk yarattıkları, ilk doğanlar, *Kur'an-ı Kerim*'i ilk bir araya toplayan, ilk nahvi uygulayan, ilk noktayı koyan, ilk kitabı yazan gibi Arapların ilim hayatı ile ilgili ilkler, ibadetler, Hz. Peygamber öncesi peygamberler, cahiliyede ilkler ile ilk Müslümanlar ve ahiret ahvali ile ilgili rivayetler merfu, mevkuf, maktu rivayetler ayırt edilmeden senetsiz olarak yer almıştır. Eserde yer yer diğer evâil müelliflerinden aldığı bazı rivayetlerde kaynak gösterdiği de görülmektedir.

Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî (ö. 821/1418) on bölüm (makale) ve sonuç (hâtıme) halinde yazdığı *Subhu'l-'aşâ fi sinâ'ati'l-inşâ*¹⁹⁷ adlı ansiklopedik eserinin birinci makalesi'nde, "evâil" bölümünde, bir kâtibin ihtiyaç duyduğu dil, edebiyat ve tarih bilgileri kapsamında, toplam 210 ilke yer vermiştir. Kalkaşendî tarih, coğrafya, hukuk, edebiyat, kitabet, tabii ilimler, arap kabileleri üzerinde araştırmalar yapmıştır. İslâm dünyasında bürokrasinin gelişmesi ve kâtiplerin yetişmesi için derlenen eser, inşa sanatının en mükemmel ansiklopedik örneğidir. Tarih, coğrafya, edebiyat, kitabet, ilimleri; örf ve adetler gibi konularda pek çok kaynaktan faydalanmıştır.¹⁹⁸ "Kalkaşendî, bir kâtibin tarihi olayları ayrıntılı olarak bilmesi

¹⁹⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, Avcı, Casim, "İbnü'l-Cevzî", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XX, İstanbul, 1999, ss. 543–551, s. 543.

¹⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 461.

¹⁹⁷ Şiblî, *Mehâsin*, s. 15.

¹⁹⁸ İpşirli, Mehmet, "Kalkaşendî", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor) s. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 263–265, s. 263.

gerektiğini; olayların zamanı, hükümdar ve bürokratların durumu ve onlar arasındaki ilişkiler vb. konularda bilgisiz kalamayacağını söylemiş; bir kâtibin bilmemesinin doğru olamayacağını söylediği tarihsel bilgiler kapsamında önce "evâil"i, sonra da "nadir işler" ve "hoş olaylar" başlığı altında asalet ve şerefte önceliği olan şahsiyetleri kaydetmiştir."¹⁹⁹

"Kalkaşendî, adları geçen diğer evâil bölümü yazarlarından farklı olarak, ilkleri konulara ayırarak kaydetmiştir. O, önce peygamberler, halifeler, hükümdarlar ve prensler, vezirler, kadırla ilgili ilkleri zikretmiş, bunların ardından ilim, hitabet, yazı (hat), kâtiplik, maliye, harac ve cizye, para (muamelat), imar, ziraat, sanayi, elbiseler, savaş ve aletleri, isimler ve lakaplar, misafirperverlik, hayır işleri, bayramlar ve merasimler, sözler, şiir ve müzik, kadınlar, ölüm ve cahiliye adetlerine dair ilkleri kaydetmiştir. Kalkaşendî "evâil" bölümünü yazarken en çok Ebû Hilâl el-Askerî'nin *el-Evâil*'inden ve evâil bölümü bulunan Seâlibî'nin *Latâifu'l-ma'ârif*'inden yararlanmış ve onları özetlemiştir."²⁰⁰

Bu kitaplardan başka ahbârul evâil veya evâilu'l ahbâr ismini taşıyan ancak ilkleri konu edinmeyen başka eserler de mevcuttur. İbnü's-Şihne olarak bilinen Hanefî fakihi ve tarihçi Ebü'l-Velîd Muhibbüddîn Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Sekafî el-Halebî'nin (ö. 815/1412) *Ravzü(ravzatü)'l-menâzır fi 'ilmi'l-evâil ve'l-evâhir*'i bu tür eserlerden biridir. Bu, adının gösterdiği gibi bir evâil kitabı değil, kronolojik bir İslâm tarihidir. Bu eserde müellif, Ebü'l-Fidâ'nın 729/1329 yılına kadar gelen *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer* adlı umumi tarihini özetleyerek 806/1403 yılına kadar meydana gelen olayları ilave etmiştir.²⁰¹

Ebü'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî'nin (ö. 319/931) *Evâilü'l-edilleti fi usûli'd-din* ile Muhammed Müfid Şif'nin (ö. ?) *Evâilu makâlâti fi ahkâmi'n-nisâ* adlı eserleri de bazı ilimlerin ilklerine dair bölümleri bulunan ancak günümüze ulaşmamış eserlerdir.²⁰² Muhammed Said b. Muhammed Sünbül el-Mahallâtî el-Mekkî eş-Şafî'nin (ö. 1175/1761) *el-Evâilü's-Sünbülüye fi'l-evâilü'l-kütübi'l-hadis* adlı 62 sayfalık eseri

¹⁹⁹ Kalkaşendî, *Subhü'l-a'şâ*, c. I, s. 469; Acar, "Evâil Edebiyatı Üzerine", s. 10.

²⁰⁰ Kalkaşendî, a.y.; Acar, a.g.m., s. 11.

²⁰¹ Müellifin hayatı ve bu eseri hakkında bkz. Özen, Şükrü, "İbnü's-Şihne, Ebü'l-Velîd", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXI, İstanbul, 2000, ss 222-224, s. 223.

²⁰² Şiblî, *Mehâsin*, s. 15.

(Kahire: 1347/1928) ise adından da anlaşılacağı üzere ilk hadis kitaplarını konu almıştır.²⁰³

Günümüz çalışmalarında ise evâil konusunun yeterince yer almadığı görülmektedir. Bu konuda en kapsamlı olan çalışma Fuâd Salih es-Seyyîd'in *Mu'cemü'l-evâil fî tarihi'l-Arabî ve'l-müslimîn* adını taşıyan ilkler sözlüğüdür. Bu sözlükte 29 başlık altında 1860 ilke yer verilmiştir. Müellif eserinin başında evâil kavramının oluşumuna, ilim haline gelmesine dair bilgiler vermiştir. Evâil edebiyatı hakkında da bilgi veren Seyyîd eserleri matbu olanlar, olmayanlar ve evâil bölümü bulunan eserler şeklinde ayırmıştır. Evâil rivayetlerinin konularına göre sayılarını tablo halinde göstermiştir.²⁰⁴ Seyfeddin Kâtib ise *el-Evâil fî hadâreti'l-İslâm* adlı çalışmasında roman hikâye tarzında kolay bir dil ile yirmi şahıs ve olayı anlatmıştır.²⁰⁵ İlk kadın Müslüman: Hz. Hatice, ilk vahiy: oku, *Kur'an*'ı açıktan ilk okuyan kişi: İbn Ümmi Abd, İslâm'da işkence gören ilk Müslüman aile; Yâsir ailesi, İslâm'da ilk sahife: müşriklerin boykot protokolü, İslâm'da ilk manevi gezinti: Miraç, İslâm'ın ilk elçisi Mus'ab b. 'Umeyr, ilk mescid: Kuba Mescidi, Medine'de doğan ilk kişi: Abdullah b. Zübeyr, ilk müezzin: Bilal el-Habeşî ve İslâm dinini kabul eden ilk Yahudi: Abdullah b. Selâm'dır.

²⁰³ Acar, "Evâil Edebiyatı Üzerine", s. 31.

²⁰⁴ Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 15, 16

²⁰⁵ Kâtib, Seyfeddin, *el-Evâil fî hadâreti'l-İslâm*, Dâru'l-afâki'l-cedîde, 3. bs., Beyrut, 1406/1986.

İKİNCİ BÖLÜM

RİVAYETLERE GÖRE EVÂİL

İslâm edebiyatında merfu, mevkuf ve maktu olmak üzere evâil kapsamına giren bilgilere –ıstılahtaki anlamıyla sahih, hasen, zayıf, mevzu ayrımı yapılmaksızın-genel olarak bakıldığında pek çok rivayetin bulunduğu görülür. Evâil edebiyatında yer alan bilgiler ise sayısal olarak farklı olsa da, içerikleri muhteva itibariyle değişik biçimlerde tasnif edilebilecek özelliktedir. Örneğin rivayetler merfu, mevkuf ve maktu olarak değerlendirilmiş ya da bazı evâil müelliflerinin tasnif ettiği şekilde benzer konular aynı başlık altında toplanmıştır. Genel olarak evâilin gerçekleştiği zaman dilimine göre yapılan tasnif ise rivayetleri ve kaynaklarını anlamada yardımcı olacaktır düşüncesi ile evâil, İslâm öncesi dönem, Asr-ı Saadet ve daha sonrası olmak üzere üç temel kısma ayrılmıştır.

Ana hatları ile İslâm öncesine dair bilgiler genellikle mahlûkatın yaratılışından ve Hz. Âdem'den başlatılarak, Hz. Peygamber'in nübüvvetine kadar devam etmektedir. Bu kısmın ana kaynakları olarak evâil edebiyatının yanı sıra, rivayet metodu ile yazılmış bazı tefsirler, tarih ve meğazi eserlerinden faydalanılmıştır. Asr-ı saadet dönemi ise Hz. Peygamber'in vahiy alması ile başlayan süreçte İslâm toplumunun oluşumu ve gelişimini ifade eden evâil ile başta Hz. Peygamber olmak üzere o dönemde yaşamış bulunan kimselerin dile getirdikleri evâili kapsamaktadır. Bu rivayetler ise evâillere ilaveten hadis, siyer ve tabakat kitaplarında da yer almaktadır. Asr-ı Saadet sonrasına dair bilgiler de genellikle hadis ve tarih kitaplarına dayandırılmaktadır. Bu döneme ait rivayetler sayıca en fazla olanıdır. Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından başlayarak kıyamete hatta insanların cennet ya da cehenneme gittiği ana kadar olabilecek evâile yer verilmiştir. Genel anlamda evâil kitaplarının muhtevası incelendiğinde ise, bu eserlerin edebiyat ve ilimler tarihi bakımından önem taşımalarının yanı sıra Müslümanların kültür tarihini nasıl değerlendirdikleri konusunda da zengin bir kaynak oluşturdukları görülmektedir.¹

¹ Açıkgenç, "Evâil", c. XI, s. 513.

I. GEÇMİŞ ÜMMETLERLE İLGİLİ EVÂİL

Geçmiş bilme ve geleceği planlama arzusu insanoğlunun fitratında vardır. Bu alanlarda, insanların merakını gidererek onları doğru yönlendirmeye yönelik açıklamalar vahiy kökenli olup, semâvî dinlerin temel kaynaklarında yer almaktadır. *Kur'an'ı Kerim*'de ve Hz. Peygamber'in hadislerinde de önceki dinlere, peygamberlere ve onların muhatabı olan insanlara dair konular yer almıştır. Hz. Peygamber'in okuyarak veya başka insanlardan dinleyerek elde etmediği bilinen, geçmişe ilişkin birçok haberin hadis kaynaklarında yer alması, ilahî mesajların birliği çerçevesinde değerlendirilebilecek bir durumdur.² Bu hususta peygamberler aracılığı ile gönderilen ilahi mesajlar ortak noktalar içermektedir. Benzer konuların Hz. Peygamber'in hadislerinde de yer almasını bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

Kur'an-ı Kerim saf bir zihne sahip olan Arap toplumuna indirilmişti. Onların zihinleri, kültür bakımından terakkî etmiş milletlerin kafasını karıştıran, dinî ve felsefi ceryanlardan hiçbiriyle karışmamıştı.³ Hz. Peygamber bu noktada *Kur'an* ve sünnet dışında diğer kaynaklardan alınacak bilgiler hakkında ashabı uyarmıştır. Bu kaynaklar arasında Yahudi ve Hıristiyanlardan alınacak bilgi başta gelmekteydi. Çünkü Arap toplumu özellikle Medine döneminde Yahudi kültürü ile yakın ilişkiler içerisinde idi. Yahudiler ise eski din ve kültürler hakkında hayli geniş bir bilgi birikimine sahip olmaları nedeniyle tarihî bilginin en önemli kaynağı niteliğindediler. Onların bu ilgisi özellikle Hz. İbrahim'e kadar gönderilen peygamberlerin Hz. İshak soyundan gelmeleri sebebiyle, peygamberler tarihini kendi tarihleri gibi algılamaları ve önceki peygamberlerin hayatları hakkında bilgi sahibi olmaya özel önem vermelerinden kaynaklanmaktaydı.⁴ Bu da onların insanlığın iktisâdî, siyasî, sosyal ve kültürel geçmişi hakkında pek çok bilgi öğrenmeleri ile sonuçlanmıştı. İslâm toplumlarının bu haberlere ve nakledilmelerine bakış açısı ise üç noktada toplanmaktadır. Birincisi,

² Karacabey, Salih, "İsrâiliyyât'ı Belirme Kriterleri Çerçevesinde İlahi Mesajın Birliği Meselesi" , *U.Ü.İ.F Dergisi*, c. 12, S. 1, 2003, ss. 71–104, s. 100.

³ "Eğer *Kur'an* Araplara inmeyip, onlardan daha kültürlü bir toğluluğa gelmiş olsaydı, o andan itibaren, ona intisab edenler tarafından taşınan fikirler, o kitaba girebilirdi. Bundan dolayı *Kur'an* bir kitap halinde gelinceye kadar, böyle bir tehlike bahis konusu olmamış, ancak bu mevzu bahis olabilecek tehlike *Kur'an*'ın tefsirine girmiş, fakat o da ben yabancıyım diye sınırtırcasına kendini göstermiştir" (Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1988, s. 120)

⁴ Karacabey, a.g.m., s. 74.

haberler *Kur'an* ve sünnette yer alan bilgilerle teyit ediliyorsa kabul edilir. İkincisi, *Kur'an* ve sünnetteki bilgilere ters düşen haberler reddedilir. Üçüncüsü ise, haberin *Kur'an* ve sünnette yer almayan herhangi bir konu ile mutabakat ya da muhalefetinin tespit edilememesi durumunda ne tasdik edilir ne de yalanlama yoluna gidilir. Böylece haber gerçek ise reddedilmemiş, ataları tarafından uydurulmuş veya tahrif edilmiş bir şey ise tasdiklenmemiş olur.⁵

Kur'an'da ve hadislerde pek çok varlığın yaratılışından, ilk insan Âdem'e kadar hem insanlardan, hem de onlara gönderilen bazı peygamberler ve onların toplumlarından bahsedilmektedir. Diğer semâvî kitaplarda da benzer şekilde geçmiş kültürlerden bahseden bilgilere yer verildiği görülmektedir. İlahi kitaplardaki bilgilerin uyum ya da ayrılık noktaları, sahih hadislerle önceki semâvî kitapların ilgisi konusunda değerlendirme yapma imkânı verebilir.⁶ Evâil edebiyatında yer alan bilgilere –ıstılahtaki anlamıyla sahih, hasen, zayıf, mevzu ayrımı yapılmaksızın- genel olarak bakıldığında, bir bölümünün Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi semâvî dinlerle veya insanlar arasında kabul gören yaygın ortak kültürle benzeyen noktalarının olduğu görülebilmektedir. Bu sonuç, bazı evâil rivayetlerinin önceki semâvî bir din veya kültürden etkilenmiş olabileceği konusunu gündeme getirmektedir.⁷ İlk dönem evâil eserlerinde yer alan rivayetlerin belli başlıklar altında toplanmamış olmasından dolayı sadece belirli bazı bilgilere yer verilirken; daha geç dönem eserlerinde mahlûkatın ilklerine, peygamberlerin öncülük ettiği bazı işlere, özellikle Hicaz bölgesinin dinî, siyasî ve sosyal hayatında iz bırakan bazı ilk olay veya şahıslara dair müstakil başlıklar açılmıştır. Şiblî (ö. 769/1367)⁸, Cerrâî (ö. 883/1478), Suyûtî (ö. 911/1505), Bosnevî (ö. 1007/1598) eserlerinde mahlûkatın yaratılışına dair müstakil bölüm ayırmışlardır. İlk dönem evâil

⁵ Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 98; Buhârî, İ'tisâm, 25; Tevhîd, 42.

⁶ Karacabey, "İsrâiliyyât'ı Belirme Kriterleri Çerçevesinde İlahi Mesajın Birliği Meselesi", s. 91.

⁷ Buradan bakıldığında, evâillerin kaynağı hakkında sorulması muhtemel soruların hadislerin kaynağı hakkında ortaya atılan iddialarla benzeşmekte olduğu düşünülebilir. Bu iddiaların ise üç başlıkta toplanması mümkündür. "1- Hadisler, tamamen Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi önceki din ve kültürlerin etkisindedir. 2- İslâm'dan önceki semâvî dinlerin hükümleriyle veya semâvî din mensubu toplumların kültürleriyle benzerlik taşıyan hadisler o kaynaklardan etkilenmişlerdir. 3- Sadece uydurma hadisler arasında yer alan İsrâilî bilgiler önceki din ve kültürlerin eseridir Üçüncü görüş, mevcut kaynakları kullanarak ve gerekli noktalarda yeni veriler ekleyerek hadis tenkit sistemini benimseyen hadis âlimlerinin genel anlayışını yansıtmaktadır" (Karacabey, a.g.m., s. 80).

⁸ *Mehâsinü'l-vesâil fî ma'rifeti'l-evâil*'inde mahlûkatın ilklerine dair iki bölüme yer vermiştir. Ancak bu bölümlerde sadece yaratılışa dair bilgiler yer almamakta, İslâm'da bazı işleri ilk yapanlara da yer verilmektedir (Şiblî, *Mehâsin*, ss. 43- 115).

müelliflerinden İbn Ebî Âsım, eserine aldığı rivayetlerin bir kısmının isnadının sahih, bir kısmının zayıf olduğunu söylemektedir.⁹

A. Yaratılış ve Hz. Âdem Hakkındaki Evâil

Yaratılış, yani varlığın başlangıcı meselesi düşünen insanlığın en eski meselelerinden biri olmuştur. Kendini müstakil bir varlık olarak hisseden insanoğlu, ilk iş olarak kendinin ve etrafını saran çevrenin aslını sormaya yönelmiştir. Akıl ve duyu organları yoluyla bilinmesi mümkün olmayan bu tür mevzularda elde edeceği bilginin kaynakları arasında peygamberler vasıtasıyla bildirilen vahiy kaynaklı bilgi ona ışık tutmuştur.

Mahlûkatın yaratılışına, *Kur'an-ı Kerim*'de ve Hz. Peygamber'in hadislerinde değinilmekle birlikte ayrıntılı bir anlatım mevcut değildir. Aynı zamanda felsefenin temel meselelerinden biri olan ve hemen hemen evâil edebiyatının tamamında yer alarak, yaratılış bahsine dair evâilin en yaygın olanı Allah'ın "ilk yarattığı şey" dair rivayettir. "Geniş bir ihtilafın bulunduğu bu konuda, her ilim erbabının meseleyi kendi bakış açılarına göre değerlendirdikleri görülmektedir. İlk yaratılan varlığın ne olduğu konusundaki bazı rivayetlerin de bu görüş ayrılıklarının şekillenmesinde rol oynadığı aşikârdır."¹⁰ İbn Abbas, İbn Ömer ve Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir. Ona emretmiş, oda olacak her şeyi yazmış¹¹ ve bir daha yazmamak üzere kurumuştur."¹² Hz. Peygamber kalemin insanlar hakkında yazdığı hususların asla değişmeyeceğine inanmak gerektiğini belirtmiş ve bütün insanlar birleşse bile Allah yazmadıkça hiçbir kimseye fayda veya zarar veremeyeceklerini söylemiştir.¹³

⁹ İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 60.

¹⁰ Özşenel, Mehmet, "İlk Yaratılan Varlık Konusundaki Rivayetler", *Divan Dergisi*, 1998/1, ss. 171-189., s. 171.

¹¹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 264 (Hadis No: 35922); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 217; Buhârî, *Târihu'l-kebir*, Thk. Seyyid Haşim en-Nedvî, Daru'l-fikr, ts., c. VI, s. 92; İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 48 (Hadis No: 1); 49 (Hadis No: 2, 3); Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 137 (Hadis No: 1030); Tirmizî, *Kader*, 17; Tefsîr-i sûre, 68; Ebû Dâvûd, *Kader*, 10; Kitâbü's-sünne, 17; Cerrâî, *el-Evâil*, s. 85; Şiblî, *Mehâsin*, s. 67; Suyûtî, *Vesâil*, s. 5; Deylemî, *Firdevsü'l-ahbâr*, c. I, s. 11, 13; Bosnevî, *Muhadaratü'l-evâil*, s. 8.

¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 317; Buhârî, *Kader*, 2; Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 16; Tirmizî, *Tefsîrü'l-Kur'an*, 67.

¹³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 293, 307.

Velid b. Ubâde, babası Ubâde b. es-Sâmit'in ölmeden önce kendisini çağırarak şöyle vasiyet ettiğini nakleder: "Oğulcuğum, Allah'tan kork. Bil ki, kaderin hepsine, hayrına da şerrine de, iman etmedikçe Allah'tan asla korkmuş olmazsın. Bu itikat dışında ölürsen ateşe girersin. Ben Resûlullah'ın şöyle buyurduğunu işittim: "Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir; (onu yarattığı zaman) yaz, dedi.¹⁴ Kalem: "Ya Rab, neyi yazayım? dediğinde Allah şöyle buyurdu: Olan ve kıyamete kadar olacak herşeyi yaz."¹⁵ Tirmizî bu rivayeti hasen garib olarak nitelendirmiştir, senedinde yer alan Abdulvâhid b. Suleym¹⁶ hadis otoriteleri tarafından tenkit edilmiştir.¹⁷ İlk yaratılan varlığın kalem olduğuna dair rivayetlerin, kader anlayışının İslâm ümmeti arasında tartışılmasının yoğunluk kazandığı dönemde konuşmalarda delil olarak kullanıldığı görülmektedir.¹⁸ Daha sonraki dönemlerde rivayetin ikinci kısmı olan kaderin takdirî yönü daha meşhur olmuş ve rivayetin baş tarafı hazfedilmiştir. Bu da rivayetin ulema nezdinde makbul olup, itikâdî bir konuda delil olarak kullanıldığını göstermektedir.¹⁹ Kalem ulûhiyet âleminde kâinatın başlangıcından sonsuza kadar meydana gelecek bütün nesne ve olayları ilâhi ilme göre kaydeden, mahiyeti bilinmeyen madde ötesi ilâhi bir

¹⁴ İbn Ebû Şeybe rivayetin sadece ilk yaratılan varlık ile ilgili olan kısmını alarak taktî yapmıştır. Rivayetin tamamına Tirmizî Sünen'inde yer vermiştir (*el-Musannef*, c. VII, s. 264).

¹⁵ Ahmed, b. Hanbel, Müsned, V, 317; Tirmizî, Tefsîr-i sûre, 68; Harrânî, *el-Evâil*, s. 138; Suyûtî, *Vesâil*, s. 5.

¹⁶ Abdulvâhid b. Suleym el-Mâlikî Basrî, Ebû Dâvûd et-Tayalisi' ondan rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel "hadisi münker ve mevzudur", Yahya b. Maîn "zayıf", Nesâî "sika değildir" İbn Adî "kalîlu'l-hadîs" demiştir. İbn Hibbân onu Sikat'ta zikretmiştir. Buhârî "fîhi nazar" değerlendirmesinde bulunarak, Tirmizî ondan bir hadis rivayet etmiştir diyerek bu rivayeti zikretmiştir (İbn Hacer, Şihâbuddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1449), *Tehzîbu't-tehzîb*, (I-XIV), Dâru'l-Fîkr, Beyrut, Beyrut, 1984, c. VI, s. 386).

¹⁷ Aynı rivayet farklı bir tarik ile Ebû Dâvûd'un Sünen'inde de yer almaktadır. Ancak bu rivayetin senedinde Habeş b. Şureyh Ebû Hafsa vardır. Ebû Dâvûd ondan bir tek hadis rivayet etmiştir ve bu hadisin senedinde ihtilaf vardır denilmiştir. Ebû Nuaym onun sahâbeden olduğunu bildirmiştir ancak o tabîndendir. İbn Hibbân da onu *Sikât*'ta zikretmiştir (İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, c. II, s. 171).

¹⁸ Abdulvâhid b. Suleym Mekke'ye geldiğinde Ata b. Ebî Rebah ile karşılaşınca ona Basra'da kader hakkında konuşanlar olduğundan bahsetmiş ve aralarında şu diyalog geçmiştir: Ata b. Ebî Rebah: "Oğlum! *Kur'an* okuyorlar mı?" "Evet" dedim. Bana Zuhuf Suresi'ni oku dedi. "Hâ. Mîm. Apaçık bir Kitâb'a andolsun ki biz, anlayıp düşünmeniz için onu Arapça bir *Kur'an* kıldık. O, katımızda bulunan Ana Kitap'ta (levh-i mahfuzda) mevcut, yüce ve hikmet dolu bir kitaptır" mealindeki ayetleri okudum. "Ümmü'l-Kitabın ne olduğunu anladın mı?" dedi. Allah ve Resûlu daha iyi bilir dedim. O kitap Allah'ın yerleri ve gökleri yaratmadan önce yazmış olduğu kitaptır" dedi ve Velid b. Ubâde ile babası arasında geçen konuşmayı nakletti (Tirmizî, Kader, 17). Tirmizî bu rivayetin bu tarik ile garib olduğunu ifade etmektedir.

¹⁹ Özşenel, "İlk Yaratılan Varlık Konusundaki Rivayetler", s. 182.

araçtır.²⁰ Sahih naslarda bu konuda herhangi bir açıklama yer almamıştır. Kalemle ilgili hadislerin yanı sıra *Kur'an-ı Kerim*'de her şeyin bir kitapta ayrıntılı olarak yazıldığı bildirilmesi mahiyeti bilinmese de madde üstü bir kalemin veya kaydın bulunduğunu gösterir.²¹ Erken devir hadis kaynaklarında bulunmadığı halde müteahhir döneme ait bazı eserlerde Resûl-i Ekrem'e nispet edilen ve zayıf olarak değerlendirilen bazı rivayetlerde kıyamete kadar olacak şeyleri yazan kalemin nurdan yaratıldığı bildirilir.²² İbn Abbas'a atfen ilâhi kalemin nurdan yaratıldığına ilişkin rivayetler varsa da onun mahiyetine ve evsafına dair güvenilir bilgiler mevcut olmadığından sadece varlığına inanıp mahiyetinin bilinmeyeceğini benimsemek daha uygundur.²³ Kalem hadisi incelendiğinde görülür ki ilk varlığın ya da mahiyetinin ne olduğu şeklindeki felsefî bir problemden ziyade, hayır ve şerriyle bir bütün halinde her şeyin Allah'tan olduğunu ve varlıkların kaderlerinin çok önceden tayin olunduğunu vurgulamaktadır. Daha sonra rivayet çevresinde oluşan kelamî tartışmalar araştırmamızın konusu dışındadır.

Kalem ile ilgili hadislere Sünenlerinde yer veren Ebû Dâvûd ve Tirmizî onları Nûn Suresi tefsirinde zikretmişlerdir.²⁴ Bazı rivayetlerde ise "Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir, sonra nûnu yaratmış²⁵ ve yeryüzü nûnun ortasına sıkıştırılmıştır, daha sonra yaratılan ise akıldır²⁶ denilmektedir. İbn Abbas'a nispet edilen bu rivayet mevzudur.²⁷

²⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, "Kalem", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 243–245, s. 243.

²¹ Yavuz, a.g.md., c. XXIV, s. 244.

²² Deylemî, *Firdevsü'l-ahbâr*, c. I, s. 29.

²³ Bir kısım sûfler ve İslâm filozofların görüşüne göre ise naslarda varlığından bahsedilen ilâhi kalem, bütün yaratıkların aslını teşkil eden akıllar nazariyesinin ilk basamağını oluşturan ilk akıldır (el-aklû'l-evvel). Zira yöneltilen hitapları vasıfsız olarak anlayan akıldır. Allah'ın yarattığı ilk soyut varlık olan aklı-evvel, kendi zâtını ve başlangıcını idrak etmesi açısından akılı diye adlandırılırken diğer varlıkların meydana gelişi ve bilgilerin yazılışına vasıta olması bakımından kalem, nübüvvet nurunun yayılmasına aracılık etmesi itibarıyla de nûr, i Muhammedî diye isimlendirilir. Buna göre ilk akıl ve aynı zamanda en yüce kalem tek bir nurdan ibarettir. Bu nur kula nisbet edilince akl-ı evvel, Hakk'a nispet edilince kalem-i a'lâ adını da alır. Nitekim bazı rivayetlerde Allah'ın ilk yarattığı şeyin akıl veya cevher olduğu bildirilmiştir. Bu ise akıl, kalem ve cevherin aynı şey olduğunu gösterir. Ancak bazı sûfler ile İslâm filozoflarının ilâhi kalemin akl-ı evvel veya nûr-i Muhammedî olduğuna ilişkin görüşlerini naslardan hareketle temellendirmek mümkün görünmemektedir (Yavuz, "Kalem", c. XXIV, s. 244).

²⁴ "Nûn. Kaleme ve (kalem tutanların) yazdıklarına andolsun ki (Resûlüm) sen -Rabbinin nimeti sayesinde- mecnun değilsin (Kalem 67/1–2) .

²⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 259 (Hadis No: 35873, 35874); Şiblî, *Mehâsin*, s. 67.

²⁶ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 271 (Hadis No: 36003); (Rivayetin senedinde yer alan Muhammed b. Vehb ed-Dîmeşkî hakkında İbn Âdî tarafından hadisi münker, Ebû Kâsım İbn Asakir tarafından zâhibu'l-hadis değerlendirilmesi yapılmış ve bu rivayet İbn Adî tarafından batıl olarak nitelenmiştir

Diğer bir rivayete göre ise “Allah’ın ilk yarattığı şey akıldır”.²⁸ Allah akılı yarattığında ona: “Bana dön” dedi. O da O’na yönelince sordu: “Ben kimim?”. Akıl: “Sen Azîz’sin”. Bunun üzerine Allah şöyle buyurdu: “İzzet ve celalim hakkı için, senden daha şerefli bir şey yaratmadım. Seninle alırım, seninle veririm, senin adına nimetlendirir, senin adına cezalandırırım.”²⁹ Aclûnî, Şevkânî ve Sağânî’ye göre bu sözün uydurma olduğunda ittifak vardır.

Öte yandan kalem ve akıl dışında ilk yaratılma vasfının isnad edildiği başka varlıklar da vardır. İlk yaratılan şeyin nûr-i Muhammedî olduğunu ve diğer varlıkların bu nurdan yaratıldığını ifade eden rivayet³⁰ özellikle mutasavvıflar arasında meşhur olmuştur. Diğer bir rivayette ise Allah ilk olarak nuru ve karanlığı yaratmış, sonra onları ayırarak karanlığı gece, nuru da gündüz yapmıştır.³¹

Evâil eserleri dışında yaratılışın ilklerine dair rivayetlerin kaynakları arasında rivayet tefsirleri ve tarih kitapları önemli bir yer tutmaktadır. Her iki eser türü de

(Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1347), *Mîzanu'l-i'tidâl fî Nakdi'r-ricâl*, I-IIIX, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1995, c. VI, s. 362).

²⁷ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmûa fi'l-ehâdîsi'l-mevzûa*, Kahire, 1960, s. 479; İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs amme's-tehera mine'l-ehadis alâ elsineti'n-nâs*, Thk. Ahmed el-Kalâş, Kahire, ts., c. I, s. 309- 310; Özşenel ilk yaratılan varlık konusunda kalem hadisinin uydurma olduğunu söyleyenlere verdiği cevapta rivayetin sadece bu şeklinin ulema tarafından zayıf ya da uydurma kabul edildiğini, bunun dışındaki senetlerin muteber olduğunu belirtmektedir (Özşenel, “İlk Yaratılan Varlık Konusundaki Rivayetler”, s. 182).

²⁸ Deylemî, *Firdevsü'l-ahbâr*, s. 29; Ebu'l-Hasen Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî, *el-Mevzûâtü'l-kübrâ*, Thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Karaçi, ts., s. 82; Aclûnî, a.g.e., c. I, s. 309.

²⁹ Deylemî, *Firdevsü'l-ahbâr*, s. 29; Şevkânî, *el-Fevâid*, s. 479; Aclûnî, *Keşfu'l-hafa*, c. I, s. 275; Ebu'l-Fedâil el-Hasen b. Muhammed es-Sağânî, *Mevzûâtü's-Sağânî*, Thk. Necm Abdurrahman Halef, Beyrut, 1985, s. 4; Rivayetin senedinde Dâvûd b. el-Muhabber vardır. Bu ravi kezzâb olarak nitelenmiş, yalancılık ve hadis uydurmacılığı ile itham edilmiştir. Onun, Hz. Peygamber’e isnaden akılla ilgili mevzu hadisler naklettiği bir eserinden de bahsedilmektedir (Kandemir, M. Yaşar, “Dâvûd b. Muhabber”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. IX, İstanbul, 1994, ss. 35–36).

³⁰ Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, c. I, s. 256; Diğer bir rivayette Allah Resûlü'nün Câbir'e hitaben "Allah'ın ilk yarattığı şey senin peygamberinin nurudur ey Câbir" dediği nakledilmiştir (Aclûnî, a.g.e., c. I, s. 311). Diğer bir rivayette ise Resûlullah'a atfen “ben nebilerden ilk yaratılan, son gönderilenim” dediği nakledilmiştir (Suyûtî, *Vesâil*, s. 7); Buna benzer başka bir rivayette de bir kişinin Hz. Peygambere " sen ne zaman peygamberdin, diye sorduğu, Onun da "Âdem ruh ile ceset arası bir şey iken ben nebi idim", şeklinde cevap verdiği nakledilmiştir (İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VIII, s. 438).

³¹ Suyûtî, a.g.e., s. 5; Kurtubî Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, I-XX, 2. bs., *Dâru's-şagb*, Kahire, 1951, c. VIII, s. 138; Bunlar dışında Allah ilk yarattığı varlığın güneş (Kurtubî, a.g.e., c. VIII, s. 138) ve Kâbe olduğuna dair rivayetler var ise de bu görüşler destek bulmamışlardır.

aktardıkları bilgilerin doğruluğu noktasında eleştirilmiştir. Tefsir müellifleri³² rivayetlerin sahih, hasen, zayıf, mevzu ya da İsrâiliyat olup olmadığına önem vermeksizin eserlerine almakla tenkit edilirken, tarihçiler³³ kendilerine nakledilen haberlerin muhtevasını irdellemek ya da sıhhatini açıklamak ile ilgilenmeksizin aynen aktarmakla eleştirilmişlerdir.³⁴ Bu tür eserlere yöneltilen eleştiriler, benzer rivayetleri içermeleri nedeniyle evâil rivayetlerinin de, “daha çok mitolojik bilgiler ile İsrâiliyat ve hurafelere dayanmakta olduğunun” iddia edilmesine neden olmuştur.³⁵

Hz. Peygamber’in vefatından sonra sahabe devrinden itibaren İsrâiliyat³⁶ denilen menkûlât, ekseriya *Kur’an-ı Kerim*’de kısa ve kapalı olarak zikredilen kıssalar etrafında meydana gelen boşlukları doldurmak için, diğer mukaddes kitap mensuplarına müracaat edilerek, onların bu hususta kitaplarında bulunan tamamlayıcı malumatın aktarılışından kaynaklanıyordu. Başlangıçta Araplar yazı ve ilimde ileri durumda olmadıklarından, bu haberlerin iyi veya kötüsünü ayırt etmeksizin aldılar.³⁷ Yahudi ve Hıristiyan kültürünün dayanağı olan *Tevrat* ve *İnciller*deki kıssalarla, *Kur’an*’daki kıssalar arasında bazı benzerlikler bulunsa da, icmâl ve tafsîl yönünden farklılık ve ihtilaflar vardır. *Kur’an*’da arzedilen kıssalarda meselelerin teferruatına girilmez, hadiselerin tarihleri zikredilmez, olayların meydana geldiği beldelerin ve kahramanlarının isimleri açıklanmamıştır. Onlarda, yaşayanlar için va‘z u nasihat ve ibretler vardır. Kısacası hadiselerin tafsilatına girilmez sadece ibret alınacak esasa temas edilmiştir. Hâlbuki *Tevrat* ve *İnciller*de bu kıssalar bütün teferruatı ile anlatılmıştır.

³² Bu müelliflerden biri Taberî’dir. O tefsirinde isrâiliyat denilen haberlere yer vermiştir. Bu haberler çoğunlukla kıssalarda cereyan eder. Taberî bunları tenkide tabi tutmamış, sadece bir haber olarak nakletmiş ve haberlerin isnatlarını vererek, onları tenkid etmeyi okuyucularına bırakmıştır (Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 156)

³³ Bu müelliflerden biri İbn İshak’tır (ö. 151/768). Ehl-i Kitab’la ilgili haberlerde Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsiler’den rivayette bulunduğu hatta daha da ileri giderek Eski ve Yeni Ahid tercümelerinden aynen aktarmalar yapmakla eleştirilmiştir (Fayda, Mustafa, “İbn İshak”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XX, İstanbul, 1999, ss. 93–96, s. 93).

³⁴ Bkz. ez-Zehbî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin, *el-İsrâiliyyât fi’l-tefsîr ve’l-hadîs (Tefsir ve Hadiste İsrâiliyat adı ile)*, trc. Enbiya Yıldırım, Asiye Yıldırım, Rağbet Yay., İstanbul, 2003

³⁵ Açıkgenç, “Evâil”, c. XI, s. 513

³⁶ “Büyük oranda Yahudi, kısmen de Hıristiyan kaynaklarından nakledilen “efsane, kıssa, olay veya bilgi” anlamında kullanılır. Bazı âlimler, İslâm muhaliflerinin bu dine ilave etmeye çalıştıkları asılsız ve uydurma haberler hakkında da aynı terimi kullanmışlardır” (Hatiboğlu, İbrahim, “İsrâiliyat”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXIII, İstanbul, 2001, ss. 195–199, s. 195).

³⁷ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, D.İB. Yay., Ankara, 1988, c. I, s. 121

Ka'bu'l-ahbâr ve İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre: "İlk yaratılan gün Pazar'dır. Arşın yaratılışı bin gün gibi süren altı günde meydana gelmiştir.³⁸ Yine benzer bir rivayet Ebû Hureyre'ye de atfedilmektedir.³⁹ Sahabe ravisine yer verilmeyen bir diğer rivayette ise yeryüzünün sudan yaratıldığı,⁴⁰ yaratılışa Pazartesi başlandığı ve Cuma günü sona erdiği, Yahudilerin ise bunu Cumartesi son bulmuştur diyerek Yahudileştirdiğinden bahsedilmektedir.⁴¹ Geç dönem eserlerinde yaratılış babında yer verilen bu rivayetler *Tevrat*'taki bilgilere benzerlikleri ile dikkat çekmektedir. Bu rivayetlerin pek çoğu İsrâîliyattan rivayet etmekle eleştirilmiş⁴² Abdullah b. Abbas,⁴³ Abdullah b. Amr, Ebû Hureyre ve Ka'bu'l-ahbâr'a nispet edilmektedir.⁴⁴

Bazı rivayetlerde de insanoğlunun yeryüzüne indirilişi ve orada onun yaşamı için var edilen bazı eşyanın ilklerinden de bahsedilmektedir. Bu rivayetlerin ise ne dinî kaynaklardan elde edilen bilgiler ile karşılaştırılarak ne de tarihî açısın doğruluğunu ispatlamak mümkün görünmektedir. Adem'in cenetten yeryüzüne ilk indirildiği yerin Hindistan,⁴⁵ yeryüzünün yaratılan ilk parçasının Kâbe'nin bulunduğu yer,⁴⁶ ilk dağın

³⁸ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 269 (Hadis No: 35974); Harrânî, *el-Evâil*, s. 140; Şiblî, *Mehâsin*, s. 62; Suyûtî, *Vesâil*, s. 5.

³⁹ Şiblî, a.g.e., s. 61; Suyûtî, a.g.e., s. 5.

⁴⁰ "Kalemin ilk yaratılan varlık olduğuna dair rivayetlerin yanı sıra Cenâb-ı Hakk'ın, yaratıkların kaderini yazarken arşının su üzerinde bulunduğunu bildiren rivayetlerinde mevcut olması bu konuda bir tevîlin yapılmasını gerekli kılar. Buna göre ilk yaratılan varlığın arş olduğunu söylemek mümkündür. Arştan sonra kalemin ilk defa yaratılışından bahsedilmiş olabilir veya ilâhi kalemle ilgili beyanlar onun kalemlerin ilki olduğu manasına gelebilir. Zira takdiri yazan kalemin dışında meleklerce kullanılan çeşitli kalemler vardır. Allah'ın peygamberlere gönderdiği vahiyleri yazan vahiy kalemi, insanların yapmakta olduğu ve yapacağı amelleri yazan meleklerin kalemleri bunlar arasında zikredilebilir. İbn Teymiyye kaleme ilişkin rivayetleri te'vil ederken onun bu âlemlerle ilgili olarak yaratılan ilk varlık olabileceğini, fakat mutlak manada ilk mahlûk olmadığını söyler" (Yavuz, "Kalem", c. XXIV, s. 244).

⁴¹ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 261 (Hadis No: 35894).

⁴² Bkz. ez-Zehabî, *el-İsrâîliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadis*, ss. 69–96.

⁴³ Örneğin evâil edebiyatında rivayetleri en çok yer alanlardan biri olan ve Hz. Peygamber'den sonra tefsir ilminde en mühim kaynak sayılan İbn Abbas, aynı zamanda, hadis, fıkıh, megazi, tarih ve Arap edebiyatına geniş vukufu olan bir kimse idi. İbn Abbas, özellikle Kur'an tefsirine ait haberleri, ya Hz. Peygamber'den ya sahabeden işitmek veya kendi ichtihadı ile tefsir etmek, veyahutta yabancı kültürlerden aldığı malzeme ile re'y izharında bulunmak suretiyle nakletmekle eleştirilmiştir. Ona nispet edilen sahih ve sahih olmayan haberler o kadar çoktur ki, kendisi adeta gaib haberlerin bir menbaı olarak ortaya çıkmaktadır (Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 106).

⁴⁴ Bkz. Şiblî Mehâsin adlı eserinin 21, 22, 23, 24, 28. sayfaları; Suyûtî ise bu babda 28 rivayete yer vermiştir. Sahabe ve tabiî ravisi zikredilmeyen rivayetler de hesaba katıldığında bu ravilere ait rivayetlerin muhtevası ve sayısı göze çarpmaktadır. Bkz. 3, 6, 7, 8, 12, 21, 24. rivayetler (*Vesâil*, s. 5).

⁴⁵ Suyûtî, a.g.e., s. 7.

⁴⁶ Suyûtî, *Vesâil*, s. 7 (Beyhâkîden nakledilmiş olan bu hadis zayıftır).

Ebû Kubeys tepesi,⁴⁷ yeryüzünde var edilen ilk ağacın Hz. Musa'nın asasını kestiği ağaç,⁴⁸ yer altından ilk suyun Yemen'de Berhût denilen bir bölgede çıktığını⁴⁹ belirten rivayetler bu kapsamda değerlendirilebilir.

Kur'an'da pek çok ayet ilk insan Âdem'e kadar hem insanlardan, hem de onlara gönderilen bazı peygamberlerden bahsetmektedir. Diğer semâvî kitaplarda da benzer şekilde geçmişe ait bilgilere yer verildiği görülmektedir. Örneğin *Tevrat*'ta anlatılan Âdem kıssası, *Kur'an*'da da çeşitli surelerde geçmektedir. Bunların en uzun olanı, Bakara ve A'raf surelerindedir. Bu iki suredeki kıssa tetkik edilecek olursa, orada Hz. Âdem'in cennete girişi, oradan indirilişi, şeytanla arasında geçen olaylardan bahsedilir. Hz. Âdem ilk insandır ve bu vasfı sebebi ile ebu'l-beşer (insanlığın atası) künyesiyle anılır. Ancak Hz. Âdem'in yaratılışına, özelliklerine ve fizikî yapısına pek değinilmez. Ne cennetin tavsifi, ne Âdem ve zevcesinin yaklaşmaktan men edildiği ağacın nev'i, ne onları aldatan varlığın adı, ne de Âdem ve eşinin cennetten kovulduktan sonra ki ikamet ettikleri mekânlara dair ayrıntı mevcut değildir. Hâlbuki *Tevrattaki* Âdem kıssasına bakılacak olursa, bu hususlar bütün teferruatı ile anlatılmıştır.⁵⁰ Bazı evâil rivayetlerinde de Hz. Âdem'in yaratılışına dair ilklerden bahsedildiği görülmektedir. Evâil kitaplarında yer alan bazı rivayetlerin *Tevrat*'takiler ile benzerlik gösterdiği göze çarpmaktadır. Bir rivayete göre Allah'ın Âdem'den ilk yarattığı kısım başı idi. Onu bakar kıldı. Bu olay ikindiden sonra olmuş, akşam olduğunda Hz. Âdem'in sadece ayakları yaratılmadan kalmış idi. Hz. Âdem: "Ya Rabbi beni yaratmakta acele etsende, yaratılışım geceden önceye yetişse" dediğinde Allahu Teâlâ: "İnsan acelecidir"⁵¹ buyurdu⁵². Diğer bir rivayette ise "insanın ilk yaratılan kısmı ferci (cinsel

⁴⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 255 (Hadis No: 35828); Harrânî, *el-Evâil*, s. 139; Cerrâî, *el-Evâil*, 85; İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, 462; Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, s. 218, Şiblî, *Mehâsin*, s. 69; Suyûtî, *Vesâil*, s. 5; Bosnevî, *Muhadaratü'l-evâil*, s. 14.

⁴⁸ Harrânî, a.g.e., s. 139; Şiblî, a.g.e., s. 69.

⁴⁹ Harrânî, a.y.; Şiblî, a.y.

⁵⁰ *Tevrat*'ta ise cennetin Aden cenneti olduğu, nehyedilen ağacın cennetin ortasında bulunduğu, onun hayat ağacı olduğu, Havva'ya hitap eden hayvanın yılan olduğu ve Allah'ın onu yerde süründürmek ve toprağı yedirmekle ondan intikam aldığı, Havva'ya da ağrı ile çocuk doğurtmak suretiyle cezalandırdığını kaydeder. Bkz. Tekvîn, Bab, 2-3.

⁵¹ İsra 17/11.

⁵² İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 263 (Hadis No: 35911); 264 (Hadis No: 35926); 272 (Hadis No: 36015); Harrânî, a.g.e., s. 140 (Hadis No: 8); Cerrâî, a.g.e., s. 85; Suyûtî, a.g.e., s. 6.

organı) idi, sonra insan yaratılmıştır”⁵³ denilmektedir. Hz. Âdem’in yaratılışının diğer insanlardaki gibi olmadığı kesindir ancak bu konuda ayrıntılı bilgiye *Kur’an’ı Kerim*’de yer verilmemiştir. Bu hususta İsrâiliyattan yapılan rivayetler ise çoğu kez İslâmî edebiyatta yer alan bilgilerle çeliştiğinden menkıbeyi andıran bu açıklamalar İslâm âlimlerince itimada şayan görülmemiştir.

B. Geçmiş Ümmetler ve Peygamberler Hakkındaki Evâil

Kur’an’da zikredilen geçmiş peygamberler ile ümmetlere dair bir kısım haberler ayrıntılarıyla açıklanmaktadır. *Kur’an*’da Hz. Nûh, Yusuf ve Zekeriyâ peygamberler ile Hz. Meryem ve İmran’ın karısı ile ilgili kıssalardan bahsedilirken “bu sana vahyette bulunduğumuz gayb haberlerdendir”⁵⁴ denilmekte, böylece bu haberlerin Hz. Peygamber ve Araplar tarafından da bilinmediği ve bunların Hz. Peygamber’e vahyedilmek suretiyle bildirildiği ifade edilmektedir. Bu ifadeler bu tür haberlerin Hz. Peygamber için gayb olduğunu belirtmektedir. Hz. Peygamber’in yaşadığı dönemde var olan ehl-i kitaba mensup kimseler açısından düşünüldüğünde ise, onların *Kur’an*’da zikredilen geçmiş ümmetlere ve peygamberlere ait bir kısım haberlerin bilgisinden tamamen mahrum olmadıklarını (en azından ellerinde mevcut kutsal metinlerden öğrendikleri ölçüde), dolayısıyla bazı haberlerin onlar için büsbütün gayb olmayacağını söylemek mümkündür.

Evâil rivayetlerinde yer alan bir kısım rivayetlerde nübüvvet tarihine dair bazı bilgilerin Hz. Peygamber’den merfu olarak nakledildiğini görüyoruz. Bir rivayette kıyamet günü âdemoğlu Hz. Nûh’a gittiklerinde O’na hitap ederken “sen yeryüzü halkına ilk gönderilen Resûlsün, Allah seni “şükreden kul”⁵⁵ olarak isimlendirdi. Rabbimize karşı bize şefaet et”⁵⁶ dedikleri nakledilmektedir.⁵⁷ Şefaet hadisi olarak da

⁵³ Taberânî, *Kitâbü’l-evâil*, s. 137 (Hadis No: 1031); Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi’l-Kur’an*, c. XIV, s. 254; Cerrâî, *el-Evâil*, s. 85; Şiblî, *Mehâsin*, s. 68; Suyûtî, *Vesâil*, s. 6; Bosnevî, *Muhadaratü’l-evâil*, s. 13.

⁵⁴ Al-i İmran 3/44, Hüd 11/49, Yusuf 12/102.

⁵⁵ İsrâ 17/3.

⁵⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 266; Harrânî, *el-Evâil*, s. 141 (Hadis No: 15).

⁵⁷ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 266 (Hadis No: 35939, 35940); Buhârî, Tefsiru sure, 2; Rikâk, 51; Tevhîd 19; Müslim, İman, 327; İbn Mâce, Zühd, 37, Ahmed. b. Hanbel, Müsned, II, 435; İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 52 (Hadis No: 11); 53 (Hadis No: 12); Şiblî, a.g.e., s. 133; Suyûtî, a.g.e., s. 6; Tirmizî, Kıyame 10; İbnü’l-cevzî, *Telkîh*, s. 463.

isimlendirilen bu rivayet oldukça uzundur. Ancak konumuz ile ilgili olan kısmı Hz. Nûh'un yeryüzü halkı tarafından ilk resûl olarak nitelendirmesidir. İlk nebi Hz. Âdem⁵⁸ olarak nitelendirilirken⁵⁹ ilk resûlun Hz. Nûh olduğu yeryüzü halkının söylemiyle ifade edilmektedir. Bu müşkile şöyle bir açıklama getirilmektedir. “Hz. Âdem zamanında yeryüzünde ahali yoktu. O tek başına geldi. İnsanlar onun evlatları olarak çoğaldı. Hâlbuki Hz. Nûh gelince yeryüzünde insanlar vardı.” Diğer bi açıklama ise şu şekildedir: Hz. Âdem'in peygamberliği, evlatlarına karşı çocukların terbiyesi şeklinde idi. Hz. Nûh, kendi çocuklarına ve değişik bölgelere dağılmış olan diğer cemaatlere gönderilmiştir. Hz. Âdem ise, tek bir belde de toplu halde bulunan kendi çocuklarına gönderilmiştir.”⁶⁰

Müslümanların evâil rivayetlerine önem verme nedenlerinden biri de ilk siret kitaplarında olduğu gibi bazı önemli adetleri ilk defa uygulayanların semâvî dinlerin peygamberleri veya büyükleri olduğunu tespiti çalışmaları olarak belirtilmiştir.⁶¹ Peygamberlerin öncülük ettiği bazı işlerle ilgili çok sayıda rivayette, medeniyetlerin oluşumuna ve ilerlemesine katkı sağlayacak ilkleri ve yenilikleri toplumlarına kazandırdıklarını söylemek mümkündür. Buna göre kalemle ilk yazı yazan ve insanlar hayvan derisi ile giyinirken ilk elbise dikip giyen, ilk kez yıldızlar ve hisab ilmini gözden geçiren kişi Hz. İdris (a.s.),⁶² ilk köpek edinen Hz. Nûh (a.s.),⁶³ kâğıdı ilk bulan Hz. Yusuf,⁶⁴ ilk zırh giyen Hz. Davud,⁶⁵ ilk nalın ve sirval giyen⁶⁶ minberde ilk hitap

⁵⁸ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübra*, I-VIII, Dâru's-sâdr, Beyrut, ts., c. I, s. 32; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 178; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 26; İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 70, 108; Harrânî, *el-Evâil*, s. 141; Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 140; Deylemî, *Firdevsü'l-ahbâr*, s. 39; Şiblî, *Mehâsin*, s. 124; İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 463; Suyûtî, *Vesâil*, s. 6.

⁵⁹ Yeryüzünde gönderilen ilk nebinin Hz. İdris olduğu rivayet edilmiştir (Suyûtî, *Vesâil*, s. 6). bir diğer benzer rivayette ise “Hz. Âdem'den sonra gönderilen ilk nebi Hz. İdris'tir” denilmektedir (Şiblî, *Mehâsin*, s. 129; Suyûtî, *Vesâil*, s. 7)

⁶⁰ Canan, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*, Akçağ Yay., İstanbul, ts., c. XIV, s. 220.

⁶¹ Açıkgenç, “Evâil”, c. XI, s. 513.

⁶² Harrânî, a.g.e., s. 143; Askerî, *el-Evâil*, s. 285; Cerrâî, *el-Evâil*, s. 92; Deylemî, a.g.e., s. 36, İbn Kuteybe, a.g.e., s. 552; İbnü'l-cevzî, a.g.e., s. 464; Şiblî, a.g.e., s. 129-130.

⁶³ İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre Hz. Nûh Allah'ın emri ile gemi yaptığı dönemlerde: “Ya Rabbi! Ben gün boyu gemi yapıyorum fakat gece olduğunda düşmanlarım bütün yaptıklarımı yok ediyorlar. Sen ömrümü uzatmadıkça emrettiğini bitirebilecek değilim” dedi. Bunun üzerine Allah: “Ey Nûh! Bir köpek edin” buyurdu. Böylece Hz. Nûh gündüz çalışıyor gece de uyuyor idi. Kavmi onun yaptıklarını bozmaya geldiğinde ise köpek havlayarak onu uyandırıyordu (İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 277 (Hadis No: 36046); Cerrâî, a.g.e., s. 90; Suyûtî, a.g.e., s. 149).

⁶⁴ İbnü'l-cevzî, a.g.e., s. 463.

⁶⁵ İbnü'l-cevzî, a.g.e., s. 465.

eden de İbrahim Halîlullah'tı.⁶⁷ İlk Arapça yazan⁶⁸ ve atları ilk evcilleştiren Hz. İsmail⁶⁹, ilk lambayı (yanıcı madde), ilk sabunu yapan ve hamama ilk girenin Hz. Süleyman⁷⁰ olduğu da nakledilmiştir. Bunlar peygamberlerin öncülük ettiği rivayet edilen bazı işler olabileceği gibi daha evvel başkaları tarafından başlatılmış uygulamalar ve bulunmuş icatlar olmalarına rağmen, zaman içerisinde ilklikleri adı geçen peygamber ile anılır duruma gelerek meşhur rivayet haline gelmiş olabilirler. Bu bilgilerin doğruluğunu tespit edebilmek ise mümkün görünmemektedir.

C. Kâbe ve Mekke Tarihi'nde Evâil

Mekke'nin bir yerleşim birimi olarak ortaya çıkmasında belirleyici en önemli unsur merkezinde yer alan Kâbe'dir. Bu önem daha Hz. Âdem'in yeryüzüne gönderilişi ile başlatılmakta ve Hz. İbrahim döneminde Kâbe'nin yeniden inşa edilmesi ile devam etmektedir. Kâbe'nin varoluşu cahiliye devrinde dahi Hicaz bölgesinde Mekke halkına ayrıcalık tanınmasına neden olmuş önemli bir etkidir. Mekke, Hz. Peygamber'in peygamber olarak gönderilmesiyle birlikte tevhidî dinlerin merkezinde olma durumunu ise yine Kâbe'ye borçludur. Bu nedenle insanların değişen ihtiyaçları doğrultusunda Mekke ve Kâbe'de yapılan her yenilik ve düzenleme ve bunların faileri Mekke toplumunda anılagelmiştir. Örneğin Kâbe'ye kapı inşa eden ilk kişi Abdurrahman b. Suheyl'dir. Hz. Ömer'e gelerek hizmetçisi yanında bulunmayan insanların Kâbe'ye geldiğinde devesini bırakıp gittiğini ancak hırsızlardan korktuğu için rahat

⁶⁶ Şiblî, a.g.e., s. 139.

⁶⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 276 (Hadis No: 36041); 247 (Hadis No: 35737); Şiblî, *Mehâsin*, s. 114.

⁶⁸ Cerrâî, *el-Evâil*, s. 92; Kalkaşandî, *Subh'ul-âşa*, c. I, s. 421; Deylemî, *Firdevsü'l-ahbâr*, s. 35; Şiblî, a.g.e., s. 143; Arapça yazısını ilk kez ortaya çıkaran Hz. İsmail deniliyorsa da bu hususta ihtilaf vardır. Bir rivayete göre Merâmîr b. Mürre Enbar halkından öğrenmiştir. Başka rivayette ise Arapça yazan ilk Arap Harb b. Ümeyye b. Abdüşşems'dir. Ona bunu kimden öğrendiği sorulduğunda Hirelilerden öğrendiğini söylemiştir. Hirelilerin ise yazıyı Enbar halkından öğrendiği söylenmektedir (İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 255 (Hadis No: 35825); Askerî, *el-Evâil*, s. 115; İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 463).

⁶⁹ Askerî, a.g.e., s. 287; İbnü'l-cevzî, a.g.e., s. 465; Cerrâî, a.g.e., s. 87; İbn Bâbeh, *Re'su mâli nedîm*, s. 143.

⁷⁰ “Hz. Süleyman ilk girdiğinde orayı sıcak bularak: “Eyvah! Allahın azabı ne kadar çok eyvah” demiştir” İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 278 (Hadis No: 36032); İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 105 (Hadis No: 134); Harrânî, *el-Evâil*, s. 148; Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 140 (Hadis No: 1040); Cerrâî, a.g.e., s. 91; Askerî, a.g.e., s. 200, 285; Deylemî, a.g.e., s. 37; İbnü'l-cevzî, a.g.e., s. 464; Şiblî, a.g.e., s. 153; Suyûtî bu hadisin hasen olduğunu belirtmiştir (Suyûtî, *Vesâil*, s. 9).

olamadıklarını bildirmiştir. “Bize izin ver kapı yapalım” dediğinde ona izin verilmiş, Kureyş bunu üstlenerek kapıları yaptırmışlardır.⁷¹

Evâil eserlerinde yer verilen rivayetlerin bir kısmında da Kâbe ve Mekke'nin tarihinde dinî, siyasî ve sosyal açıdan iz bırakan bazı ilk olay veya şahıslara dair ilklerden bahsedildiği görülmektedir. Hatta bu konuda bazı eserler de telif edilmiştir. Mekke tarihi ile ilgili iki önemli eser vardır. Bunlardan birincisi el-Ezrâkî'nin (ö. 250/864?) *Ahbâru Mekke'si*,⁷² siyasî ve ictimâî bir tarih olmaktan çok, şehrin yerleşim planı ve topografik yapısı, özellikle Kâbe hakkında geniş bilgi veren bir eserdir. Ezrakî Mekke'deki binaların kitâbelerini en doğru şekilde nakletmek suretiyle eserine büyük bir değer kazandırmıştır. Diğer kaynaklarda bulunmayan bazı orijinal bilgiler ihtiva eden kitap, daha sonraki yıllarda Mekke tarihi hakkında yazılan eserlere birinci derecede kaynak olmuştur.⁷³ *Ahbâru Mekke*'de ele alınan konuların büyük bir kısmı İslâm öncesi Mekke tarihi ve Kâbe'ye dairdir; geri kalanı Mekke'deki diğer makamlar ve Hz. Peygamber hakkındadır.⁷⁴

İkincisi ise Muhammed b. İshâk el-Fâkihî el-Mekkî'nin (ö. 278/891–92?) *Ahbâru Mekke fî kadîmî'd-dehri ve hadîsihi*⁷⁵ adlı, III. yüzyılda yazılıp zamanımıza intikal eden Mekke tarihi ile ilgili eserdir. Fâkihî, Mekke ve çevresi ile ilgili yüzlerce konuyu ihtiva eden eserinde şehrin siyasî, kültürel ve sosyal tarihini ele almış, ayrıca topografik yapısı hakkında bilgi vermiştir. Sadece ikinci yarısı zamanımıza intikal eden

⁷¹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 263 (Hadis No: 35913).

⁷² Eser Yunus Vehbi Yavuz tarafından bazı ilavelerle Kâbe ve Mekke tarihi adıyla tercüme edilerek yayımlanmıştır (İstanbul: 1974).

⁷³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, nşr. Rüşdî Sâlih Melhas, Nâşirin Mukaddimesi, 3. bs., Dârü's-Sekâfe, Beyrut, 1979 s. 11–15.

⁷⁴ Özaydın, Abdülkerim, “Ahbâru Mekke”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. I, İstanbul, 1988, ss. 491–492, s. 492; Eserdeki ana başlıkların bir kısmı şu şekilde sıralanabilir: Kâbe'nin isimleri, Kâbe hakkında nazil olan ayetler, Kâbe'nin Mekke'liler ve Hz. Âdem tarafından inşası, Amâlika ve Cürhümîler'in Kâbe'yi inşası, Kâbe civarına yerleştirilen putlar, Fil Vak'ası, Kureyş'in Kâbe'yi inşası, Cahiliye devrinde hac, Abdullah b. Zübeyr ve Haccâc tarafından Kâbe'de yapılan onarımlar, Kâbe'nin şekli, yapısı ve ebadı, makam-ı İbrahim ve fazileti, zemzem kuyusu ve tarihçesi, Safâ ve Merve, Mescid-i Harâm'a tarih boyunca yapılan ilaveler, Harem ve sınırları, mîkât yerleri, Mekke ve civarındaki tarihî yerler ve eserler (Beyrut: 1399/1979).

⁷⁵ Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fî kadîmî'd-dehr ve hadîsihi*, Thk. Abdulmelik b. Abdullah b. Dehîş, Matbaatu'n-nahdatu'l-hadis, 1. baskı, Mekke, 1987; İbnü'n-Nedîm, el-Fâkihî'nin eserinin adını Kitâbu Mekke ve ahbâruhuma ve fî'l-cahiliyye ve'l-İslâm, Kâtib Çelebi ise Târihu Mekketi'l-Mükerreme şeklinde kaydetmişlerdir (Özaydın, Abdülkerim “Fâkihî”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XII, İstanbul, 1995, ss. 128–129, s. 128).

eserde, Mekke’de valilik, kadılık müftülük yapan kimselerle burada yetişen âlimlerden bahsedilmektedir. Fâkihî eserini bölümlere ayırmamış, muhaddislerin metodunu takip ederek konunun başlığını yazdıktan sonra ilgili hadis ve haberleri nakletmiştir. Eserinde birçok meşhur âlimin rivayetine yer vermiştir.⁷⁶ Eski kitaplarda bile bulunmayan bilgilerin mevcut olduğu bu eserde⁷⁷ müellif, “eski zamanlardan günümüze Mekke’de meydana gelen şeylerin ilkleri ve işlerin ilk faileri” başlığı altında Hz. Âdem’in Mekke’ye ilk gelişinden başlayarak Hz. Peygamber öncesi, özellikle de İslâm’ın hicret öncesi dönemine ait Kâbe tarihini ve Mekke’nin sosyal ve siyasî hayatını ilgilendiren evâile dair bilgiler vermektedir. Fâkihî, "evâil" bölümünde naklettiği rivayetlerin birçoğunu değişik başlıklar altında eserin cilt ve sayfalarında da ayrıca zikretmiştir. Tahkikinde rivayetlerin sıhhat derecelerine değinilmiştir. İşte bu iki eser Mekke ve Kâbe ile ilgili her türlü ilklere dair bilgilerin en önemli kaynakları olmuşlardır.

II. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNE AİT EVÂİL

A. Hz. Peygamber'e Ait Evâil

İslâm medeniyetinin ilk dönemlerinden itibaren özellikle Hz. Peygamber’in hayatı ve İslâm’ın başlangıç yılları ile ilgili ilklerin kimler/neler olduğunu bilme çabası birçok açıdan oldukça önemli bir mesele olmuştur. Müslümanlar Hz. Peygamber’in biyografisi ve O’nun günlük hayat, toplumsal yapı ve hukuka getirdiği yenilikler ile ilgili ilklerle meşgul olmuştur.⁷⁸

Sünnetin tespit edilebilmesinde, Hz. Peygamber’in yaşam biçimi birinci etkindir. O, evini Müslümanların günde en az beş kere ziyaret ettikleri mescidin bir köşesine kurmuş idi. Bu durum Müslümanların her an kolayca Hz. Peygamber’i görmesine, dinlemesine imkân tanımıştır. Ayrıca mescit sadece namaz kılınan yer değil, bazen bir misafirhane bazen bir hastane bazen de bir mahkeme görevi görmüştür. Bütün bunlar Hz. Peygamber’in hayatının Müslümanlar tarafından gözlemlenmesini kolaylaştırmıştır. Bu da İslâm’ın ilk dönemlerinden itibaren Hz. Peygamber’in hayatına,

⁷⁶ Özaydın, “Fâkihî”, c. XII, s. 128.

⁷⁷ Acar, “Evâil Edebiyatı Üzerine”, s. 16.

⁷⁸ Rosenthal, “Awâ’il”, c. I, s. 759.

uygulamalarına ve sünnetine dair pek çok ayrıntının hemen öğrenilmesini sağlamıştır. Hz. Peygamber Mekke özellikle de Medine döneminde toplumsal yapıda ve hukuk alanında pek çok ilki başlatmış pek çok konuda yenilikler yapmıştır. Evâil rivayetlerinde bu başlangıçlardan bazılarına yer verildiğini görmekteyiz.

1. Nübüvvete Dair Evâil

Her ne kadar Medine döneminde idarî ve siyasî sorumlulukları üstlenmiş olsa da Hz. Peygamber'in asıl görevi nübüvvettir. Bu sebeple de öncelikli görevi kendisine vahiy yoluyla bildirilen ilahi mesajı tebliğ etmek ve onu açıklamaktır. Kendisini yakından tanıyanlar bu konumunu bildikleri için, onun nübüvvet yönünü öne çıkarmaktadırlar. Nitekim Medine'de hem Müslümanların hem de Yahudilerin kendisine sordukları soruların yoğunluğu nübüvvet görevi çerçevesindedir. Bu hususta geçmiş ve geleceğe yönelik *Kur'an*'ın çizdiği sınırlar içerisinde kalan bütün alan, Hz. Peygamber'in görevi çerçevesinde açıklama yapması mümkün olan alandır.⁷⁹

Yaşamı müddetince Hz. Peygamber'e birçok defa vahiy gelmiştir. Ancak bunlardan en merak edileni ve en meşhuru vahye ilk muhatap olma anıdır. Pek çok eserde nakledilen, dilden dile dolaşan bu konu ilk olarak şöyle oldu kaydıyla nakledilen⁸⁰ evâilin en güzel örneklerindedir. Hz. Aişe'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber'e vahiy, ilk defa uykuda gördüğü rüyalar ile başlamıştır. Öyle ki gördüğü rüyalar sabahın aydınlığı gibi aynen çıkmakta idi.⁸¹ Başka bir rivayette ise bu rüyalar sadık rüya olarak isimlendirilmiştir.⁸² Daha sonraki dönemlerde Hz. Peygamber'e çok farklı şekillerde vahiy gelmesine rağmen en çok bilineni ilk olan sadık rüyalar şeklidir.⁸³

⁷⁹ Karacabey, "İsrâiliyyât'ı Belirme Kriterleri Çerçevesinde İlahi Mesajın Birliği Meselesi", s. 76.

⁸⁰ Suyûtî, *Tedrib*, c. II, s. 930.

⁸¹ Buhârî, *Tefsîru'l-kur'an*, 96; Bed'ül-vahy, 2, 3; İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 9 (Hadis No: 100, 101); 107 (Hadis No: 139); Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 141 (Hadis No: 1047); Harrânî, *el-Evâil*, s. 149 (Hadis No: 40); Askerî, *el-Evâil*, s. 71; Suyûtî, *Vesâil*, s. 80.

⁸² Buhârî, *Kitâbu't-tefsîr*, 1; Şiblî, *Mehâsin*, s. 174; İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 466.

⁸³ Daha sonraki dönemlerde de Hz. Peygamber'e rüyada iken vahiy gelmiştir. Bir hadisinde "Bana kadir gecesi gösterilmişti. O sırada beni ailemden biri uyandırdı, ben de unuttum. Siz onu son on (gece) içerisinde arayın" buyurmaktadır (Buhârî, *Leyletü'l-kadr*, 2, 3; Müslim, *Sıyâm*, 208; Ebû Dâvûd, *Ramazan*, 2,3). Bir başka zaman ise ashaptan bazılarının rüyalarında Kadir gecesinin Ramazan'ın son yedi gecesinde olduğunu gördüklerini haber vermeleri üzerine "Görüyorum ki rüyalarınız Ramazan'ın son yedi gecesini hakkında birbirini tutuyor. Artık kim Kadir gecesini arayacaksa onu Ramazan'ın son yedisinde arasın" buyurmuştur (Buhârî, *Leyletü'l-kadr*, 2, 3; Müslim, *Sıyâm*, 205). Bu hadisler rüya yoluyla vahyin sadece ilk vahiyle sınırlı kalmadığını da göstermektedir.

Bununla birlikte ilk nazil olan ayetlerin neler olduğu da evâil rivayetlerinde genişçe yer verilenler arasındadır. Ancak *Kur'an*'ın ilk nazil olan suresinin hangisi olduğu noktasında ihtilaf vardır. Rivayetlere göre ilk nazil olan surenin hangisi olduğuna dair fikir ayrılıkları sahabe dönemine dayanmaktadır. Ebû Seleme “Câbir'e (r.anha) “*Kur'an*'dan ilk inen ayet nedir diye?” sormuş ve “Müddessir suresidir” cevabını almıştır. “Alak suresidir” diyorlar dediğinde ise Câbir: “Ben sana Resûlullah'ın söylediğinden başka bir şey söylemiyorum” diyerek vahyin ilk gelişini anlatmıştır. Ardından Hz. Peygamber'in Hz. Hatice'ye gelerek Müddessir suresinin ilk ayetini okuduğunu bildirmektedir.⁸⁴ Hz. Aişe'den nakledildiğine göre ise ilk nazil olan Alak suresidir. Daha sonra ise Kalem Suresi'nin ilk iki ayeti ve Müddessir Suresi'nin ilk iki ayeti nazil olmuştur.⁸⁵ Ashab ve daha sonraki dönemlerde varolan bu görüş ayrılıkları Alak suresinin ilk beş ayetinin *Kur'an*'ın ilk nazil olan ayetler, Müddessir suresinin ilk ayetleri ile daha başka bazı ayetlerden sonra tam sure olarak ilk nazil olan sure ise Fatihadır şeklinde çözüme kavuşturulmuştur. *Kur'an*'dan ilk nazil olan besmeledir⁸⁶ diyenler de var ise de bu zayıf bir görüştür.

2. Kişisel Evâil

Bir insanın iddialarının doğruluğu veya yanlışlığını tespit etmede o insanın geçmiş ve o anki yaşam şekline bakmak, en büyük yardımcıdır. Hz. Peygamber'in de peygamberlik iddiasında bulunmadan evvel, Arap toplumu içerisinde geçmiş olan kırk yıllık bir ömrü var idi ve hala o toplum içerisinde yaşamını sürdürmekteydi. O ise hayatı boyunca gerçekleri söylemiş ve söylediklerini de harfiyyen yaşamıştır. Örneğin Hz. Peygamber Medine'ye ulaşmadan önce insanlar nasıl bir peygamber ile karşılaşacaklarını bilmediklerinden tedirginlik içerisinde idiler. Hz. Peygamber geldiğinde onu görmek için toplanmışlardı. Ve onu gördüklerinde ilk izlenimleri

⁸⁴ Buhârî, *Bed'ü'l-vahy*, 3; Harrânî, *el-Evâil*, s. 151 (Hadis No: 41, 42).

⁸⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 254 (Hadis No: 35813, 35815, 35816, 35814); İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 92 (Hadis No: 103); Harrânî, a.g.e., s. 151 (Hadis No: 43, 44); İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 466; Suyûtî, *Vesâil*, s. 80.

⁸⁶ İbn Abbas'tan Cebrail Resûlullah'a geldiğinde ilk olarak bismillahirrahmanirrahim dediği, Hz. Peygamber'in ikinci söyleyişte besmeleyi öğrendiği rivayet edilmiştir (Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 148 (Hadis No: 1073); Suyûtî, a.g.e., s. 80); Hz. Peygamber'in “bana vahiyden ilk verilen "bismillahirrahmanirrahim"dir (Deylemî, *Firdevsü'l-ahbâr*, s. 31) dediği de nakledilmekle birlikte bu muteber hadis kaynaklarında yer almamaktadır.

yalancıya benzeyen bir yüze sahip olmadığı idi. Onu gördüğü ilk anı anlatan Abdullah b. Selam: O gün Hz. Peygamber'in söylediği ilk söz "Ey insanlar! Aranızda selamı yaygınlaştırm, yemek yedin, akrabaya ilgi gösterin ve herkes uykuda iken namaz kılınki selamete cennete giresiniz" olmuştur demektir.⁸⁷ Rivayet göstermektedirki Hz. Peygamber ilk kez karşılaştığı bir insanda iyi bir izlenim bırakacak vasıflara sahip bir şahıstır. Bu da O'nun insanları İslâm'a davetini kolaylaştırmıştır.

Kur'an-ı Kerim de Hz. Peygamber'in ahlak, hayat ve kişiliğine dikkat çekmekte ve O'nun örnek alınmasını emretmekteydi. Bu sebeplerle sahabe, O'nun hayatını titizlikle incelemiştir. İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Hz. Peygamber'in hayatına dair bilgilerin bilinmesi Müslümanlar için en önemli mevzulardan biri olmuştur. Kendi hayatlarında yer alan ilklerin özel olması kadar, Hz. Peygamber'in kişisel yaşamına dair ilkler de hep merak edilmiş ve evâil rivayetleri ile kayda alınarak günümüze taşınmışlardır. Örneğin Hz. Peygamber'in evlendiği ilk hanım Hatice binti Huveylid'dir (ö. 620).⁸⁸ Cahiliyyede ondan başka hiç kimse ile evlenmemiştir ve Muhacir eşleri arasında ondan başka hiç kimseden çocuğu olmamıştır. İlk oğlu Kâsım, ilk kızı Zeyneb'dir.⁸⁹ Hz. Aişe'den nakledildiğine göre ise Hz. Peygamber kızı Fâtıma'ya (ö. 11/632): "Sen ehli beytimden bana kavuşacak ilk kişisin "demiştir.⁹⁰ Zeyneb binti Cahş (ö. 20/641) ise Resûlullah'ın vefatının ardından ölen ilk hanımıdır.⁹¹

B. Ashaba Ait Evâil

Tarihin sayfalarına kaydolmuş öyle ilkler vardır ki kimisinin sadece ismi ilk olarak kalırken, kimileri bir toplumun kaderinin değişmesine sebep olmuştur. Ne olursa

⁸⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. V, s. 217 (Hadis No: 25389); 248 (Hadis No: 25740); c. VII, s. 257 (Hadis No: 35847); İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 81 (Hadis No: 79); Müslim, İman, 54; Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 146 (Hadis No: 1065); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 451; Tirmizî, IV, 652; İbn Mâce, I, 423; II, 1083; Askerî, *el-Evâil*, s. 81-82; Cerrâî, *el-Evâil*, s. 115; Askerî, *el-Evâil*, s. 168; Suyûtî, *Vesâil*, s. 84.

⁸⁸ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 274 (Hadis No: 36035); Harrânî, *el-Evâil*, s. 156 (Hadis No: 68); Askerî, a.g.e., s. 77; Suyûtî, a.g.e., s. 50.

⁸⁹ Suyûtî, a.g.e., s. 50; Diğer bir rivayete göre ise Hz. Peygamber'in ilk oğlu Abdullah'tır (Askerî, a.g.e., s. 80).

⁹⁰ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 269 (Hadis No: 35980); 270 (Hadis No: 35991); Buhârî, Fezâ'ilü ashâbi'n-nebî, 12; İsti'zan, 43; Müslim, Fezâ'ilü's-sahâbe, 97-99; İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 80 (Hadis No: 76, 77); 112 (Hadis No: 152); Harrânî, a.g.e., s. 157 (Hadis No: 71); Taberânî, a.g.e., s. 151 (Hadis No: 1085).

⁹¹ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 249 (Hadis No: 35764).

olsun her toplumun kahramanları vardır ve tarihte iyi ve yararlı işlerin “ilk uygulayıcısı” olanlar, insanlık için yararlı bir ilki gerçekleştirenler, hep takdir ve teşekkürle anılmıştır.

Güzel ve hayırlı işlerde önde olmak kişiye toplum içerisinde bir saygınlık kazandırmaktadır. İslâm toplumlarında da bazı şerefli vasıfları taşıyanların adları siyer ve tarih kitaplarının yanısıra evâil rivayetleri arasında yer etmiştir. Bu hususta İslâm'ı "ilk" kabul edenlerin öncelendiğini görüyoruz. Öncü olanların özel durumu “Sâbikunun birincileri Muhacirîn, Ensar ve ihsan ile onlara güzellikle tabi olanlar var ya, işte Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allahtan razı olmuşlardır. Allah onlara, içinde ebedi kalacakları, zemininden ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük kurtuluştur”⁹² ayeti ile *Kur'an*'da da ifade edilmektedir.

Evâil edebiyatında yer alan yaygın rivayetler arasında bulunmasına rağmen, ilk Müslüman kimdir? sorusunun cevabını netleştirmek zordur. İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre ilk Müslüman Hz. Ebû Bekir'dir (ö. 13/634).⁹³ Hz. Ebû Bekir insanlar ona biat etmekte gevşeklik gösterince yaptığı konuşmada "Ben Resûlullah'ın arkadaşı değil miydim? Ben ilk Müslüman olan değil miydim?" diyerek, kendine biat edilmesini talep ettiği bildirilmektedir.⁹⁴ Ancak bu övgü dolu ifadeleri kendisi için Hz. Ebû Bekir'in değil, Hz. Peygamber'in onun ashab arasındaki üstünlüğünden söz ederken kendisini herkesin yalanladığı bir sırada Ebû Bekir'in inandığını ve İslâmiyet için her şeyini feda ettiğini söylemesi⁹⁵ onun ilk Müslümanlar arasında olduğunu göstermektedir. Zeyd b. Erkâm ve İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre ise ilk Müslüman Ali b. Ebî Tâlib'dir.⁹⁶ Diğer bir rivayete göre ise Hz. Peygamber'in eşi Hatice binti Huveylid, Allah'a ve Resûl'üne iman eden ilk kişidir ve namaz farz kılınmadan önce vefat etmiştir.⁹⁷ Hatice (ö. 620) ve Ali b. Ebî Tâlib ilk müslüman olanlardır.⁹⁸

⁹² Tevbe 9/100.

⁹³ İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 79 (Hadis No: 73), Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 150 (Hadis No: 1083); Suyûtî, *Vesâil*, s. 82.

⁹⁴ İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 79 (Hadis No: 72).

⁹⁵ Buhârî, *Fezâ'ilü ashâbi'n-nebî*, 5.

⁹⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 257 (Hadis No: 35954); İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 77 (Hadis No: 67); 78 (Hadis No: 69, 70, 71); Taberânî, a.g.e., s. 150 (Hadis No: 1081); İbn Bâbeh, *Re'su mâli nedîm*, s. 143 .

⁹⁷ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 249 (Hadis No: 35760); Harrânî, *el-Evâil*, s. 157 (Hadis No: 69); İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 79 (Hadis No: 74); 93 (Hadis No: 107); 106 (Hadis No: 136) ; Kâtib, *el-Evâil fî hadâreti'l-İslâm*, 1. bölüm.

Farklı rivayetler karşısında bu üç kişi arasında hangisinin ilk Müslüman olduğunu tespit edemeyen ehl-i sünnet, geç dönem eserlerinde bu ihtilafı yetişkin ve hür erkeklerden Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), hanımlardan Hz. Hatice (ö. 620) ve çocuklardan ise Hz. Ali b. Ebî Talib (ö. 40/661) kölelerden Bilâl, mevâliden ise Zeyd b. Hârise ilk Müslüman olandır⁹⁹ diyerek çözümü bulmuştur.¹⁰⁰ Müslüman olduğunu açıklayan ilk yedi kişi ise şunlardır: Resûlullah, Ebû Bekir, Ammâr ve annesi Sümeyye, Suheyb, Bilâl ve Mikdâd'dır.¹⁰¹ Bir diğer rivayette ise Mikdâd yerine Habbâb zikredilmektedir.¹⁰² Hz. Ali Resûlullah ile namaz kılan ilk kişi benim demektir.¹⁰³

İslâm'ın ilk yıllarında Hz. Peygamber'in vefatından sonra idarî değişiklikler yapanlar ile yeni kurulan yerleşim birimlerinde ve fethedilen bölgelerde yapılan görevlendirmeler hep bu kapsamda ele alınmıştır. Mesela Suyûtî imare babı açmış ve ilk halifeden başlayarak idarî alana dair 103 tane ilke yer vermiştir.

Hz. Peygamber döneminde ashabtan bazıları bazı husulardaki ilklikleri ile temayüz etmişlerdir. Bunu Mekke ve Medine'deki ilkler olarak ikiye ayırmak mümkün görünmektedir. Mekke devrinde Resûlullah'tan sonra *Kur'an-ı Kerim*'i açıktan (sesli) ilk okuyan Abdullah b. Mesûd (ö. 32/652–653),¹⁰⁴ Müslümanlığını ilk açıklayan Abdurrahman b. Ebzâ el-Huzâî (ö. 70/689 civarı),¹⁰⁵ ilk mescit bina eden ve orada

⁹⁸ İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 79 (Hadis No: 74); 93 (Hadis No: 107); 106 (Hadis No: 136); Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 150 (Hadis No: 1082).

⁹⁹ Suyûtî, *Vesâil*, s. 81.

¹⁰⁰ Hz. Ali ile Hz. Ebû Bekir'den hangisinin önce Müslüman olduğu konusu Sünniler arasında fikir ayrılıklarına neden olurken (İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 249 (Hadis No: 35765); 252 (Hadis No: 35794); 263 (Hadis No: 35910)) Ehli- sünnet ile Şiîler arasında derin tartışmalara neden olmuştur. Bkz. Fığlalı, Ethem Ruhi, "Ali", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. II, İstanbul, 1989, ss. 371-378); Harrânî'nin naklettiği bir rivayete göre ise Hz. Ali'nin: "Ben en önce tasdik edenim. Ebû Bekir iman etmeden önce ben iman ettim" dediği bildirilir (*el-Evâil*, s. 151 (Hadis No: 46).

¹⁰¹ İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 90 (Hadis No: 99); Harrânî, a.g.e., s. 153 (Hadis No: 56), Suyûtî, a.g.e., s. 82.

¹⁰² İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 249 (Hadis No: 35763); 252 (Hadis No: 35795); Harrânî, a.g.e., s. 154 (Hadis No: 58); Suyûtî, a.g.e., s. 82.

¹⁰³ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 252 (Hadis No: 35793); İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 77 (Hadis No: 67). Benzer bir rivayet Hz. Ebû Bekir'e de nispet edilmektedir (Harrânî, a.g.e., s. 151 (Hadis No: 45)).

¹⁰⁴ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 251 (Hadis No: 35783); Harrânî, a.g.e., s. 154 (Hadis No: 61, 62); Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 158 (Hadis No: 1112); Askerî, *el-Evâil*, s. 147; Suyûtî, a.g.e., s. 83; Kâtib, *el-Evâil fi hadâreti'l-İslâm*, 3. bölüm.

¹⁰⁵ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 245 (36752).

namaz kılan Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657)¹⁰⁶ İslâm'da ilk şehit edilen Ammar b. Yâsir'in annesi Sümeyye'dir. Ebû Cehil kalbine mızrak saplayarak onu şehit etmiştir.¹⁰⁷ Ebû Seleme ise Habeşistan'a hicret eden ilk kişidir.¹⁰⁸

Hz. Peygamber'den önce muhacirlerden Medine'ye ilk giden ve orada Hz. Peygamber gelmeden önce Cuma günü insanları bir araya getiren ve ilk Cuma namazını kıldıran sahâbî Musab b. Umeyr'dir.¹⁰⁹ Bazı rivayetlerde Ümmü Mektum'un da ona eşlik ettiği nakledilmiştir.¹¹⁰ Hz. Peygamber'in hicreti ile İslâm'ın yeni merkezi Medine olmuştur. Müslümanlarda kendi kültür ve medeniyetlerini yansıtan işlere imza atmışlardır. Baki kabristanına ilk gömülen kişi Osman b. Ma'zûn'dur.¹¹¹ Muttalib b. Abdullah'ın bildirdiğine göre Osman ölünce peygamber onu o zamana kadar kimsenin gömülmediği bir yere Baki'ye defnetti. Ordaki birinden karşıdaki taşı getirmesini rica etti. Tanınsın diye onu kabrin başına koydu. Bu olayı anlatan sahabî “bundan sonra ölenleri Osman'ın yanına defnettik” demekte ve onu İbrahim b. Muhammed takip ettiğini¹¹² bildirmektedir.

Siyer megazi kitapları bedir savaşına katılan Müslümanların listesini titizlikle tespit ettiği halde diğer savaşlara iştirak edenlerin isimlerini vermemekte, ancak şehit olanları bildirmektedir. Hadis ilminde ashâbın dereceleri sıralanırken Bedir'e katılmamanın bir mertebe kabul edildiği, ancak diğer savaşların nazarı itibara alınmadığı da bilinmektedir. Bedir Savaşı Müslümanlar açısından önemine binaen evâiller yönünden de zengin bir kaynak olmuştur. Bedir, Müslümanlar için “ kendileriyle savaşılana (müminlere), zulme uğramış olmaları sebebiyle (savaş konusunda) izin verildi. Şüphesiz ki Allah, onlara yardıma mutlak surette kadirdir”¹¹³ ayeti ile Müslümanlar için

¹⁰⁶ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 251 (Hadis No: 35783); Harrânî, a.g.e., s. 154 (Hadis No: 63); İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 97 (Hadis No: 1115); Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 157 (Hadis No: 1108); Askerî, *el-Evâil*, s. 124; İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 464; Şiblî, *Mehâsin*, s. 113; İbn Hacer, *Tehzîb*, c. VII, s. 358.

¹⁰⁷ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 250 (Hadis No: 35770); Harrânî, a.g.e., s. 152 (Hadis No: 50, 51, 52); Askerî, *el-Evâil*, s. 148; İbnü'l-cevzî, a.g.e., s. 465.

¹⁰⁸ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 260 (35884).

¹⁰⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 252 (Hadis No: 35790); 256 (Hadis No: 35746); Harrânî, *el-Evâil*, s. 153 (Hadis No: 54, 55); İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 68 (Hadis No: 47); Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 143 (Hadis No: 1058); 144 (Hadis No: 1055, 1059); İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 464.

¹¹⁰ İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 87 (Hadis No: 91); Suyûtî, *Vesâil*, s. 84.

¹¹¹ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 264 (Hadis No: 35917); Askerî, a.g.e., s. 148–149; İbnü'l-cevzî, a.g.e., s. 467; Şiblî, a.g.e., s. 60; İbn Bâbeh, *Re'su mâli nedîm*, s. 143.

¹¹² İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 277 (Hadis No: 36023).

¹¹³ Hac 22/39.

savaşa izin verilen ilk ayettir.¹¹⁴ Bu ayet nazil olduğunda Müslümanlar müşriklerle ilk savaşlarını yapacaklarını anlamışlar idi. Bununla birlikte Bedir Savaşı İslâm kahramanlarının ortaya çıkmasına da vesile olmuştur. Müslümanlardan Bedir’de ilk şehit olan Ömer b. el-Hattab’ın kölesi Mihca‘,¹¹⁵ Ensar’dan Bedir günü kendisine ok isabet eden ilk kişi Hârise b. Nu‘man,¹¹⁶ Allah yolunda atını terkeden ilk kişi Mikdâd b. Esved’dir.¹¹⁷ Kahramanlıkları ya da bazı faziletleri ile ön plana çıkmış bazı sahabîler ya da kabileler daha vardır: Allah yolunda kılıcını kınından ilk çıkaran Zübeyr b. Avvam¹¹⁸, Allah yolunda ilk ok atan Sa‘d b. Ebî Vakkâs,¹¹⁹ kendi nefislerinden önce sadakayı eda eden ilk mahalle Beni Uzre b. Sa‘d ve Resûlullah ile ülfiyet sağlayan ilk mahalle Cuheyne,¹²⁰ Ensar’dan sonra Araplar’dan ilk Müslüman olan halk Yemenliler ve Bahreyn halkından Abdülkays kabilesidir.¹²¹ Rıdvan biatinde ağacın altında Hz. Peygamber’e ilk biat eden de Sinan b. Vehb el-Esedî’dir.¹²² Nebî’ye gelerek “sana biat edeyim mi?” diye sormuş, O’da ne üzerine dediğinde “nefsim üzerine” demiştir. Resûlullah: “Nefsin de ne üzerine? Diye sorduğunda “Kurtuluş ya da şehitlik” üzerine diyerek Resûlullah’a biat etmiştir. Diğerleri de “Sinan’ın¹²³ sana biat ettiği üzere sana biat ederiz demişlerdir”.¹²⁴ Bu tür rivayetleri evâil edebiyatının dışında sahabe ve tabiinin hayatları hakkında bilgi veren eserlerde bulmak mümkündür.

¹¹⁴ Harrânî, a.g.e., s. 158 (Hadis No: 76) İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 71 (54); 106 (Hadis No: 138); Taberânî, a.g.e., s. 144 (Hadis No: 1061); İbnü’l-cevzî, a.g.e., s. 466; Suyûtî, a.g.e., s. 80.

¹¹⁵ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 250 (Hadis No: 35771); 251 (Hadis No: 35783); İbn Hacer, *Tehzib*, c. VII, s. 358.

¹¹⁶ İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 105 (Hadis No: 135); Taberânî, *Kitâbü’l-evâil*, s. 155 (Hadis No: 1099);

¹¹⁷ İbnü’l-cevzî, *Telkîh*, s. 465.

¹¹⁸ “Resûlullah Mekke’de iken bazı insanlar tarafından yüksek bir yerde müşrikler tarafından sıkıştırılmıştı. Zübeyr, kılıcı ile insanları yararak yanına gitti. Nebî ona niye geldiğini sorduğunda o: “Ya Resûlullah bana zor durumda olduğun haber verildi” dedi. Hz. Peygamber ona ve kılıcına dua etti” (İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 266 (Hadis No: 35941); Harrânî, *el-Evâil*, s. 151 (Hadis No: 47); İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 96 (Hadis No: 114); Taberânî, a.g.e., s. 143 (Hadis No: 1057), İbnü’l-cevzî, a.g.e., s. 465; İbn Bâbeh, *Re’su mâli nedîm*, s. 152.

¹¹⁹ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 251 (Hadis No: 35783); 254 (Hadis No: 35809); 258 (Hadis No: 35861); 277 (Hadis No: 36048); Harrânî, a.g.e., s. 152 (Hadis No: 48, 49); İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 67 (Hadis No: 43); 96 (Hadis No: 113); Taberânî, a.g.e., s. 143 (Hadis No: 1056); İbnü’l-cevzî, a.g.e., s. 465; Askerî, *el-Evâil*, s. 147–148; İbn Bâbeh, a.g.e., s. 152.

¹²⁰ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 251 (Hadis No: 35783).

¹²¹ İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 93 (Hadis No: 106); Taberânî, a.g.e., s. 152 (Hadis No: 1088).

¹²² İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 250 (Hadis No: 35769); 251 (Hadis No: 35784); 254 (Hadis No: 35808); İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 83 (Hadis No: 81); Askerî, a.g.e., s. 145–146; Suyûtî, *Vesâil*, s. 85.

¹²³ İbn Ebî Âsım *el-Evâil*’inde bu sahabînin adını Ebû Sinan b. Mihsan el-Esedî olarak kaydetmiştir (İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 83 (Hadis No: 81)).

¹²⁴ Harrânî, a.g.e., s. 155 (Hadis No: 65).

Muhammed b. Sîrîn'in Enes b. Mâlik'e lian hakkında sorduğu soruya Mâlik: İslâm'da ilk lian¹²⁵ Hilâl b. Ümeyye ile eşi arasında olmuştur diye başlayarak lianın hükmünü anlattığını görüyoruz. İslâm hukukunda farklı bir uygulamaların ilk uygulayıcısı olan bazı ashabın isimleri bu uygulamalar ile anılagelmiştir. Bu ilk davranışlar bazen o konuda bir ayet nazil olması ile sonuçlanmıştır. İlk lian yapan Hilâl b. Ümeyye bunlardandır. O Hz. Peygamber'in huzurunda karısını zina ile suçladığı için tefsir, hadis ve fıkıh kitaplarının ilgili bölümlerinde anılmaktadır.¹²⁶ İslâm'da ilk zihar yapılan Havle binti Sa'lebe b. Esrem el-Ensâriyye için de benzer bir durum sözkonusudur. Kocasını Evs b. Sâmit ona kızarak, Arapların kesinlikle boşamak istedikleri hanımlarına söyledikleri "sen bana annemin sırtı gibi ol" diyerek evden çıkıp gitti. Fakat çok geçmeden geri dönüp eşi ile beraber olmak istedi. Cahiliye devrinin bu boşama şeklinin İslâm'da da geçerli olabileceği ihtimalini dikkate alan Havle Hz. Peygamber'e başvurdu. Bu olay üzerine el-Mücâdele Suresi'nin ilk dört ayeti¹²⁷ nazil oldu.¹²⁸ Bu olay ilk örnek olması nedeniyle Havle binti Sa'lebe'nin Mücâdile lakabı¹²⁹ ile anılmasına vesile olmuştur.

Resûlullah gerek huzurunda ve gerekse giyabında sahabece yapılmış bulunan kişisel çözümlere muttali olur ve eğer bir sakınca görmezse onları onaylardı. Onun bu

¹²⁵ Müslim, Li'an, 11; Nesâî, Talâk, 37; Harrânî, a.g.e., s. 159 (Hadis No: 74); İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 87 (Hadis No: 92).

¹²⁶ Hilâl b. Ümeyye karısının Şerîk b. Sehma' ile zina ettiği iddiasında bulununca Resûlullah onun bu iddiasını dört şahit ile ispat etmesi gerektiğini, aksi taktirde iftiracı durumuna düşeceğini ve ceza alacağını söylemiştir. Hilâl'in "Ya Resûlullah! Bir adam karısını bir adamla fiilen ilişki halinde gördükten sonra artık delil aranır mı?" dediyse de Hz. Peygamber ondan şahit getirmesini istedi. Bunun üzerine Hilâl: "Seni hak peygamber olarak gönderen Allah'a andolsun ki ben doğru söylüyorum ve inanıyorum ki Allah benim sırtımı cezadan kurtaracak vahyini mutlaka indirecektir." Bunun üzerine "Eşlerine zina isnadında bulunup da kendilerinden başka şahitleri olmayanlara gelince, onların her birinin şahitliği, kendisinin doğru söyleyenlerden olduğuna dair dört defa Allah adına yemin ederek şahitlik etmesidir (en-Nûr 24/6-8) ayetleri nazil oldu. Bu ayet aynı zamanda o ana kadar olan genel hükmü zevceden başka kadınlara yapılan zina isnadı ile sınırlamıştır.

¹²⁷ "1- Kocasını hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikâyetinde bulunan kadının sözünü Allah işitmiştir. Allah sizin konuşmanızı işitir. Çünkü Allah işitendir, bilendir. 2- İçinizden zihar yapanların kadınları, onların anaları değildir. Onların anaları ancak kendilerini doğuran kadınlardır. Şüphesiz onlar çirkin bir laf ve yalan söylüyorlar. Kuşkusuz Allah affedicidir, bağışlayıcıdır. 3- Kadınlardan zihar ile ayrılmak isteyip de sonra söylediklerinden dönenlerin eşleriyle temas etmeden önce bir köleyi hürriyete kavuşturmaları gerekir. Size öğütlenen budur. Allah yaptıklarınızdan haberdardır. 4- (Buna imkân) bulamayan kimse, hanımıyla temas etmeden önce ardı ardına iki ay oruç tutar. Buna da gücü yetmeyen, altmış fakiri doyurur. Bu (hafifletme), Allah'a ve Resûl'üne inanmanızdan dolayıdır. Bunlar Allah'ın hükümleridir. Kâfirler için acı bir azab vardır" (el-Mücâdele 58/1-4).

¹²⁸ Harrânî, *el-Evâil*, s. 159 (Hadis No: 78).

¹²⁹ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

onaylaması arkasından herhangi bir uyarı gelmezse, artık o sünnet kabilinden sayılırdı. Buna ikrâr deniliyor. Onun ikrârı, tasvip etmesi, uygun görüp onaylaması ve en azından o şeyin “bir sakınca olmayan şey” olduğu anlamına gelir.¹³⁰ Ebû Hureyre’den (r.a.) rivayet edildiğine göre idam edilmeden (öldürülmeden) önce iki rekât namaz kılmayı ilk başlatan ve bunun Müslümanlar tarafından sünnet kabul edilmesine vesile olan kişi Hubeyb b. Adî b. Mâlik el-Ensârî (ö.4/625) idi. O, er-Recî gazvesinde esir edilmiş ve Hâris oğulları tarafından köle olarak satın alınmıştı. Hubeyb bir savaşta el-Haris b. Âmir’i öldürdüğü için, Harisoğulları da Hubeyb’i öldürmek istemiş ve öldürülmeden önce “şayet Müslüman olduğum için öldürülüyor isem hiç aldırış etmem, Allah yolunda hangi tarafa olursa olsun ölümüne giderim”, dedikten sonra iki rekât namaz kılıp şöyle söyledi: "Vallahi! Onlar benim ölümden korktuğum için böyle yaptığımı düşünmeselerdi, (namaz kılmayı) daha da arttırırdım." Daha sonra kuru bir ağaca bağlanarak çarmıha gerilmiş ve aralarında sonradan Müslüman olan Ukbe b. Hâris’in olduğu müşrikler tarafından mızraklanarak şehit edilmiştir. Böylece Hubeyb idam edilmeden önce iki rekât namaz kılmayı başlatmış oldu ve bu sünnet haline geldi¹³¹. Zira bu olay Hz. Peygamber zamanında olmuş ve onun bu uygulaması da güzel görülmüştü. Hz. Peygamber ashâbı tarafından başlatılan güzel uygulamaları tasvip etmiş ve bunlar O’nun tasvibi ile günümüze sünnet olarak intikal etmişlerdir.

Hz. Peygamber ashâbtan bazılarının başlattığı ve Resûlullah tarafından da tasvip edilen ibadet ve muamelatla ilgili bu uygulamalar, sünnetin oluşmasında çevre faktörünün kısmen de olsa etkili olduğunu göstermektedir. Ancak ashâbın ilk uygulamaları her zaman tasvip görmüş değildir. Örneğin aynı zamanda İkinci Akabe Biati’nda Hz. Peygamber’e biat eden ilk sahâbî¹³² de olan Ebû Bişr el-Berâ b. Mâ’rûr b. Sahr el-Hazrecî es-Sülemî’de (ö. 1/622) namazın Kâbe’ye doğru kılınmasının farzîyetinden önce, diri ve ölü¹³³ halde kible olarak Kâbe’ye yönelen ilk kişidir.¹³⁴ Onun

¹³⁰ Erdoğlan, *Vahiy-Akil Dengesi Açısından Sünnet*, s. 154.

¹³¹ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, c. V, s. 355; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 259 (Hadis No: 35865); 273 (Hadis No: 36026); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 310; İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 99 (Hadis No: 121); Harrânî, *el-Evâil*, s. 162 (Hadis No: 81); Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 157 (Hadis No: 1107); Askerî, *el-Evâil*, s. 143–145; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, c. III, s. 226; Seyyîd, *Mu‘cemü'l-evâil*, s. 244–245; Şiblî, *Mehâsin*, s. 277; İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 465.

¹³² Harrânî, a.g.e., s. 162 (Hadis No: 79); Suyûtî, *Vesâil*, s. 83.

¹³³ Berâ b. Mâ’rûr Hz. Peygamber’in hicretinde bir ay kadar önce vefat etmiştir. Vefat edeceğini hissettiğinde naaşının Mekke’ye dönük olarak defnedilmesini vasiyet etmiştir. Onun bu vasiyeti

bu hareketi Hz. Peygamber'e haber verildiğinde, Resûlullah ona Filistin'deki Beytü'l-Makdis'e yönelerek namaz kılmasını emretmiş, o da hemen bu emre itaat etmişti. Medine'de iken ölümüne yakın bir zamanda da ailesine kendisini Mescid-i Haram istikametine doğru çevirerek defnetmelerini istemişti.¹³⁵ Onun bu hareketinin Hz. Peygamber'in Kâbe'ye doğru namaz kılmak isteğini ortaya çıkarıp çıkarmadığını bilmiyoruz, ancak Resûlullah'ın böyle bir meylinin olduğunu *Kur'an* bize haber vermektedir. Fakat müslümanlar Medine'ye hicret ettikten sonra on altı veya on yedi ay kadar Beytü'l-Makdis'e yönelerek namaz kılmaya devam etmişler ve daha sonra kible cihetine döndürülmüştü.¹³⁶

III. HZ. PEYGAMBER SONRASI EVÂİL

A. Hulefâ-i Raşidîn ve Daha Sonraki Dönemlerde İslâm Toplularında Evâil

Hz. Peygamber vefatının ardından ümmetine, "sünnetime ve hidayete erdirilmiş olan hulefâ-i râşidinin sünnetine yapışınız. Bunlara sımsıkı sarılınız"¹³⁷ hadisiyle hidayete kavuşmuş ve başkalarını da hidayete götürme özelliği olan halifelerin yoluna uymayı tavsiye etmiştir. Özellikle ilk halifeler, Resûl-i Ekrem'in sünnetinden başkası ile amel etmezlerdi. Ya sünnetle ya da sünnetten istinbât ettikleriyle amel ederlerdi. Bu durumda sahabenin Hz. Peygamber'in sünnetini nasıl anladıkları mevzuu önem kazanmaktadır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra da ashab-ı kiram İslâm ümmeti için hayırlı olacağını düşündüğü konularda ilklere imza atmaktan çekinmemişler ve bunu yaparken de İslâm ümmetinin faydasını öncelemişlerdir. Başta dört halife olmak üzere İslâm ümmeti Hz. Peygamber'in hayırlı işlerde ilk olma, öncülük etmeye dair teşvikini hayat

yerine getirilmiş böylece Kâbe'ye yönelik olarak defnedilen ilk Müslüman olmuştur (Önkal, Ahmet, "Berâ b. Ma'rûr", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. V, İstanbul, 1992, ss. 470-470, s. 470).

¹³⁴ Harrânî, a.g.e., s. 161 (Hadis No: 78); Askerî, a.g.e., s. 155; İbnü'l-cevzî, a.g.e., s. 464; Şiblî, a.g.e., s. 89.

¹³⁵ Bkz. Önkal, "Berâ b. Ma'rûr", c. V, s. 470.

¹³⁶ Bakara 2/144.

¹³⁷ Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 126, 127; Dârimî, Mukaddime, 16; İbn Mâce, Mukaddime, 6; Ebû Dâvûd, Sünne, 5; Tirmizî, İlim, 16.

prensibi edinmişlerdir. Evâil rivayetlerinde özellikle halifeler tarafından başlatılan işlerden bahsedildiği görülmektedir. Daha geç dönem evâillerinde ise Emevîler, Abbasîler vb. hakkında her dönemin kendine has ilkleri ve yenilikleri bildirilmiştir.

İhdas kelimesi sözlükte, ilk defa ortaya çıkan, mutad olmayan, sünnette bilinmeyen, hoş karşılanmayan vb. gibi anlamlara gelmektedir.¹³⁸ Sözlük anlamı ile birlikte değerlendirdiğimizde genel anlamıyla ihdas Hz. Peygamber hayatta iken varolmayan, onun vefatının ardından İslâm toplumuna sonradan girmiş herşeydir. Bu yönüyle gayet geniş bir anlama sahiptir. Evâil aynı zamanda İslâm toplumundaki yeniliklerin ve icatların ilklerinin bilindiği bir ilimdir. İslâm toplumunda hemen hemen her alanda yapılan yeniliklerin bu hususta değerlendirilmesi rivayetlerde ilk olan bazı unsurların ve uygulamaların muhdes olarak kabul edildiğini akla getirmektedir. Evâil eserlerinde yer verilen bazı rivayetlerde bazı uygulamaların Hz. Peygamber döneminde var olmadığını ifade etmek maksadıyla ihdas olarak nitelendirildiğini görmekteyiz. Örneğin Resûlullah, Hz. Ebû Bekir ve Ömer dönemlerinde Cuma günü, imam minbere çıkıncaya kadar tek ezan okunmaktaydı. Hz. Osman döneminde insanlar çoğalınca o, birinciden önce okunan ezanı (ikinci ezan) ilave etti.¹³⁹ Bu yeni uygulama ile amacı çarşı halkına namaz vaktinin geldiğini haber vermek ve insanların Cuma namazı için hazırlanmasına fırsat vermek idi.¹⁴⁰

Resûlullah, ashabının meseleler karşısında mevcut *Kur'an* ve sünnet ışığında kendilerinin bir çıkış yolu bulmalarını istiyordu. Zira olaylar, problemler sonsuz iken *Kur'an* ve sünnetin getirdiği hükümler sınırlı idi. Bu durumda her halûkarda içtihadı ihtiyaç bulunmaktaydı. Zaten İslâm dininin son din olması da bununla açıklanmaktadır. İslâm ve onun Yüce Peygamber'i ashab-ı kiramı bizzat teşvik ederek ve uygulamalı olarak icthad yapmaya hazırlamıştır. Zira hayat durmayarak devam edeceğinden dolayı hazır vahiy dönemi bittiğinde bu, vazgeçilmez bir esas olacaktır.¹⁴¹

Müslümanların ikinci halifesi olan Hz. Ömer (ö. 23/644) fikhî, icthadî, firasetî, basiretî, siyasetî ve adaletî ile tanınmaktadır. O kadar ki daha Resûlullah'ın sağlığında

¹³⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, c. II, s. 132, 132.

¹³⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 264 (Hadis No: 35923); 269 (Hadis No: 35974).

¹⁴⁰ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 264 (Hadis No: 35924)

¹⁴¹ Erdoğan, *Vahiy-Akil Dengesi Açısından Sünnet*, s. 154

teklif ettiği bazı görüşler, Yüce Allah'ın muvafakatına mazhar olmuş, bu icthatlarında onu teyid eder mahiyette ayetler inmiştir.¹⁴² Dirayeti kadar cesareti de olan Hz. Ömer'in, hem Resûlullah hayatta iken, hem de Hz. Ebû Bekir döneminde çeşitli konularda icthat ettiği bilinmektedir. Halifeliği döneminde karşılaştığı yeni meseleler hakkında icthat ederken *Kur'an* ve sünnette bir çözüm bulamadığı zaman, o hususta Hz. Ebû Bekir'in verdiği bir hüküm varsa onu aldığı, yoksa sahabenin âlimlerini toplayıp onlarla istişare ettiği, ortak görüşe vardıklarında ise onunla hükmettiği ifade edilmektedir.¹⁴³ Hz. Ömer, halifeliği esnasında İslâm devletini bina etmiş, geliştirmiş, siyasî, idarî, askerî ve hukukî teşkilatlanmasını tamamlamıştı. Bütün bu gelişmeleri kendi döneminde gerçekleştiren Hz. Ömer, İslâm tarihinde, İslâm kültür ve medeniyetinde daha önce emsali bulunmayan pek çok ilklere imzasını atmıştır. Onun bu ilkleri geçmişte ve günümüzde birçok ilim adamının ilgisini çekmiş ve evâil türü eserlerde Hz. Ömer'e geniş bir yer verilmiştir. Mesela günümüz araştırmacılarından Galib b. Abdulkâfi el-Kuraşî, İmam Muhammed b. Su'ûd Üniversitesi Siyaset bölümünde hazırlamış olduğu Evveliyâtu'l-Faruk es-Siyâsiyye adlı yüksek lisans ve Evveliyâtu'l-Faruk fi'l-idâreti ve'l-kadâ adlı doktora tezlerini tamamen Hz. Ömer'in ilklerine tahsis etmiştir.¹⁴⁴ Şiblî'de evâile dair eserinde Hz. Ömer'e bir bölüm ayırmıştır.¹⁴⁵ Hz. Ömer ilk Müslümanlar arasında da yer almaktadır. Onun İslâm'a girişi ile pek çok ilk de yaşanmıştır. Her geçen gün büyüyen devletin ve çoğalan halkın en güzel şekilde idare edilebilmesi için ordu, yönetim, hukuk, ticaret vb. birçok alanlarda

¹⁴² “Bkz. Buhârî, Salât, 32; Müslim, Fedâilu'sahabe, 24; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 23.

¹⁴³ Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2. bs., Ankara, 2000, s. 403.

¹⁴⁴ “Kuraşî yüksek lisans tezinde, bir kısmı, ahval-i şahsiyye, maliye politikası, ceza hukuku ve kamu düzeni gibi iç hukukla; bir kısmı ise, harp siyaseti, gayr-ı Müslimlerle ilişkiler ile ilgili Hz. Ömer'in ortaya koyduğu toplam 75 ilk ve yeni uygulaması üzerinde durmuştur. Doktora tezinde ise 59'u idare, 15'i kaza (yargı) ile ilgili olmak üzere toplam 74 ilki bahse konu etmiştir. O her iki çalışmasında da önce kaynaklara dayanarak Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemindeki durumu aktarır, Hz. Ömer'in o sahada yaptığı ilk uygulamayı veya yeniliği etraflıca işledikten sonra, maddeler halinde bu yeni uygulamanın fihri üzerinde durarak değerlendirmeler yapmıştır” (Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 406).

¹⁴⁵ Şiblî, *Mehâsin*, s. 256–261; Hz. Ömer hakkında Türkiye'de yapılan bir çalışma da Ebubekir Sifil'e aittir. Hz. Ömer ve Nebevi Sünnet adıyla yayınlanan bu eserde Sifil idarî, sosyal ve dinî uygulamalara Hz. Ömer tarafından getirilen yeniliklere yer vermiştir. el-Kuraşî'nin Evveliyâtu'l-Fârûk fi'l-idâre ve'l-kadâ'sı da faydalandığı kaynaklar arasında olmakla birlikte Sifil Hz. Ömer'in icraatlarını ilk olma yönleriyle değil; uygulamaların Hz. Peygamber'in sünnetine uygunluklarına göre ele almış ve tasnif etmiştir (Sifil, Ebubekir, Hz. Ömer ve Nebevi Sünnet, Kayihan Yay., İstanbul, 2007).

ilk defa ihdas ettiği bazı yenilikler şunlardır: Arab'ı Mevâlî'ye¹⁴⁶ ilk mirasçı kılan,¹⁴⁷ ilk defa atlardan zekât alan,¹⁴⁸ savaşta atlı olana iki hisse vermeyi uygulama haline getiren,¹⁴⁹ İslâm da öşür sistemini ilk uygulayan kişi Ömer b. el-Hattâb'dır.¹⁵⁰ Yine ilk emirü'l-müminin lakabı verilen,¹⁵¹ şehirler imar eden,¹⁵² mektuplara ilk tarih yazan,¹⁵³ hicrî takvimi ilk uygulayan,¹⁵⁴ ilk divan teşkilatını¹⁵⁵ ve ilk beytülmal'i kuran kişidir.¹⁵⁶ Mescid-i Nebevî'yi genişletmesi ve bunun için etrafındaki bazı evleri yıkması, mescidin zeminine çakıl taşı döşemesi,¹⁵⁷ etrafını duvar ile çevrelemesi ve mescidi aydınlatması da Hz. Ömer'in ilklerindedir.¹⁵⁸

İslâm toplumlarında insanların yararına olacak bir yeniliği kazandıranlar evâil kitaplarında kendilerine yer bulmuşlardır. Hz. Peygamber'in hanımı Zeyneb binti Cahş vefat edinceye kadar erkekler ve kadınlar kabre aynı şekilde taşınıyorlardı. Aynı zamanda şişman bir bayan olan Hz. Zeyneb'in tesettüre uygun bir şekilde kabre taşınabilmesi için bir yöntem düşünülürken, Esmâ binti Umeys'in (ö. 40/661?)¹⁵⁹ Habeşistan'da Hıristiyanlardan gördüğü şekilde na'ş (bir çeşit tabut) ile defnedilmesi teklifi kabul edilmiş ve cenaze onunla taşınmıştır. Böylece Araplar arasında na'ş uygulamasını başlatan ilk kişi olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁶⁰

¹⁴⁶ Arap olmayan Müslüman halklar için kullanılan bir terim.

¹⁴⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 251 (Hadis No: 35781); Şiblî, a.g.e., s. 258.

¹⁴⁸ Askerî, *el-Evâil*, s. 122; Şiblî, a.g.e., s. 257.

¹⁴⁹ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 249 (Hadis No: 35758).

¹⁵⁰ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 252 (Hadis No: 35800); Harrânî, *el-Evâil*, s. 176 (Hadis No: 125).

¹⁵¹ Askerî, a.g.e., s. 109; İbn Bâbeh, *Re'su mâli nedîm*, s. 151; Şiblî, *Mehâsin*, s. 652; Kalkaşendî, *Subhu'l-âşa*, c. I, s. 470

¹⁵² Şiblî, a.g.e., s. 260.

¹⁵³ Harrânî, a.g.e., s. 176; İbn Kuteybe, Ebî Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Ma'ârif*, Tahkîk: Servet Ukkâşe, Emir-Kum Matbaası, İran, 1415, s. 241; İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 463; İbn Bâbeh, a.g.e., s. 152.

¹⁵⁴ Harrânî, *el-Evâil*, s. 176 (Hadis No: 127); Askerî, *el-Evâil*, s. 109; İbn Bâbeh, *Re'su mâli nedîm*, s. 152; Kalkaşendî, *Subhu'l-âşa*, c. I, s. 481. Bu olay hicrî 16. yılda Rebiüel-evvel ayında olmuştur.

¹⁵⁵ Harrânî, a.g.e., s. 170; Askerî, a.g.e., s. 119; İbn Bâbeh, a.g.e., s. 152; Kalkaşendî, a.g.e., c. I, s. 481

¹⁵⁶ Şiblî, *Mehâsin*, s. 257; Kalkaşendî, a.g.e., c. I, s. 470.

¹⁵⁷ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 263 (Hadis No: 35908); Harrânî, a.g.e., s. 175 (Hadis No: 122, 123); Şiblî, a.g.e., s. 109, 257.

¹⁵⁸ Askerî, a.g.e., s. 103–104; Şiblî, a.g.e., s. 79; İbn Sa'd, *Tabâkat*, c. II, s. 294.

¹⁵⁹ Diğer bir rivayette bu uygulamaya Ümmü Eymen'in işaret ettiği belirtilmektedir. İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 248 (Hadis No: 35749, 35750).

¹⁶⁰ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 249 (Hadis No: 35758); Harrânî, a.g.e., s. 173 (Hadis No: 120); 174 (Hadis No: 119); İbn Kuteybe, a.g.e., s. 555.

B. Geleceğe Dair Evâil

İnsanoğlunun fitratında geçmişi bilme ve geleceği planlama arzusu vardır. Dolayısıyla bu alanlarda insanların merakını gidererek onları doğru yönlendirmeye yönelik açıklamalar semâvî dinlerin temel kaynaklarında yer almaktadır. Birçok insan grubunda olduğu gibi, Arap toplumunda da gayb bilgisine ulaşma isteği çok yaygındı. Talebin bulunduğu yerde onun karşılanması için girişimde bulunan insanlar, tarihin hiçbir döneminde eksik olmamışlardır. Özellikle ahiret âlemine dair ilklerin ashab tarafından merak edilmesi ve Hz. Peygamber'e bu konularda sorular yöneltilmesi ilgi çekicidir.

Allah Resûlü, hicret yolculuğunun sonunda Kubâ'ya varınca şehrin önde gelen Yahudi âlimlerinden Abdullah b. Selâm (ö. 43/663–64), yanına gelerek, cevabını Hz. Peygamber'den başka hiç kimsenin bilemeyeceği üç şeyi sormuştur: Bu sorulardan ikisi ilk şeyler bilgisiyse alakalı idi. 1- Kıyametin ilk alameti nedir? 2- Cennet ehlinin yiyeceği ilk şey nedir? Hz. Peygamber de şöyle buyurmuştur: Cebrail bana bildirdi ki kıyametin ilk alameti insanları doğudan batıya doğru sürükleyecek büyük bir ateşin çıkması; cennet ehlinin ilk yiyeceği şey de balık ciğeridir.¹⁶¹ Bu sözleri duyan Abdullah b. Selâm bu soruların cevaplarının ancak bir peygamber tarafından bilinebileceğini söyleyerek kelime-i şahadet getirmiş ve ailesiyle birlikte Müslüman olduğunu ifade etmiştir. Bu hadis aynı zamanda Hz. Peygamber'in bazı muhaliflerinin “ilk şeyler” bilgisine sahip olduklarını ve Hz. Peygamber'in “ilklerin” ilmine vakıf olup olmadığı konusunu önemsediklerini göstermektedir. Bu soru aynı zamanda ehl-i kitab ile Müslümanlar arasında ortak bir inanç konusu olan ahiret inancına da dikkati çekmektedir. Semâvî dinler dediğimiz, vahye dayanan dinler ahiret inancına önem vermişlerdir. Bu dinlerin İslâm öncesi temsilcisi olan Yahudilik ve Hristiyanlık'ta da tevhid inancına bağlı olarak ahirete iman önemli idi.

İslâm inancında kıyamete ve ahirete iman, inanmanın üç temel esasından birini oluşturmaktadır. Bu konu sayısı yüzleri aşan çok değişik üslup taşıyan ayetlerde ve çeşitli İslâmî eserlerde müstakil olarak ele alınmıştır. Evâil eserleri de kaleme alınma amaçları doğrultusunda kıyamete ve ahirette ilk olacak şeylere dair rivayetlere yer

¹⁶¹ Buhârî, Tefsiru Sureti'l-Bakara, 6; Menâkıbü'l-ensâr, 51; Müslim, Hayz, 34.

vermişlerdir. Hatta evâil edebiyatındaki rivayetlerin önemli bir kısmını ölüm sonrası hayata dair rivayetler oluşturmaktadır. Özellikle merfu evâil rivayetleri incelendiğinde büyük bir miktarının ahiretle ilgili evâilin olduğu görülmektedir. Allah Resûlü'nün, ümmetinin gelecekteki durumları ve dünyada ve ahirette karşı karşıya geleceği bazı ilk olayları haber verdiğiğine ilişkin bazı rivayetler mevcuttur. Bazı rivayetler de ise ahirette peygamberlere has bazı durumlardan bahsetmekte ve kendisine özel gerçekleşecek bazı uygulamaları da bildirmektedir.

Ahiret âleminin başlangıcını oluşturan kıyametin ilk alametleriyle ilgili rivayetlerin de evâil edebiyatında önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Birçok rivayette, güneşin batıdan doğması¹⁶² ve dâbbetü'l-arzın çıkması,¹⁶³ bazılarında ise insanları doğudan batıya doğru sürükleyecek büyük bir ateşin çıkması¹⁶⁴ kıyametin ilk alametleri olarak gösterilmiş. Yine bazı rivayetler de Müslümanların ilk olarak terk edecekleri şeyin ve hesaba çekilecekleri ilk konunun namaz¹⁶⁵ olduğu kaydedilmiştir. Başka rivayetler de ise insanların kaybedeceği ilk şeyin güven (emanet)¹⁶⁶ veya hayâ¹⁶⁷ duyguları olduğu belirtilmiştir.

Yaratılışın başlangıcından geleceğe yönelik olarak da kıyamete, daha doğrusu ikinci ve asıl hayat olan ahirete ait bilgiler veren bir kitabı beyan görevi verilmiş bir peygamberin bulunması anlaşılabilir bir durumdur. Kur'an aynı zamanda önceki peygamberler aracılığı ile insanlığa ulaştırılan mesajların muhtevasını hatırlatan ve asıllarını tasdik eden ifadelere de yer vermektedir.¹⁶⁸ Birçok merfu rivayette, Hz. Peygamber'in kendisine ve ümmetine, ahiretteki konumu ile ilgili birçok ilkin nispet edildiği görülmektedir. Hz. Peygamber'in, Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre âdemoğullarının efendisi, kıyamette dirilecek ilk kişi,¹⁶⁹ ilk şefaet edecek ve şefaati ilk

¹⁶² Müslim, Fiten, 118; Ebû Dâvûd, Melâhim, 12; Tirmizî Fiten, 21

¹⁶³ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 351–353, 356, 361, 362; Müslim, Kitâbu'l-fiten, 23; Ebû Dâvûd, Kitâbu'l-melahim, 12, İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 77; Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 143, 145; Deylemî, *Firdevsü'l-ahbâr*, s. 40.

¹⁶⁴ Deylemî, *Firdevsü'l-ahbâr*, s. 40.

¹⁶⁵ Deylemî, *Firdevsü'l-ahbâr*, s. 30.

¹⁶⁶ Deylemî, a.y.

¹⁶⁷ Deylemî, a.y.

¹⁶⁸ Bakara 2/89; Maide 102/45.

¹⁶⁹ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 340; Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 138.

kabul edilecek kişi;¹⁷⁰ Enes'in rivayet ettiğine göre cennette ilk şefaatchi¹⁷¹ olduğunu söylediği nakledilmiştir.

Ahiret inancına sahip dinlerde, insanoğlu için algı sınırlarının dışında bir dünya olan ahirette vereceği hesaba hazırlanma önemli bir safhayı oluşturmaktadır. Hz. Peygamber'in ahiret âlemi hakkında tek bilgi kaynağı olduğu düşünüldüğünde ise bu konuda bahsedeceği her ilkin önem taşıdığı şüphesizdir. Bazen de Hz. Peygamber'in ümmetin İslâmî açıdan mühim meselelere dikkatini çekmek amacı ile olsa gerek bazı ilklerden bahsettiği görülmektedir. O bir hadisinde: “Kişinin kıyamet günü amelinden hesaba çekileceği ilk şey namazdır. Eğer o tamam ise kurtuluşa ermiş ve kazanmıştır. Eğer o bozuk ise kaybetmiş ve zarara uğramıştır. Eğer farzlardan bir şey eksik olursa Allah Azze ve Celle meleklerine nafilerden bir şey var mı ona bakın der. Eğer var ise farzlardan ortaya çıkan eksikleri nafilerle tamamlayın. Sonra diğer amellerine bakılır”¹⁷² buyurmaktadır. Bir rivayette de kişinin namazı kabul edilmemişse diğer amelleri de kabul görmez ilavesi vardır.¹⁷³ İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef* inde adı geçen Cafer b. Haris Ebû Eşheb el-Kûfi hakkında İbn Maîn; “İa şey ve zayıftır”, Buhârî; “münkerü'l-hadis” demektedir. Ebû Hureyre'den gelen bu rivayeti dışındaki tariklerinin zayıf olduğu bildirilmiştir.¹⁷⁴ Bu hadisi merfu olarak Ebû Hureyre'den nakledenler arasında Enes b. Hâkim ed-Dabbî hakkında İbn Kattân meçhuldur der iken İbn Hibbân onu *Sikat*'ta zikretmiştir.¹⁷⁵ Rivayetin merfu olmayan bazı tarikleri de vardır. Bunlardan birinde ise “namazı sorulur, eğer o kabul edilirse diğer amelleri de kabul edilir. Eğer reddedilirse diğer amelleri de reddedilir”¹⁷⁶ denilmekte ise de bu zayıf bir rivayettir.

Ahirette kişinin hesaba çekileceği ilk şeyi bildiren bir diğer rivayette ise Hz. Peygamber: “Kıyamet günü, insanlar arasında hükmedilecek ilk şey kan davasıdır”

¹⁷⁰ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 339, 353, 356; İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 62, 63, 92.

¹⁷¹ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 334, 338; Müslim, Kitâbü'l-imân, 85.

¹⁷² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 270 (Hadis No: 35988); 272 (Hadis No: 36008); 277 (Hadis No: 36047); İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 61 (Hadis No: 34); 85 (Hadis No: 85); Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 143 (Hadis No: 1054); Harrânî, *el-Evâil*, s. 163 (Hadis No: 83, 84); Tirmizî, *Salât*, 188; Dârimî, *Salât*, 145; Nesâî, *Salât*, 9; Tahrîm, 2; İbn Mâce, *İkâme*, 202; Dârimî, 91; Ahmed. b. Hanbel, *Müsned*, II, 290, 425; Deylemî, *Firdevsü'l-ahbâr*, c. I, s. 14, 30.

¹⁷³ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 262 (Hadis No: 35906).

¹⁷⁴ Zehebî, *Mîzanu'l-itidal*, c. II, s. 131.

¹⁷⁵ Zehebî, a.g.e., c. VIII, s. 60.

¹⁷⁶ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 262 (Hadis No: 35906).

buyrulmaktadır.¹⁷⁷ İslâm bir cahiliye âdeti olan kan davası ile mücadele etmiş ve insanları bu kötü alışkanlıktan vazgeçirecek metodları uygulamıştır. En mühim olanla mücadele etme anlamında kan davası ehemmiyet arzelmektedir. Hz. Peygamber Veda Hutbesi'nde en önemli gördüğü meseleler arasında zikretmiş ve “Ey insanlar! Haberiniz olsun ki, cahiliye devrinden kalan bütün kanlar da terk edilmiştir. Kaldırdığım ilk cahiliye kanı Rebi‘a b. Hâris b. Abdulmutalib’inkidir”¹⁷⁸ sözleri ve ilk örneğini de belirterek kan davasını kaldırmıştır.

Bu hadis insanlarla ilgili hukukta ilk hesaba çekilecek meselenin kan davası ile ilgili olduğunu bildirmektedir. Bir önceki paragrafta yer alan hadiste ise, ilk hesabın namazla ilgili olduğu belirtilmiştir. Böyle bir çelişki iki hadis arasında zıtlık varmış izlenimi vermektedir. Oysa rivayetlerden biri Allah hakkına ait meselelerde ilkle, diğeri ise kul hakkına ait meselelerdeki ilkle ilgilidir ve aralarında tenakuz yoktur. Nitekim Nesâî'nin Sünen'inde yer verdiği rivayette her ikisi de yer almıştır.¹⁷⁹

¹⁷⁷ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 268; Buhârî, Diyât, 1; Rikâk, 48; Müslim, Kasâme, 28; Tirmizî, Diyât, 8; Nesâî, Tahrîm, 2; İbn Mâce, Diyât, 1; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 388, 441, 442.

¹⁷⁸ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 268 (Hadis No: 35971); 272 (Hadis No: 36012).

¹⁷⁹ Nesâî, Tahrîm, 2.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EVÂİLİN HADİS İLMİNE KATKILARI

I. TARİH TESPİTİNE KATKI

İslâm'ın ilme verdiği değer konusunda *Kur'an-ı Kerim* ayetleri ve Hz. Peygamber'in hadisleri Müslümanları teşvik etmektedir. Allahü Teâlâ nazil buyurduğu ilk ayette “oku” emrini vermiş, bilenler ile bilmeyenlerin eşit olmayacağını ve Allah'tan en çok bilenlerin korkacağını bildirmiştir. Hz. Peygamber de ashabı ilim öğrenmeye ve öğretmeye teşvik etmektedir.

Hız. Peygamber dinî bir lider olmasına rağmen hem kişisel vasıfları ile sadece dinî ilimler değil, İslâm toplumlarında kabul gören diğer pek çok ilmin kaynağı olmuştur. Bu hususta hadis ilmi diğer bütün ilimlere kaynaklık etmesi bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. İslâmî ilimlerin başlangıç yıllarında ilim denildiğinde akla hadis ilmi gelmekte idi. Bu nedenle hadis ilminin geçirdiği aşamalar doğrudan diğer İslâmî ilimleri etkilemiştir. Bu anlamda evâil eserleri de hadislerin kitaplarda toplanması ve bablara ayrılması konusunda ilk kaynakları tespitinde önemli bir kaynak olarak İslâm literatüründe yerini almıştır.¹

Hız. Peygamber'in vefatının ardından ise gerek İslâm toplumunun ihtiyaçları gerekse Müslümanların çeşitli toplumlar ile etkileşimleri sonucu ilimler çeşitlenmiş ve kendi konularına göre çeşitli başlıklara ayrılarak bablar halinde tasnif edilmiştir. Her ilim dalı kendi içerisinde ki ilklere yer vermiştir. Evâil ise en genel anlamda ilimlere ait ıstılahların ya da usûl metinlerinde bildirilen olayların tarihlerini tespitte yardımcı olmak üzere ilk defa yapılan işleri ifade eden bir tabir² olarak önemli bir konumdadır.

Hadis ilminde rivayetin sıhhatini tespit bakımından senet tahlili önemlidir. Senet zincirinde yer alan ravilerin doğum ve ölüm tarihlerinin tespiti senette yer alan ravilerin birbiri ile olan irtibatının bilinmesi açısından gereklidir. Evâil rivayetlerinde yer verilen bazı bilgiler raviler arasındaki öncelik-sonralık ilişkisini tespitinde yardımcı olmaktadır. Örneğin tabiînden ilk ölen Ebû Zeyd Ma'mer b. Zeyd'dir. Hicrî otuz

¹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 59.

² Suyûtî, *Tedrib*, s. 930; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 94.

senesinde Horasan'da öldürülmüştü.³ Suyûtî *Tedrib* adlı eserinin kırkbirinci bölümünde büyük tabînin küçük tabîden rivayeti başlığı altında bu rivayete yer vermektedir. Bu, büyük yaşta olanların küçük yaşta olanlardan hadis rivayet etmeleri demektir. Kendisinden hadis rivayet edilen küçüğün, ondan hadis rivayet eden büyükten daha yaşlı olduğu vehmine düşülmemesi için konunun bilinmesinde fayda mülâhaza eden hadisçiler, rivayetin bu çeşidiyle yakından ilgilenmişlerdir.⁴

Şiblî (ö. 769/1367), Cerrâî (ö. 883/1478), Suyûtî (ö. 911/1505) gibi geç dönem müelliflerinin kitaplarında ilim başlığı altında hadis ve diğer ilimlere dair gerek usûl gerekse musannefat ile ilgili ilklere yer verdiklerini görülmektedir. Örneğin halife Ömer b. Abdülaziz'in hadislerin yazılmasını içeren emrine ilk icabet edenlerden biri İbn Şihâb ez-Zührî'dir.⁵ Suyûtî'ye göre Zührî'nin mecmuası bu sahada yapılan ilk denemedir.⁶

Özellikle hadis tasnif döneminde oluşturulan her tasnif sisteminin ilk temsilcileri ile belirli bir bölgede ilk tasnif yapanlar evâil rivayetlerinde çokça yer bulmuştur. Bu konuda en zengin evâil eseri Suyûtî'nin *Vesâil*'idir. Suyûtî eserinin en geniş bölümünü ilimlerin ilklerine ayırmıştır. Burada yer verilen bazı ilkler şunlardır: İlk tasnif yapan ve bablara göre tertipleyen Medine'de Mâlik b. Enes ya da İbn İshâk,⁷ Mekke'de İbn Cureyc (ö. 150/767),⁸ Basra'da Rebi' b. Sabîh (Subeyh) (ö. 160),⁹ Sa'îd b. 'Arûbe (ö. 156)¹⁰ ya da Hammâd b. Seleme (ö. 167), Kûfe'de Süfyân es-Sevrî (ö. 161), Şam'da Velîd b. Müslim ya da Evzâ'î (ö. 159), Vâsıt'ta Heşîm,¹¹ Yemen'de Ma'mer b. Râşid¹², Rey'de Cerîr b. Abdulhamîd (ö. 182),¹³ Horasan'da Abdullah b. Mübârek (ö. 181) olmuştur.¹⁴ Hâfız Irâkî ve İbn Hacer bu müelliflerin hepsi aynı dönemde (takriben h. 140 yıllarında) yaşadıklarını belirterek hangisinin tasnife daha

³ Suyûtî, *Vesâil*, s. 101; *Tedrib*, c. II, s. 243.

⁴ Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1998, s. 225.

⁵ Suyûtî, *Vesâil*, s. 100.

⁶ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 59.

⁷ Suyûtî, *Tedrib*, s. 89.

⁸ Suyûtî, a.y.; Cerrâî, *el-Evâil*, s. 101.

⁹ Suyûtî, a.y.

¹⁰ Cerrâî, a.y.; Suyûtî, a.y.

¹¹ Suyûtî, a.y.

¹² Şiblî, *Mehâsin*, s. 338

¹³ Suyûtî, *Tedrib*, s. 89.

¹⁴ Suyûtî, *Vesâil*, s. 100; Kandemir, M. Yaşar, "Hadis", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XV, İstanbul, 1997, ss. 27-64, s. 32.

önce başladığını kesin olarak bilemediklerini ifade etmişlerdir. Bu bilgilere evâil eserlerinin yanı sıra hadis usûlü eserlerinde de yer verilmektedir.¹⁵

Suyûtî *Tedrib*'de ikinci bölümde “sadece sahihleri tasnif eden ilk musannif Muhammed b. İsmail el-Buhârî'dir” başlığına yer vermektedir. Suyûtî İbn Salah'ın Mâlik b. Enes'in *Muvatta* adlı eserine vâkıf olduğu halde onda mevkuf ve maktular bulunmasından dolayı onu ilk olarak zikretmediğini nakletmektedir.¹⁶ Garibul hadis hakkında ilk tasnifi yapan Nadr b. Şumeyl,¹⁷ ilk sîret yazarı Zührî,¹⁸ İslâm'da kırk beldedeki şeyhten kırk hadis toplayan ilk kişi ise hafız Ahmed b. Tâhir es-Selefi'dir (ö. 532).¹⁹ Ravi isimleri arasındaki benzerlik ve farklılıklar üzerine ve nesepleri hakkında ilk tasnifi yapan hafız Abdulgani b. Sa'îd el-Ezdî'dir (ö. 409).²⁰

Evâil bir tür ilimler tarihi olduğundan ilimlerin başlangıcını tespit edebilme imkânı verir. Bazı evâiller de ilim dallarının temel kavramlarının ve meselelerinin ortaya çıkış (Kaderin kelim ilminde bir konu haline gelmesi ya da bazı kavramların ortaya çıkışının bilinmesi. Mesela hadis kavramı) dönemi hakkında bilgi vermektedir. Örneğin cerh ve tadil hakkında ilk temeli atan, rical hakkında ilk açıklamaları yapan Şa'bî²¹ olarak nitelendirilirken, Resûlullah adına yalan söyleyen ilk kişi Abdullah b. Sebe'dir.²² Hadisleri yazmanın Hz. Peygamber zamanına kadar uzanan bir geçmişi olduğu da yine bir evâil rivayetinden öğrenilmektedir. Abdullah b. Amr Hz. Peygamber'e: Ya Resûlullah! Senden hadisler duyuyorum. Bana onları yazmam için izin verir misin? Dediğinde Resûlullah ona yazma izni vermiş idi. Mekke halkından Nebî'nin hadislerini yazan ilk kişi o idi.²³

G. H. A. Junybol'a göre evâil malûmâtını bir araya getirmenin altında yatan temel neden bir müessese veya işin adet haline dönüşmesi açısından bir sonraki noktayı (terminus post quem) tespit etmek ya da herhangi bir şeyi uydurma konusunda kimin

¹⁵ Bkz. Râmhûrmûz Ebû Muhammed, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, Beyrut, 1391/1971, s. 611–613.

¹⁶ Suyûtî, *Vesâil*, s. 101.

¹⁷ Suyûtî, a.y.

¹⁸ Cerrâî, *el-Evâil*, s. 101; Kettânî, *el-Müstatrefe*, s. 219

¹⁹ Cerrâî, *el-Evâil*, s. 102

²⁰ Cerrâî, a.y.

²¹ Suyûtî, a.y.

²² Suyûtî, a.y.; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzan*, 3. bs., Müessesetü'l-alemi li'l-matbûa, 1988, c. III, s. 289.

²³ İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 107 (Hadis No: 140)

sorumlu tutulabileceğini göstermektedir. Yazarın *Muslim Tradition* adlı kitabının birinci bölümünde hadis ve hadis ile ilgili ilimlerin menşesine yönelik kesin bir kronoloji yapma amacıyla evâil rivayetlerine de yer verdiği görülmektedir.²⁴ Ona göre hadisin düzenli bir şekilde rivayet edilmesi, h. I/VII yüzyılın sonlarından daha önce değildir. Bu hipotezini desteklemek amacıyla dolaylı olarak bazı kanıtlara yer vermektedir. Onun hipotezine göre, asıl hadis edebiyatının oluşumu, çoğu Müslüman âlimin düşündüğünden çok daha sonraki bir tarihte aranmalıdır. Bu teorinin kanıtlarından biri de özellikle isnadın ortaya çıkış tarihiyle ilgili olan evâil rivayetlerinden oluşan evâil kanıtıdır.²⁵ Zamanla hadis olarak tanınmaya başlayan hikâyeleri yayan kişiler hakkında en eski ipuçları, ilk kussasla ilgili evâil rivayetleridir.²⁶ Medine’de kıssacı/kâss²⁷ olarak adlandırılan ilk kişi, Temîm ed-Dârî’dir (ö. 40/640).²⁸ Juynboll’a göre Temîm, Ömer’in hilafetinden itibaren onun izni ile kıssa anlatmaya başlamıştır. Basra’da kıssa anlatan ise Esved b. Serî’dir.²⁹ Mekke’deki ilk kıssa anlatıcısı ise, söylenildiğine göre Ubeyd b. Umeyr’dir (ö.68/687) ki, bu kişi de kıssa anlatmaya Ömer’in zamanında başlamıştır. Mısır’da kıssa anlatan ilk kişinin, hicrî 39–40 miladî 659–660 yıllarında kıssacı ve kadı olarak atanan Süleym b. ‘Itr olduğu söylenirken; Irak’ta bunu ilk yapan kişiler, Harûriyye veya kısaca Havâric’tir.³⁰ İslâm literatüründe ise Juynboll’un iddiasının aksine Abdullah b. Ömer’in (ö. 74/693) “kıssacılık ne Hz. Peygamber zamanında ne de Ebû Bekir ve Ömer devirlerinde var idi”³¹ ifadesi İslâm’ın ilk devirlerinde kıssacılığın henüz başlamadığını göstermektedir. Hz. Ömer devrinde (13–23/634–643) kıssacılık kapısının zorlanmaya başladığına dair rivayetler bulunmaktadır. Ashabdan Temîm ed-Dârî’nin bu mevzudaki muhtelif müracaatlarını Hz. Ömer reddetmiş ve her defasında elini boğazına götürüp

²⁴ Bu bölüm, değişik hadis toplama merkezleri hakkında bir taslak sunduğu gibi; onların başlangıçtaki bölgeselliklerini de vurgulamaktadır. Bu bölümün özet kısmında eserin başlığı altında kendi iddiaları doğrultusunda üç temel soru ilk kez dile getirilmiştir. 1- Belli bir hadis nerede ortaya çıkmıştır? 2- Belli bir hadis ne zaman ortaya çıkmıştır? 3- Belli bir hadisi tedavüle sokmaktan kim sorumlu tutulabilir?.

²⁵ Juynboll, *Muslim Tradition*, ss. 10–11.

²⁶ Juynboll, a.g.e., s. 11.

Halkı terbiye ederek dinî duygularını geliştirmek maksadıyla geçmiş milletlerin Kur’an-ı Kerim’de zikredilen hikayelerini anlatıp şerheden vaizlere kâss veya kassâs denmektedir (Kandemir, Yaşar, *Mevzû Hadisler (Menşe’i, Tanıma Yolları, Tenkidi)*, M.Ü.İ.F. Vakfı Yay., İstanbul, 2002, s. 83.

²⁸ İbnü’l-cevzî, *Telkîh*, s. 463.

²⁹ İbnü’l-cevzî, a.y.

³⁰ Juynboll, *Muslim Tradition*, s. 11.

³¹ İbn Mâce, Edeb, 40.

kesiyormuş gibi yaparak, kıssacılığın çok tehlikeli bir meslek olduğunu anlatmak istemiştir. Müracaatları ile Hz. Ömer'i bîzâr eden Temîm ed-Dârî'nin sadece Cuma günleri "Kur'an okuyarak, halka hayrı emredip şerden nehy etmek şartıyla" izin koparabildiği rivayet edilmektedir. Bu ve buna benzer başka rivayetler göstermektedir ki ashâb ve ve tabiîn büyüklerinin itibar etmedikleri ve bu hususta çok titiz davrandıklarını belirtmektedir. Kıssacılık İslâm âlimlerince de hüsn-ü kabul görmemiştir.³²

Juynboll'a göre evâil eserlerinde yer alan malûmat genel olarak üç kısma ayrılabilir. Bunlardan birincisi Âdem'den bu yana İslâm öncesi malûmatlarla ilgili olan evâildir ve bunlar çoğunlukla efsanevidir. İkinci kısım evâil Hz. Peygamber'e söylenen ve onun ağzından dile getirilen evâildir. Son olarak üçüncü kısım evâil ise genellikle tarihsel olarak güvenilir kabul edilen ve en geniş anlamıyla Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönemde İslâm tarihiyle ilgili olan evâildir. Üçüncü tür evâilin nadiren birbiri ile çatışması ve genellikle böyle görüldüğünde çatışma ortadan kaldırılacak şekilde yorumlanabilmesi enteresan bir husustur. Ona göre ayrıca çoğu evâil rivayeti doğulu ve batılı ilim adamlarının dikkatlerinden kaçmayacak biçimde sağlam bir tarihsel temele sahiptir.³³ Hadisin düzenli bir şekilde rivayet edilmesinin h. I/VII yüzyıldan sonra olduğuna dair hipotezini destekleme çabası Juynboll'un evâil rivayetlerine bu ön kabul ile yaklaşmasına neden olmuş görünmektedir. Oysa hadislerin daha Hz. Peygamber hayatta iken öğrenilmeye ve bir sahabîden diğerine aktarılmaya başlandığına dair delillere İslâm literatüründe yoğun olarak yer verilmektedir. Ayrıca Ebû Hureyre, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik gibi çok hadis rivayet etmekle meşhur olmuş diğer pek çok sahabîye oranla pek az rivayeti bulunan Temîm ed-Dârî'nin hadis rivayetini başlatmakla sorumlu tutulması ilgi çekicidir.³⁴ Bunda onun kıssa anlatma isteğini açıktan ifade etmesinin etkisi olduğu kadar geçmiş ümmetlere dair bazı rivayetleri anlatması ve bu rivayetlere hadis literatüründeki bazı eserlerde yer verilmesi

³² Kandemir, *Mevzû Hadisler*, ss. 83–84.

³³ Juynboll, a.g.e., s. 10.

³⁴ Çok hadis rivayet etmiş olmakla meşhur olan Ebû Hureyre 5374, Abdullah b. Ömer 2630, Enes b. Mâlik 2286, Hz. Aişe 2210, Abdullah b. Abbas 1660, Câbir b. Abdillâh 1540 ve Ebû Sa'îd el-Hudrî 1170 hadis rivayet ederken Temîm ed-Dârî sadece on sekiz hadis rivayet etmiştir (Âşık, Nevzat, *Sahabe ve Hadis Rivayeti*, y.y., 1981, s. 116, 121.

de bu konuda etkili olmuş olabilir. İsrailiyât olarak isimlendirilen geçmiş ümmetlere ait bu bilgilere ise İslâm âlimlerinin ihtiyat ile yaklaştığı bilinmektedir.³⁵

Juynboll'a göre üçüncü türden (yani Hz. Peygamber'in vefatının ardından) edinilen evâil, nadiren ciddi bir şüpheciliğe mahal bırakacak şekilde tutarlı bir tarihsel veri türü oluşturmaktadır. Tarihsel bilgiyi değerlendirmeyi güçleştiren ve diğer ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarının genel karakteristiği olan abartı, evâil edebiyatında neredeyse hiç yoktur. Juynboll abartıdan uzak bulması nedeniyle güvenilir kabul ettiği evâil eserlerini ise şu şekilde açıklamaktadır: Ona göre ilk meşhur evâil koleksiyonu Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 395/1005) sonra) tarafından oluşturulmuştur ki, bu evâil Taberânî (ö. 360/971) gibi daha önceki yazarların oluşturmuş oldukları birkaç evâil eserini gölgede bırakmıştır.³⁶ Juynboll'un iddiasının aksine ilk evâil müellifi İbnü'l-Kelbî'dir (ö. 204/819?). İbnü'l-Kelbî'den Askerî'nin yaşadığı döneme kadar aralarında İbn Ebû Şeybe, Ebû 'Arûbe el-Harrânî, İbn Kuteybe gibi müelliflerin de yer aldığı yaklaşık on beş müellife ait evâil bulunmasına rağmen Juynboll bunları görmezden gelmektedir. Bunun gerekçesi ise kendisinin de ifadelerinden anlaşıldığı üzere "bu kaynaklara bakıldığında hali hazırda tartışma konusu yapılacak olan kanıtların temelini oluşturan evâil türüne nadiren rastlamakta olmasıdır. Zira buralarda bahsedilen evâil eserlerinin çoğu, ancak söz arasında bahseden değişik kaynaklardan edinilmiştir ki, bu kaynaklar ağırlıklı olarak en geniş anlamıyla hadislerle ve hadisçilerle ilgilidir".³⁷ Bu bilgiler göstermektedir ki Juynboll hadisin düzenli bir şekilde rivayet edilmesinin h. I/VII yüzyılın sonlarından daha önce olmadığına dair iddiasını ispatlayacak delillerden biri olarak gösterdiği evâil kanıtını hangi evâil eserlerinden öğrendiğini bildirmemektedir. Bu da konu genişliği nedeni ile hemen hemen her ilim dalına ait eserlerde yer alabilecek niteliğe sahip evâil rivayetlerinden kendi ön kabullerine uygun olanı seçerek hipotezini desteklemekte kullanmakta olduğunu akla getirmektedir.

³⁵ Tezimizin ikinci bölümünde geçmiş ümmetlere dair evâil hakkında bilgi verilirken bu konuya değinilmeye çalışılmıştır.

³⁶ Juynboll, a.g.e., s. 11.

³⁷ Juynboll, a.g.e., s. 11.

II. NÂSİH-MENSÛHUN BİLİNMESİ

Şer‘i bir hükmün, o hükmün delilinden sonra gelen başka bir şer‘i delil ile kaldırılmasına İslâm hukukunda nesih denir. Allah ve Resûlu’nün emirleri içinde, en son olarak tebliğ edilen, “üzerinde değişiklik yapılmamış olan” uygulamanın bilinmesi zaruridir. Müslümanlar bu sayede hatalı ve yanlış olan uygulamalardan kurtulabilir.³⁸

Allaha ve ahiret gününe inanan bir müslümanın, kesin bir delil bulunmaksızın, *Kur’an* ve sünnette yer alan bir uygulama hakkında “bunun hükmü mensuktur” demesi uygun değildir.³⁹ Akıl ya da kıyasla neshin tespitine gidilmesi ilmî açıdan doğru bir yol olmaz. Kaynaklarda neshin bilinmesi için birçok yöntem bildirilmektedir. Bir hükümde neshin varlığını bilmenin yollarından biri de sahabenin açıklaması ve vürûd tarihlerinin bilinmesidir. Mensuh olma ihtimali bulunan uygulamaların Resûlullah tarafından hangi tarihte olduğu ya da hanginin daha evvel söylendiği biliniyorsa nâsîh-mensûhun hangisi olduğu anlaşılmış olur.⁴⁰ Evâil bu hususta, hadis hükümlerinden hangisinin daha evvel olduğunu bildirerek nasîh ve mensuh olanları bilmekte önemli rol oynar.

Suyûtî *Takrîb* adlı eserine (dolayısıyla ulûmu’l-hadis ilmine) eklediği doksanıncı konuda hadislerde söz konusu edilen bazı olayların zamanının bilinmesi ile ilgili olarak evâilden bahsetmektedir. Evâilin bu yönünün ilk defa Ömer b. Raslân el-Bulkînî (ö. 805/1403) tarafından zikredildiğini kaydeder. el-Bulkînî “evâil çok faydalı bir ilimdir ve nasîh ile mensuhu anlama noktasında faydalıdır” demektedir.⁴¹ Suyûtî’nin el-Bulkînî’den naklettiğine göre hadislerde bahsedilen bazı olayların kronolojisi “ilk defa şöyle oldu”, iki hadiseden önce veya sonra olduğu zikredilen; iki işten sonuncusu

³⁸ Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis’te Nasîh Mensuh Meselesi*, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul, 1985, s. 165.

³⁹ Delilsiz, ihtimal ve zann üzerine kurulmuş bir nesih iddiası, o hükmü ortadan kaldırmanın bir başka yoludur. Kullanın ise böyle bir yetkisi yoktur. Bu, sadece vahyin kılavuzluğuna tabi olan Hz. Peygamber’e verilmiş bir özelliktir. O dahi nesih konusunda bağımsız değildir ve Allah adına, O’nun gösterdiği ölçüde bu yetkiyi icra etmiştir. Neshin gerçekleşebilmesi ise vahyin devam ettiği müddet ile sınırlanmıştır ve Hz. Peygamber’in vefatı ile nesih son bulmuştur (Koçkuzu, a.g.e., s. 166).

⁴⁰ Efendioğlu, Mehmet, "Nesh", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXXII, s. 581.

⁴¹ el-Bulkînî bu görüşlerine *Mehâsinü’l-İstılâh fî tazmîni kitâbi İbni’s-Salâh* adlı eserinde yer vermiştir (Suyûtî, *Tedrib*, c. II, s. 930). Bu eser İbni’s-Salâh’ın hadis ilimlerine dair *Kitâbü Ma’rifeti envâ’i ‘ilmi’l-hadis* adlı eserinin muhtasarıdır. Eserin yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunmaktadır (Uzunpostalcı, Mustafa, “el-Bulkînî, Ömer Raslân”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. VI, İstanbul, 1992, ss. 411-412, s. 411).

olarak belirtilen, nihayet sene ve ay zikredilen rivayetlerle bilinir.⁴² Bu bilgi, özellikle hadislerde nâsih-mensuhu bilmede son derece önemli rol oynar.⁴³ Hatta bir görüşe göre evâillerin ortaya çıkışının nedenlerinden biri de budur. Bu yüzden Hz. Peygamber zamanında ilk defa yapılan işlere dair müstakil eserler tertip edilmiştir.⁴⁴

İbn Abbâs'tan nakledildiğine göre *Kur'an-ı Kerim*'de "ilk nesh" edilen kıblenin değişmesini konu edinen ayettir. Kıblenin neshi, neshin bilinme yollarından biri olarak değil de İslâm'da ilk neshedilen emrin bu olduğuna dair rivayet nedeni ile bu grupta ele alınmıştır.⁴⁵ Nesih ayeti gelip kible Kâbe yönüne döndürüldüğü anda öğle namazı kılınıyordu ve Hz. Peygamber namaz esnasında yönünü yeni kibleye çevirmiştir. Böylece Hz. Peygamber ile ashabının nesih hadisesinden sonra kıldığı ilk namaz ikinci namazı olmuştur.⁴⁶ Neshedilmeden önce de bazı kimseler tarafından kıblenin yönü ilgili uygulamalar olmuştur. Ancak Hz. Peygamber bunlara müsaade etmemiştir.

Muhaddisler, sünnette neshi gerekli kılan en önemli etkenlerin Allah ve Resûlü'nün insanların ihtiyaçlarını gözetmesi, insanların eğitimi ve toplumu ıslah etmede tedricîliğe önem vermesi olduğunu belirtirler. İnsanlara meşakkat verecek yahut isteksizlikle karşılanacak hükümleri birdenbire koyup muhatapların şaşkınlığına yol açmak yerine, hükümlerin yavaş yavaş gelmesi ve muhatapların durumlarına uygun değişikliklere tabi tutulmasıdır. Böylece muhataplar, bu hükümleri canı gönülden

⁴² Suyûtî burada evâilin iki hüküm arasında hanginin daha evvel olduğunu söyleyerek nasih ve mensuhu belirlemede kolaylık sağladığını belirtmektedir. Ancak bunu ispatlarken ortaya koyduğu örnekler evâil rivayeti değildir. Örneğin bir hadiseden önce olduğu zikredilenlere misali, Hz. Câbir'den nakledilen "Hz. Peygamberbizi su dökerken önümüzü ve arkamızı kible tarafına dönmekten men etti. Sonraları ölümünden bir yıl önce bizzat kendisinin (su dökerken) kibleye döndüğünü gördüm" hadisidir. Tarih zikredilenlere de şu hadisi misalgöstermiştir. Cerîr'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber'i abdest alırken mest üzerine meshettiği esnada görmüştür. Ona Hz. Peygamberi el-Maide Suresi (ndeki abdest ayeti) nazil olmadan önce mi yoksa sonra mı gördüğü sorulunca "el-Maide Suresi'nin nazil oluşundan sonra Müslüman oldum" diye sevap vermiştir (Suyûtî, *Tedrib*, c. II, s. 930- 931). Bu rivayetlerde hükümün ilk ya da son oluşundan değil, öncelik sonralık ilişkisinden bahsedilmektedir.

⁴³ Suyûtî, a.g.e., c. II, s. 930.

⁴⁴ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 94.

⁴⁵ Nesâî, *Talak*, 54, 75; Askerî, *el-Evâil*, s. 155; Şiblî, *Mehâsin*, s. 210; İbn Bâbeh, *Re'sü Mali Nedîm*, s. 156; Suyûtî, *Vesâil*, s. 81; Önceleri Hz. Peygamber ve ashabı namaz kılarken Kudüs'teki Mescid-i Aksâ tarafına yöneliyorlardı. Sonra şu ayet ile Mescid-i Haram'a (Kâbe) yönelmeleri emredildi: "(Ey Muhammed!) Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilip durduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz. Elbette seni, memnun olacağın bir kibleye döndüreceğiz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir (Ey müminler!) Siz de nerede olursanız olun (namazda) yüzlerinizi o yöne çevirin" (el-Bakara 2/144).

⁴⁶ Cerrâî, *el-Evâil*, s. 33.

kabule ve gereğince amel etmeye hazırlanmış olur.⁴⁷ Örneğin başlangıçta namaz sabah ve akşam olmak üzere ikişer rekât şeklinde farz kılındı. Bu, insanlar için bir kolaylığı ve onların bu kolaylığa ihtiyacı vardı. Zira Hz. Peygamber'le beraberlikleri çok eski değildi. Ayrıca, namazın zevkini, namazda Allah'a sığınmanın verdiği hazzı henüz yeterince tatmış değillerdi. Bu ibadet gönüllerde yer tutunca, Allah onu yüce hikmetin gereği belirli vakitlerde ve rekâtlarda olmak üzere beş vakit halinde farz kıldı. Bu duruma evâil rivayetlerinde yer verilmektedir. Hz. Aişe'den rivayet edildiğine göre "Allah namazı ilk defa ikişer rekât olarak farz etmiş, sonra namazı (hazer) için dörde tamamlamıştır. Yolcu namazı ilk farz edildiği şekilde sabit kalmıştır."⁴⁸ Benzer bir rivayete göre ise "namaz ilk olarak ikişer rekât olarak farz kılınmıştır, Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde akşam namazı hariç her rekâta ziyadede bulunulmuştur.⁴⁹ Buhârî'deki bir başka rivayete göre ise namazların hicretten kısa bir zaman sonra dört rekâta çıkarıldığı belirtilir. "Namaz hazer ve sefer namazı ikişer rekât olarak farz kılınmıştı. Resûlullah Medine'ye gelip, itminan bulunca hazer namazlarına ikişer rekât daha ilave edildi. Sadece sabah namazı, kıraatinin uzunluğu sebebiyle iki rekât olarak bırakıldı. Akşam namazı da eski hali üzere üç rekât olarak bırakıldı, çünkü bu gündüzün vitridir."⁵⁰

Sahabenin iki uygulamadan evveli ya da sonuncusu budur diyerek naklettiği bazı rivayetler neshin bilinme yolları arasındadır.⁵¹ Şafiîlere göre, sahâbînin, "şu hüküm şöyleydi, sonra neshedildi" tarzındaki sözüne dayanılarak nesih tesbit edilemez. Zira bu sözün, Hz. Peygamber'den duyularak değil de, sahâbînin kendi içtihadına binaen söylenmiş olması ihtimali vardır. Hanefîlere göre bu yolla nesih sabit olur. Çünkü sahâbî adildir. Nesih haberi vermiş ise, bu onun Resûlullah'tan işitilmiş olduğunu gösterir; sahâbînin bu husustaki kavli kabul edilir.⁵² Bu hususta yaygın rivayetlerden

⁴⁷ Şaban, *Zekiyüddîn, İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-fikh)*, Trc: İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. bs, Ankara, 2000, s. 426.

⁴⁸ Abdurezzâk, *el-Musannef*, c. II, s. 515; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 270 (Hadis No: 35992); 271 (Hadis No: 36004); Buhârî, *Salât*, 1; Taksîru's-salât, 5; Menâkıbu'l-ensâr, 47; Müslim, *Salâtu müsâfirîn*, 2; Ebû Dâvûd, *Salât*, 270; Nesâî, *Salât*, 3; İbn Ebi Âsım, *el-Evâil*, s. 57 (Hadis No: 25); Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 148 (Hadis No: 1076); Cerrâî, *el-Evâil*, s. 33.

⁴⁹ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 271 (Hadis No: 36004); Askerî, *el-Evâil*, s. 72; Şiblî, *Mehâsin*, s. 207.

⁵⁰ Buhârî, *Salât*, 1; Taksîru's-salât, 3; Müslim, *Salâtu'l-müsafirîn*, 1, 3.

⁵¹ Suyûtî, *Tedrib*, c. II, s. 930.

⁵² Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 434.

biri içki ve diğer sarhoş edici maddelerin içilmesini yasaklayan ayetlerden hangisinin daha evvel nazil olduğunun sahabe tarafından bildirilmesidir. Arap toplumunda büyük ölçüde yaygın olan içki haram kılınırken, Allah-u Teâlâ diğer bazı hükümlerde olduğu gibi ikna edici ve tedrici bir metot takip etmiş, belli safhalardan sonra kesin yasaklama getirmiştir. İçkinin haram edilmesiyle ilgili nazil olan ilk ayet “sana, şarap ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için bir takım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı faydasından büyüktür...”⁵³ ayetidir.⁵⁴ Ancak bu rivayet tarihi bilgiler ile çelişmektedir. İçkinin haram edilme sürecinde ilk nazil olan ayet bu değildir. İlk ayet daha Mekke döneminde iken nazil olan “Hurma ve üzüm gibi meyvelerden içki (seker) ve güzel rızık elde edersiniz. Şüphesiz bunda da aklını kullanan kimseler için bir ibret vardır” ayetidir.⁵⁵ Burada içki güzel rızıkla aynı ayette zikredilmekle birlikte, içkinin güzel rızık kapsamında olmadığına bir işaret de vardır. Ancak evvelki ayet⁵⁶ daha açık bir şekilde buna işaret etmiş ve bunların haram kılınacağına bir başlangıç teşkil etmiştir. Çünkü zararı faydalarından çok olan şeyler nehyedilmek durumundadır. Bu sebeple sahabî içkinin tamamen haram kılınması sürecinde ilk ayetin bu olduğu düşüncesinde olabilir.

III. EHL-İ KİTAB ÖRF VE ADETLERİNDEN HABER

Peygamberlerin görev alanlarıyla ilgili bilgi kaynakları kendilerine vahiy yoluyla ulaşan ilahi mesajlardır. Aynı kaynaktan gelen bu bilgiler, zaman ve şartlar gereği farklı konuları işlese de, özünde ortak değerleri taşımak durumundadır. Aslında semâvî dinlerin hepsi birdir. Nitekim *Kur'an*'da da “Dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye Nûh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimiz, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı. Fakat kendilerini çağırdığın bu (din), Allah'a

⁵³ Bakara 2/219.

⁵⁴ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 273 (Hadis No: 36022); Askerî, a.g.e., s. 156; Suyûtî, *Vesâil*, s. 81; Bu ayetin başta Hz. Ömer ve Muâz b. Cebel olmak üzere bir grup sahabînin “Ya Resûlullah! Bize şarap hakkında bir hüküm ver, çünkü şarap akı giderip malı telef ediyor” şeklindeki müracaatları üzerine Medine'de nazil olduğu ve ayetin bu ifadesinden sonra bazı sahabîlerin içkiyi bıraktığı rivayet edilmektedir.

⁵⁵ Nahl 16/67.

⁵⁶ İçkinin yasaklanması ile ilgili ilk ayet olduğu söylenen Bakara 2/219. ayet kastedilmektedir.

ortak koşanlara ağır geldi” buyrulmaktadır.⁵⁷ Özellikle haber niteliğindeki ilahi mesajlar arasında çelişkinin bulunmaması gerekir. Semâvî dinler arasındaki bağın en açık ve veciz bir şekilde bulunabileceği kaynaklar ise kutsal kitaplardır.

İslâm dini ile önceki semâvî dinlerin iman ibadet ve sosyal hayat anlayışları ve uygulamalarındaki benzerlikler her birinin ilahi kaynaklı olmasından gelmektedir. Aralarındaki bazı farklar ise, önceki dinlerin bazı hükümlerinin insanlar tarafından tahrif edilmeleri ve İslâm’ın son semâvî din olması sebebiyle evrensel değerlere uygun hükümler ortaya koyması ile açıklamak mümkündür. Semâvî dinlerin ibadetlerinde de, insanlar tarafından tahrif edilenler hariç, büyük benzerlikler vardır.⁵⁸

Yüce Allah’ın Hz. Peygamber’den önceki toplumlar için koyduğu ve -Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa gibi- peygamberleri vasıtasıyla onlara bildirdiği hükümler “şer‘u men kablenâ” adı altında İslâm hukukunda delil olarak nitelendirilmiştir. Bu emirlerden *Kur'an-ı Kerîm*'de veya Hz. Peygamber'in Sünnet'inde yer almayanların Müslümanlar için bağlayıcı olmadığı hususunda bütün bilginler fikir birliği içerisindedir.⁵⁹ Önceki peygamberler vasıtasıyla bildirilen hükümler, Hz. Peygamber’in ümmetine nispetle bir kaç bölüme ayrılır. Müslümanlar açısından mensuh (yürürlükten kaldırılmış) olduğuna dair delil bulunan hükümlerin Müslümanlar için geçerli olmadığı hususunda âlimler fikir birliği etmişlerdir. Müslümanlar hakkında da geçerli olduğuna dair delil bulunan hükümler ise Müslümanlar için de bağlayıcıdır. Çünkü bu ikrar, o hükümlerin İslâm dininin çerçevesinde bırakıldığını göstermektedir. Kiblenin değişmesiyle ilgili olarak bilinen ayet⁶⁰ evvelki uygulamayı neshetmiştir. Başka ayet ve hadislerde de Kudüs'e yönelerek namaz kılmayı emreden bir hükmü bulmak mümkün değildir. Tatbikatta ise böyle bir uygulama mevcuttur. Bu uygulama "yüzünü Mescid-i Haram'a döndür" emriyle değiştirilmiştir. Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde, ehl-i kitap –İsrailoğulları'na gönderilen peygamberlerden- namazda Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'ya yönelme hükmünü biliyorlardı. Hz. Peygamber de onlara uyararak Mescid-i Aksâ'ya yönelmiştir. Bu durum büyük ihtimalle, şer'u men kablena hükmü gereğince

⁵⁷ Şûra 42/13.

⁵⁸ Karacabey, “İsrâiliyyât’ı Belirme Kriterleri Çerçevesinde İlahi Mesajın Birliği Meselesi”, s. 97.

⁵⁹ Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 208.

⁶⁰ Bakara 2/144.

vukû bulmuştur.⁶¹ Benzer bir durum oruç ibadeti için de sözkonusudur. Âşûrâ'da oruç tutan ilk kişi Hz. Nûh'tur.⁶² Hz. Nûh zamanından beri bütün semavî dinlerce makbul sayılan âşûrâ gününde oruç tutmak, Yahudilere'de farz kılınmıştır. Hz. Peygamber de Mekke ve Medine'ye hicretten sonraki ilk dönemler Hz. Nûh'un başlattığı bu sünnete uyarak âşûrâ orucuna devam ediyor ve başkalarına da oruç tutmalarını emrediyordu.⁶³ Ramazan orucu farz kılınınca, kendisi âşûrâda oruç tutmayı bırakmış ve dileyenin tutmasını dileyenin de terk etmesini bildirmiştir.⁶⁴

Bazı uygulamalar ise daha evvelki ümmetlere yasaklanmış iken ilk defa Hz. Peygamber ve ümmetine serbest kılınmıştır. Resûlullah "Ganimet sizden öncekilere helal değildi. Eğer onu alırlar ise gökten bir ateş iner ve o ganimetleri yer idi. Ganimet kendisine helal olan ilk ümmet Muhammed ümmetidir"⁶⁵ buyurmuştur. Ganimet, savaş neticesinde düşmandan alınan mallardır. Bu rivayet gösteriyor ki, ganimet almak, önceki toplumlara bildirilen hükümlere göre haram idi. Fakat Hz. Peygamber ve ümmeti için hüküm değiştirilmiş ve ganimet helal kılınmıştır. Bedir Savaşı'nın olduğu gün Müslümanlar ganimetlere koştuğunda şu ayetler nazil olmuştur: "Allah tarafından önceden verilmiş bir hüküm olmasaydı, aldığınız fidyeden ötürü size mutlaka büyük bir azap dokunurdu."⁶⁶ Bu ayet Müslümanların ganimetten pay alabileceklerini bildiren ilk ayet olarak nitelendirilmiştir.⁶⁷

Hz. İbrahim ve İsmail döneminde tevhit inancının ortaya konulduğunda şüphe bulunmayan Hicaz bölgesinin, zamanla bundan uzaklaştığı anlaşılıyor. Ancak Araplar arasında çok tanrılı putperestliğin en yaygın olduğu zamanlarda bile, kendilerine "Hanifler" denilen bazı kişilerin Hz. İbrahim'in dinini yaşatmak için çalıştıkları

⁶¹ Kaya, Remzi, *Kur'an-ı Kerim'de Nesh*, Furkan Ofset, Bursa, 2001, s. 153.

⁶² Şiblî, *Mehâsin*, s. 132.

⁶³ Âşûrâ Kureys'in de Cahiliye devrinde oruç tuttuğu bir gündür. Arapların âşûrâ günü doğduğu rivayet edilen ve Kâbe'yi inşa eden ataları Hz. İbrahim'in hatırasına hürmeten bu günü yaşatmış olmaları uzak bir ihtimal değildir. Hz. Musa ile İsrailoğulları'nın Firavun'un elinden âşûrâ günü kurtulduğunu ve Hz. Nuh'un gemisinin Cûdî dağına aynı gün oturduğunu söyleyen Yahudileri Hz. Peygamber'in tezkîp etmemesi, hatta "Biz Musa'ya sizden daha layıkız" diyerek bu günde oruç tutulmasını emretmesi (Buhârî, Savm, 69; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 359, 360) âşûrânın Hz. Nuh'tan itibaren semavî dinlerde önemli bir yer işgal ettiğine işaret etmektedir (Yavuz, Yusuf Şevki, "Âşûrâ", T.D.V. *İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. IV, İstanbul, 1991, ss. 24–26, s. 25).

⁶⁴ Buhârî, Savm, 69; Ahmed b. Hanbel, Müsned, VI, 29, 30.

⁶⁵ Buhârî, Teyemmüm, 1; Müslim, Mesâcid, 3; Tirmizî, Siyer, 5; İbnü'l-cevzi, *Telkîh*, s. 465.

⁶⁶ el-Enfâl 8/68.

⁶⁷ Harrânî, *el-Evâil*, s. 163 (Hadis No: 85).

bilinmektedir. Bunlar bazı hükümlerinin tahrif edildiğine inandıkları Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi semavî dinlerden uzak durmalarının yanında, putperestliğe de karşı çıkışları ile de tanınmaktadırlar. *Kur'an*'da bu kişilerin putperestlik, yalancılık ve şirkten uzak durdukları açıklanmakta ve dindar insan olmaları vesilesiyle övülmektedirler.⁶⁸ Haniflik inancına Hz. Peygamber de işaret etmekte ve kendisinin Yahudilik ya da Hıristiyanlık adına değil, müsamahakâr Haniflik üzere görevlendirildiğini ifade etmektedir. Mekke'de yaşayan az sayıda "Hanifler ile Hıristiyanlar"ın müşrik Araplarla dini anlamda ciddi bir diyalog içerisinde olmadıkları anlaşılmaktadır.⁶⁹ Medine'de sayıları kalabalık olan Yahudilerin bölge halkı ile aralarında önemli sorunlar yaşadıkları bilinmektedir.

Hadis ve tarih eserlerinden, İslâm öncesi Hicaz-Arap toplumunda Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği tevhit dininin etkilerinin, bazı ibadet türlerinin şekil ve mahiyet değiştirerek de olsa devam ettiği, Ebû Zer el-Gıfârî ve Zeyd b. Amr b. Müfeyl gibi bu dine tâbi olup Hanîf diye isimlendirilen kimselerin de Kâbe'ye yönelerek namaz kıldıkları anlaşılmaktadır.⁷⁰ Ancak İslâm'a girmeleri ile bu kişiler de Hz. Peygamber'in uygulamasına tabi olmuşlardır. Evâil rivayetlerinde Hz. İbrahim tarafından başlatılan ve daha sonraki peygamberler ile İslâm ümmeti tarafından da uygulanan bazı ilklerden bahsedilmektedir. Hz. İbrahim hakkındaki rivayetler diğer peygamberler hakkında gelen malûmattan daha fazladır. Ehl-i kitab ve Müslümanlar tarafından sünnetleri ortak kabul edilen bir peygamber olan Hz. İbrahim evâil rivayetlerinde ilk sünnet olan,⁷¹ tırnaklarını ilk kısaltan ve vücut kıllarını traş eden,⁷² saçını ilk tarayan ve bıyıklarını ilk kısaltan kişi⁷³ olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca ilk misafir ağırlayan⁷⁴ ve ilk musafaha yapan da yine Hz. İbrahim'dir.⁷⁵

⁶⁸ el-Hacc 22/30–31.

⁶⁹ Karacabey, *Hz. Peygamber'de Nebevî ve Beşerî Bilgi*, Sır Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 51.

⁷⁰ Müslim, *Fezâilü's-sahâbe*, 132; Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Namaz", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXXII, İstanbul, 2006, ss. 350–357, s. 350.

⁷¹ Abdurrezzak, *el-Musannef*, c. II, s. 175; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c. VII, s. 6 (Hadis No: 36749) (Harrânî, Hz. İbrahim sünnet olduğunda 120 yaşında idi ve bundan sonra 80 yıl daha yaşadı ilavesine yer vermiştir); Harrânî, *el-Evâil*, s. 144; Şiblî, *Mehâsin*, s. 137; İbn Ebî Âsım, *el-Evâil*, s. 55 (Hadis No: 19); Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 139 (1039); İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 464; Suyûtî, *Vesâil*, s. 9.

⁷² İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 247 (Hadis No: 35738); Harrânî, a.g.e., s. 144; İbnü'l-cevzî, a.g.e., s. 464; Şiblî, a.g.e., s. 136; Suyûtî, a.g.e., s. 9.

⁷³ İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 63; Taberânî, a.g.e., s. 139, Deylemî, *Firdevsü'l-ahbâr*, s. 34, 35.

Ehl-i Kitap, kendi kutsal kitaplarının temel kaynak olduğunu ve Hz. Peygamber'in ondan yararlandığını iddia etmektedirler. Bazı son din mensupları ise bazı hadisler ile önceki dinlerin temel kaynakları arasındaki benzerliği o hadislerin uydurma olduğuna dair delil olarak göstermektedirler. Bu görüşleri değerlendirirken iki noktanın unutulmaması önemli gibi görünmektedir. Birincisi, her ne kadar aslına uygunluğu tartışılırsa da önceki kitapların içerisindeki bilgilerin tamamen muharref olmayabileceği; ikincisi de semâvî dinlerin kaynağının aynı oluşudur.⁷⁶ Bu konuda yer verilecek bir rivayet de besmeleyi ilk yazanın Hz. Süleyman olduğudur.⁷⁷ İslâm'dan önce Araplar işlerine bazen "bismi'l-Lât ve'l-Uzza" diye putlarının adıyla, bazen de "bismikellâhümme" diye başlardı. Hz. Peygamber de ilk olarak Allah'ın adıyla başlarım (بِسْمِكَ اللَّهُمَّ) demektedir. “Onun yüzüp gitmesi de, durması da Allah'ın adıdır” (بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَ مَرَسَاهَا)⁷⁸ ayeti geldiğinde bismillah demiştir. Bu adet Şa‘bî ve A‘meş'in rivayetlerine göre İslâmiyet'in ilk yıllarında da devam etmiştir. en-Neml suresindeki besmele ayeti⁷⁹ nazil olduktan sonra Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla anlamına gelen (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) besmele son şeklini almıştır ve Hz. Peygamber'in besmeleyi ilk kez Süleyman peygamberin adı geçen ayette yazdığını bildirilmektedir.⁸⁰ Hz. Peygamber hayatının sonuna kadar hep bu ibareyi kullanmış, besmelenin yazıldığı ilk satıra başka hiçbir şeyin yazılmamasını da emretmiştir.⁸¹ Ka‘bu'l-ahbâr'dan nakledilen bir rivayete göre ise *Tevrat*'tan inen ilk ayet besmele'dir.⁸²

IV. ONAYLANAN CAHİLİYE ADETLERİ HAKKINDA BİLGİ

İslâm tarihinde Hz. Peygamber'e peygamberlik gelmeden önceki dönem cahiliye adıyla anılmaktadır. Nübüvvetten sonra ortaya çıkan bu terim hem *Kur'an-ı*

⁷⁴ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 6 (Hadis No: 36749); İbn Ebî Âsım, a.g.e., s. 54 (Hadis No: 18); Taberânî, a.g.e., s. 139 (Hadis No: 1038); İbnü'l-cevzî, a.g.e., s. 464.

⁷⁵ Şiblî, a.g.e., s. 140.

⁷⁶ Karacabey, “İsrâiliyyât'ı Belirme Kriterleri Çerçevesinde İlahi Mesajın Birliği Meselesi”, s. 90.

⁷⁷ Cerrâî, *el-Evâil*, s. 93, Kalkaşandî, *Subhu'l-aşa*, c. I, 422, İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 463.

⁷⁸ Hûd 11/41.

⁷⁹ en-Neml 27/30.

⁸⁰ İbn Ebû Şeybe, a.g.e., c. VII, s. 261 (Hadis No: 35890); Cerrâî, a.g.e., s. 94; Askerî, *el-Evâil*, s. 140–141, İbn Bâbeh, *Re'su mâli nedîm*, s. 143.

⁸¹ Yıldırım, Suat, "Besmele", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. V, İstanbul, 1992, ss. 529–532, s. 530.

⁸² Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 148 (Hadis No: 1074).

Kerim hem de hadislerde Arapların İslâm'dan önceki inanç, tutum ve davranışlarını, İslâmî devirdekenden ayırt etmek için kullanılmıştır.⁸³ İslâmiyet tevhit inancını getirerek putperestliğe karşı kesin tavır almış, bu inanışın eseri olan ve insan şerefine yakışmayan bütün kötü adetleri ortadan kaldırarak, putlara tapmayı yasaklamıştır. Hukukî ve ahlakî cephesiyle de cahiliye ruhu ile sonuna kadar mücadele etmiş, sefih, gayr-i ahlakî ve zalimane davranışlara son vermiş, cahiliye zihniyetinin bütün tezahürlerini ortadan kaldırarak yerine hilimden kaynaklanan davranışların hâkim olduğu yeni bir hayat düzeni kurmuştur.⁸⁴

İnsan davranışlarını belirleyen kurallar, büyük ölçüde yaşanan mahallî kültürlerinden dayanak bulmaktadır. Yemek kültürü, kılık, kıyafet, eğlence, düğün, bayram, cenaze, vb. gibi merasimlerin icrası esnasında yapılan uygulamalar mahallî kültürün etkisi ile şekillenen unsurlardır. Sosyal hayatı düzenleyen en önemli unsurlardan biri toplumun uzun yıllar yaşadığı ve atalarından tevarüs ettiği mahalli örfüdür. Bu gerçeği inkâr etmeden dini değerlendirmek ve dinî nitelik kazanan bazı şeylerin gerçekten dinin emri mi yoksa din tarafından müdahale edilmeyen örf mü olduğunu tespit etmek, özellikle dini doğru anlamak ve uygulamak için gerekli gözükmektedir. Hz. Peygamber'in sünnetini değerlendirirken de bu gerçeği dikkate almanın dini anlamaya yardımcı olacağı düşünülmektedir.⁸⁵ İslâm'ın, cahiliye döneminde geçerli olan bazı kavramlarından kendi inanç ve amaçlarına uygun olanları aldığını görmekteyiz. İslâm'dan önceki dönemde haftanın altıncı gününe Arâmî kökenli bir isim olan arûbe denirdi. Arâmî dilinde "arefe günü" anlamına gelen arûbe, Yahudilerin cumartesine hazırlık yaptıkları ve bunun için Medine'de sabahtan öğleye kadar pazar kurdukları bir gündü. Arûbe günü kavmini toplayarak onlara öğüt veren, Harem'e saygı göstermelerini emreden ve ona Cuma adını veren ilk kişinin Kureyş'in atalarından olan Ka'b b. Lüeyy olduğu rivayet edilmektedir.⁸⁶ Bu günün Cuma adını alması bilhassa toplantı günü olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı adı taşıyan surede,

⁸³ Cahiliye kavramının ilk kullanımı ile ilgili bkz. Askerî, *el-Evâil*, s. 43–44.

⁸⁴ İslâm'ın cahiliyeye muhalefet ettiği durumlar için bkz. Abdulvahab, Muhammed, *Mesâilu'l-cahiliyye elleti hâlefe fihâ Resûlullah ehle'l-cahiliyyete*, Matbuatu'l-câmi'atul İslâmiyye, Medine, 1396.

⁸⁵ Karacabey, *Hz. Peygamber'de Nebevi ve Beşeri Bilgi*, s. 57.

⁸⁶ Askerî, *el-Evâil*, s. 26–28; Şiblî, *Mehâsin*, s. 61; İbn Bâbeh, *Re'su mâli nedîm*, s. 143; Karaman, Hayrettin, "Cuma", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. VIII, İstanbul, 1993, ss. 85–90, s. 85.

"Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında hemen namaza gidin ve alışverişi bırakın"⁸⁷ mealindeki ayet, Cuma namazının farz kılınmasından önce de günün bu ad ile anıldığına ve bir toplantı günü olduğuna işaret etmektedir.

İslâm, tevhit inancını getirerek cahiliye döneminde mevcut olan birtakım görüş, fikir ve uygulamaları ya temel prensiplerine aykırı bulduğu için tamamen ortadan kaldırmış (itikat ve bazı ibadetlerde); bazılarını tashih ederek, bir kısmını da olduğu gibi kabul etmiştir. Bunlar gerek Allah tarafından *Kur'an*'da bildirilmiş, gerekse Hz. Peygamber bu sünnetleri bizzat devam ettirmiştir. İslâm'ın benimsediği bazı uygulamaların, hem cahiliye döneminde, hem de Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta yer aldığını gören bazı müsteşriklerin, Hz. Peygamber'in bunları Ehl-i Kitâb'tan ve cahiliye devrinden adapte ederek, vahye dayanmayan yeni bir din uydurduğu görüşünü savundukları görülmektedir. Sünnette yer alan bu cahiliye ve ehl-i kitâb örf-adetleri, *Kur'an* ve sünnette Hz. İbrahim'in dininden orijinal vasfıyla kalanlardır. İslâm insanlığın ve toplumun yararına bulduğu hususları onaylayarak muhafaza etmiştir. Şirke bulaşıp yozlaşarak tahrif edilmiş olanlarla, sonradan uydurulup, tevhit dinlerinde ortak olan prensiplere aykırı olanları ise reddetmiştir.⁸⁸ Örneğin Velîd b. Muğîre el-Mahzûmî (h. 95-h 1/m. 530–622) ilk defa cahiliye döneminde hırsızın elinin kesilmesine hükmetmiştir.⁸⁹ Daha sonra *Kur'an* "erkek hırsız ve bayan hırsızın ikisinin de ellerini kesiniz"⁹⁰ ayetiyle bunu emretmektedir. Velîd'in aynı zamanda şarabı kendine haram kılan ilk kişi olduğu da nakledilmektedir.⁹¹ İlk defa içki içene celde vuran da odur.⁹² *Kur'an* Araplar arasında cari olan bu uygulamayı kabul etmiştir.⁹³ Hz. İbrahim'in sünnetinde de yasak olması nedeniyle cahiliye devrinde de Hanîf dinine mensup kimselerin içki içmedikleri, hırsızın elinin kesilmesinin de Hz. İbrahim'in şeriatından kaldığı belirtilmektedir. Diğer bir rivayette ise cahiliye döneminde (Araplar arasında) zina edenin recmedilmesi ile ilgili ilk uygulamayı başlatan kişinin Rebî'a b. Hizâr

⁸⁷ Cuma 19/23.

⁸⁸ Ateş, Ali Osman, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitâb Örf ve Adetleri*, İstanbul, 1996, s. 501.

⁸⁹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 552; Fâkihî, *Ahbârü Mekke*, c. III, s. 238; Beyhâkî, *Mehâsin ve'l-mesâvi*, Dâru Beyrut, 1984.s. 365; İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 466; İbn Bâbeh, *Re'su mâli nedîm.*, s. 144.

⁹⁰ Maide 5/38.

⁹¹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 552; Askerî, *el-Evâil*, s. 31–35; Beyhâkî, a.g.e., s. 365; İbn Bâbeh, a.g.e., s. 143.

⁹² Fâkihî, a.g.e., c. III, s. 238.

⁹³ Maide 5/38.

olduğu belirtilmektedir.⁹⁴ Cahiliye toplumunda zinanın suç olarak kabul edilmemesi nedeniyle cezası yok idi. Rebî'a b. Hizâr'ın bu uygulamasının sadece cahiliye döneminde başlamadığını, Yahudilere göre de zinanın cezasının recm olduğu bilinen bir husustur⁹⁵ Hz. Peygamber'in de bu uygulamayı isteyen Yahudiler ve Müslümanlar hakkında gerçekleştirdiği haber verilmiştir.⁹⁶

Evâil eserlerinde yer verilen bazı rivayetlerde ise İslâm'a ait bazı hükümlerin daha cahiliye döneminde iken bazı şahıslar tarafından uygulandığına dair örneklerle rastlıyoruz. Ancak bu uygulamalar genel olmayıp, ferdî bir hadise olmalıdır.⁹⁷ Cahiliyede mirastan bir erkeğin iki kadının alacağına denk olmasını ilk defa şart koşan kişinin Âmir b. Cüşem el-Yeşkurî isminde birisinin olduğu ifade edilmektedir.⁹⁸ *Kur'an*'ın da bunu böylece kabul ettiği bilinen bir husustur. Allah *Kur'an*'da şöyle buyuruyor: "Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe kadının payının iki misli miras vermenizi emreder."⁹⁹ İslâm teşrî tarihi ile ilgili bilgilerden, Mekke döneminde miras konusunda hukukî bir düzenleme yapılmadığı ve hicrete kadar Araplar'ın örfî hukukunun uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu hukuk telakkisinin en belirgin özelliği, savaşlara katılmadıkları ve yağmacılık yapamadıkları için kadın ve çocukların mirasçı olamamaları, aksine kendilerinin mirasa konu teşkil etmesiydi.¹⁰⁰ Vasiyetname bırakmadan ölen bir ferdin mirası baba yönünden en yakın olan akrabaya geçmekteydi. Âmir b. Cüşem ise cahiliye devri Arapları arasında ilk defa kız çocuklarına mirastan hisse vermiş, erkeğe iki, kadına da bir hisse verme usulünü tatbik etmiştir.

Askerî *el-Evâil* adlı kitabında Kureyş ve diğer Arap topluluklarından Cahiliye ve Mekke'de olan olayların ilkleri ve işlerin başlangıçları konusunda gelen haberlere dair bir bölüm ayırmış, İbn Kuteybe *Ma'ârif* adlı kitabında evâil rivayetlerine ayırdığı bölümde cahiliye örf ve adetlerinden bahsederek, bunlardan İslâm'da da uygulana gelenlerine dikkat çekmiştir. Cahiliye'de Velîd b. Muğire Kâbe'ye girişte nalınlarını

⁹⁴ Askerî, a.g.e., s. 47; İbn Bâbeh, a.g.e., s. 143; Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 189.

⁹⁵ Ateş, a.g.e., s. 441-444.

⁹⁶ Buhârî, *Hudûd*, 21, 22, 24.

⁹⁷ Ateş, Ali Osman, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitâb Örf ve Adetleri*, Beyan Yay., 1996, s. 381.

⁹⁸ İbn Habîb, *Muhabber*, *Dârû'l-Afâkil*'cedîde, Beyrut, ty., s. 236, 324; Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 263.

⁹⁹ Nisa IV/11.

¹⁰⁰ Aktan, Hamza, "Miras", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXX, İstanbul, 2005, ss. 143-145, s. 143.

çıkaran ilk kişidir. İslâm'da da insanlar nalınlarını çıkararak bu geleneği devam ettirmişlerdir.¹⁰¹ Faili meçhul cinayetlerde cezaî ve mali sorumluyu tespit amacıyla cinayetin işlendiği bölge insanlarından elli kişinin veya maktulün yakınlarının “ben öldürmedim ve öldüreni de bilmiyorum” diyerek Allah’a yemin etmesi anlamına gelen kasameye¹⁰² hükmeden ilk kişinin Velîd b. Muğire olduğu nakledilir. Hz. Peygamber bunu İslâm'da devam ettirmiştir.¹⁰³ İbn Abbâs'tan nakledildiğine göre ise İslâm'da ilk kasame Benî Haşim'in kasamesi'dir.¹⁰⁴

Hz. Peygamber'i ve O'nun Mekke toplumuna getirdiği yenilikleri daha iyi anlayabilmek için, İslâm öncesi dönemde, Mekke toplumu merkez alınarak Arap yarımadasındaki insanların, başta bazı inançları olmak üzere bilgi ve kültür yapısı ile sosyal ilişkileri dikkate alınmalıdır. Bu Hz. Peygamber'e ait bilgilerin kaynağı ve davranışlarının temelindeki beşerî, kültürel özellikler ile nebevî unsurların tespit edilmesinde yardımcı olacaktır.¹⁰⁵ İslâm hukukunda İslâm'ın emri olarak telakki edilen bazı hükümler ile cahiliye dönemi örf ve adetleri arasında bazı benzer yönler bulunabilmektedir. Bu tür uygulamalar ile ilgili örnekleri evâil rivayetlerinde bulmak mümkündür. Cahiliye Arab'ının eman uygulaması *Kur'an* tarafından desteklendiği için (Tevbe 9/6) Hz. Peygamber tarafından da devam ettirilmesi bunun örneğidir. Bir diğer örnek ise cinayet vakalarında diyet uygulamasıdır. Cahiliye döneminde de mevcut olan bu hükmü İslâm'ın da kabul ettiğini görmekteyiz. Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalib'in, oğlu Abdullah'ı Kâbe'de kurban etme teşebbüsüne kadar, cahiliye devrinde diyet miktarının on deve olduğu nakledilmektedir. Abdulmuttalib, adağını yerine getirmek için, kur'a kendisine isabet eden oğlu Abdullah'ı kurban etmek istediği zaman, Kureyş'in ileri gelenleri kendisine mani olmuşlar ve Hicaz'da bulunan bir kadın kâhine danışmasını istemişlerdi. Abdulmuttalib bu kâhineye başvurunca, kadın onlara,

¹⁰¹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 551; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, c. III, s. 238; Askerî, *el-Evâil*, s. 30-31, Bosnevî, *Muhadaratu'l-evâil ve Musamerati'l-evâhir*, s. 42, Beyhâkî, *Mehâsin ve'l-mesâvi*, s. 365; İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 465; Şiblî, *Mehâsin*, s. 88; Seyyid, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 233.

¹⁰² Bardakoğlu, “Kasame”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 528-530, s. 528.

¹⁰³ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 551; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, c. III, s. 238; İbn Habîb, *Muhabber*, s. 337; Askerî, *el-Evâil*, s. 28-30; Beyhâkî, *Mehâsin ve'l-mesâvi*, s. 365; Seyyid, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 191-192; İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 466.

¹⁰⁴ Taberânî, *Kitâbü'l-evâil*, s. 156 (Hadis No: 1105); İbnü'l-cevzî, a.g.e, s. 467.

¹⁰⁵ Karacabey, *Hz. Peygamber'de Nebevi ve Beşeri Bilgi*, s. 61.

memleketlerinde cari olan diyet miktarını sormuş, onlarda “on devedir” demişlerdi. Bunun üzerine kadın, on deve ile Abdullah arasında kur’a çekilmesini, kur’a Abdullah’a çıktıkça onar deve arttırarak devam edilmesini söylemişti. Abdulmuttalib, kadının dediğini yapmış, develerin miktarı yüze ulaşıncaya kadar, kur’a Abdullah’a isabet etmişti. Bu olaydan sonra, cahiliye devrindeki örfе göre on deve olan diyet miktarının, yüz deveye çıktığı söylenmiştir.¹⁰⁶ Diyet bedelini 100 deve olarak belirleyen ilk kişinin Abdulmuttalib¹⁰⁷ veya Ebû Seyyâre el-Adevânî¹⁰⁸ ya da kardeşinin katlinde en-Nadr b. Kinâne olduğu nakledilmektedir.¹⁰⁹ İslâm, cahiliye döneminde mevcut olan diyet uygulamasını aynen kabul etmiştir.¹¹⁰ Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin naklettiğine göre Hz. Peygamber hata ile öldürülen kişi için verilecek diyet miktarını 100 deve olarak belirlemiştir.¹¹¹ Eski İsrail hukukunda ise, kısasın diyete çevrilmesi kabul edilmemektedir. Daha sonraki dönemlerde Mişna ve Talmud devrinde kısasın tazminata çevrildiğini görmekteyiz. Bununla birlikte belirlenmiş belirli bir diyet miktarı yoktur. Ölen ve öldürülen kişinin kabileleri arasındaki güç farkına göre diyet miktarının değiştiği görülmektedir.¹¹²

Bazı evâil kitaplarında yer alan bazı bilgilere dayanarak, Hz. Peygamber’in sözü olarak bilinen bir kısım hadislerin İslâm gelmeden önce bazı kimseler tarafından da söylendiği ve halk arasında yaygın olarak bilinmiş olabileceği iddia edilmektedir.¹¹³ Kaynaklarda “çocuk, firaş (yatak) sahibine aittir” hükmünü veren ilk kişinin cahiliye döneminde iken Eksem b. Sayfî (ö. 612?) olduğu kaydedilmektedir.¹¹⁴ İslâm bu hükmü

¹⁰⁶ Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitâb Örf ve Adetleri*, s. 454.

¹⁰⁷ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, c. X, s. 27; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 551; Suyûtî, *Vesâil*, s. 54; İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 466.

¹⁰⁸ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 551; Suyûtî, a.g.e., s. 54, Beyhâkî, *Mehâsin ve'l-mesâvi*, s. 365; İbnü'l-cevzî, *Telkîh*, s. 466; Fakîhî, *Ahbâru Mekke*, c. III, s. 229.

¹⁰⁹ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 551; Askerî, *el-Evâil*, s. 15-17; Suyûtî, a.g.e., s. 54; Fakîhî, a.g.e., c. III, s. 229, Ateş, a.g.e., s. 454.

¹¹⁰ Bakara 2/178.

¹¹¹ Ebû Dâvûd, *Diyât*, 16; İbn Kuteybe, a.g.e., s. 551.

¹¹² Ateş, a.g.e., s. 451.

¹¹³ Ertürk, Mustafa, *Sünnetin Güncelleştirilmesine Doğru*, İlahiyât Yay., Ankara, 2005, s. 37.

¹¹⁴ Bu veciz sözün söylenmesinin gerekçesi kaynaklarda şöyle anlatılır: cahiliye döneminde insanlar para kazanmak maksadı ile bazen cariyelere fuhuş yapmak üzere çalıştırırlardı. Cariyeler çocuk doğırdığı zaman, kendisiyle zina eden erkeklerden biri “o benim çocuğum” deyip sahip çıktığı vakit, cariyenin efendisi çocuğu zina eden o adama verirdi. Böylece o çocuk o adamın olurdu. Geniş açıklama için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, c. XII, s. 27.

yerinde bulmuş ve devam ettirmiştir.¹¹⁵ Nitekim bu konuda Hz. Peygamber'den “çocuk, firaş sahibine aittir ve zina eden erkeğe de (çocuktan) mahrumiyet vardır”¹¹⁶ şeklinde nakledilen bir hadis de vardır. Yine “hayra yol gösteren o hayrı yapan kişi gibidir” sözünü söyleyen ilk kişinin cahiliyede el-Luceyc b. Şuneyf el-Yerbû'î (ö. ?) isminde birisinin olduğu ilk dönem kaynaklarda ifade edilmektedir.¹¹⁷

“Ben çıplak bir uyarıcıyım” sözünü ilk söyleyen kişinin Rakabe (Rukbe) b. Âmir'in karısı olduğu belirtilmektedir.¹¹⁸ Bu ifade esasında Araplar arasında bir darb-ı mesel olarak, yakında olan düşman tehlikesini haber vermek ve meselenin ciddiyetini ifade etmek amacıyla kullanılmış ve uygulana gelen bir sünnet halini almıştır. Nitekim hadislerde Hz. Peygamber'in, Arapların çok iyi bildiği bu sözü kendi kavmini, içerisinde buldukları dalalet çukurundan çıkarmak için ve onlara kendisinin peygamberliğine ve getirdiklerine inanmadıkları takdirde başlarına gelecek felaketleri haber vermek anlamında kullandığı bilgisi yer almaktadır.¹¹⁹ Resûlullah'ın cahiliye devri atasözleri ve hikmetlerini yaşadığı toplumun bir ferdi olarak konuşmalarına yansıtması olağandır. Toplumun akıl ve ahlak seviyesini gösteren atasözleri cemiyetin her tabakasında görünür. Cahiliye atasözleri, İslâm devri atasözleri ile karışmıştır. Bir atasözünü ilk olarak kimin söylediğini bilmemiz ya da o sözü ortaya çıkaran hadiseyi tespit edebilmemiz mümkün değildir. Bunlar araştırma yapmayı gerektirmeyecek kadar kısa, kolay ve ibretli sözlerdir; araştırma mahsülü delilli ve ispatlı şeyler değildir. Bu atasözlerinin Resûlullah tarafından da kullanılması ve bunların hadis şeklini alması inkâr edilemez.¹²⁰

İslâm yargı hukukunun en temel prensiplerinden kabul edilen “ispatlamak iddia sahibine, yemin ise iddiayı kabul etmeyene aittir” sözünü söyleyen ilk kişinin Kus b.

¹¹⁵ Askerî, a.g.e., s. 49; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, c. I, s. 435; Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 480.

¹¹⁶ Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'e bu sözü söyleten olay, Sa'd b. Ebî Vakkâs ile Hz. Peygamber'in kayın biraderi Abd b. Zem'a arasında cahiliye dönemine kadar uzanan bir hadisedir. Bkz. Buhârî, *Buyu'*, 3, 100; Husûmât, 6; Vasâyâ, 4; Müslim, *Radâ*, 36; Tirmizî, *Radâ* 8; Vasâyâ 5; Nesâî, *Halâk* 48; İbn Mâce, *Nikâh* 59; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 25, 59; II, 179, 207, 239, IV, 186, 187.

¹¹⁷ Suyûtî, *Vesâil*, s. 137; Bosnevî, *Muhadâratu'l-evâil*, s. 114; Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 338.

¹¹⁸ Suyûtî, *Vesâil*, s. 136; Bosnevî, a.y.; Seyyîd, a.g.e., s. 333.

¹¹⁹ Buhârî, *Rikâk* 26, *İ'tisâm* 2; Ertürk, *Sünnetin Güncelleştirilmesine Doğru*, s. 52

¹²⁰ Erdoğan, *Vahiy- Akıl Dengesi Açısından Sünnet*, s. 185

Sâ'ide b. Amr el-ÿyâdî (ö. 23/600)¹²¹ olduğu ifade edilmektedir. Ancak hadis kaynaklarında bu ifadenin sadece Hz. Peygamber'e ait bir hadis olduğu kaydedilmektedir. Elbette Hz. Peygamber'in kendi toplumunda cari olan ve İslâm'a göre herhangi bir sakıncası olmayan bir sözü tasdik, kabul ve tasvip etmesi gayet doğaldır. Nitekim bunu Hz. Peygamber'in de söylemiş olma ihtimali vardır. Ancak bu hükmün bütün insanları bağlayıcı bir özelliğe sahip, sadece vahiy kaynaklı bir sünnet olarak telakki edilmesinin sıkıntı getireceği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Kısaca belirtmek gerekirse İslâm'ın cahiliye devri Araplarının kültürel yapısını, değerlerini tamamen reddetmediği, İslâm'ın temel hükümlerine aykırı olmayan bazı hususları kabul ettiği görölmektedir. Bu sebeple evâil rivayetlerinde belirtilen ve ilk defa cahiliye dönemindeki Araplara ait olduğu söylenen bazı hüküm, davranış ve sözlerin Kur'an ve sünnette karşılık bularak hadis ve tarih eserlerinde Hz. Peygamber'in sünnetleri olarak yer bulduğu düşünölebilir.¹²² Konu yine evâil rivayetleri açısından değerlendirilmeye çalışıldığında ise cahiliyeden İslâm'a geçtiği iddia edilen uygulama ve sözlerin temelde Hz. İbrahim'in Haniflik inancından kalma oldukları görölmektedir. Ayrıca bu rivayetler cahiliye toplumunun tümünü kapsamaktan uzak bireysel davranışlar olarak kalmış bazı uygulamalardan ibarettir.

¹²¹ Suyûtî, *Vesâil*, s. 110; Bosnevî, *Muhadâratu'l-evâil*, s. 64; Seyyîd, *Mu'cemü'l-evâil*, s. 323.

¹²² Bkz. Ertürk, *Sünnetin Güncelleştirilmesine Doğru*, s. 48.

SONUÇ

Evâil, çeşitli disiplinlerde ıstılah haline gelmiş bir tür ilimdir. Özellikle ilk nedir/kimdir? sorularına insan toplumlarında verilen cevaplar bu kavram çerçevesinde ele alınmıştır. Dünya edebiyatına ait bir tasnif sistemi olarak da algılanabilecek bu tasnif türü İslâmî ilimler arasında yerini erken dönemlerde almıştır.

İslâm toplumunda da zamanla bu tür evâil bilgileri oluşmuştur. İlk dönem eserlerinde hadis ilmi usullerine uygun biçimde senetli olarak rivayet edilen evâiller yer almıştır. Daha sonraki dönemlerde ise kaleme alındıkları dönemin özellikleri doğrultusunda tasnif şekillerinde değişiklikler meydana gelmiştir. Eserlerin türe has herhangi bir kural ve kaidesi yoktur. Her müellif kendi arzusuna ve döneminin koşullarına göre rivayetlere yer vermiştir. Zamanla eserlerde yer alan rivayetlerin senetleri kısaltılmış, sonraları da sadece rivayetler sıralanır olmuştur. Evâiller kaleme alınırken hedef, genellikle belirli amaca matuf (bu türe ait) hadislerin/bilgilerin bir araya getirilmesi olmuştur. Aslı uzun dahi olsa, sadece bir evveli bildiren kısmına yer verilerek taktî yapılan rivayetlerin evâil eserlerinde çokça bulunması da dikkat çeken diğer bir durumdur.

Günümüze ulaşabilmiş evâillerden kendilerine has özellikleri ve ihtiva ettikleri bilgiler itibariyle istifade edilmiştir. Evâil edebiyatının önemli bir kısmında yer alan rivayetlerin hadis ilmi kriterlerine göre tenkidinin güç olması, çalışmanın en zor yönünü teşkil etmektedir. Bu rivayetlerin bir kısmının senetleri yoktur, diğer bir kısmının ise senetlerinde yer alan ravilerin rivayetlerinin muteber hadis kaynaklarında yer almamasından dolayı kimliği ve hadis rivayetindeki ehliyeti hakkında bilgi edinmek zor görünmektedir. Rivayetlerin bir hayli yekün tuttuğu da hesaba katıldığından, çalışmamızda yer verdiğimiz evâillerin çok az bir kısmını senet tenkidine tabi tuttuk. Bununla birlikte tarihi bilgilerle örtüşmesine, akla, mantığa uygun olmasına ve diğer İslâmî edebiyattaki bilgilerle çelişmemesine dikkat etmeye çalıştık. Ayrıca evâilin bireysel bir yön taşıdığı muhakkaktır. Bir kişinin rivayet ettiği bir ilk ona göre ilk olduğu halde bu, gerçek anlamda doğru olmayabilir. Bu evâilin eleştirilebilecek noktalarından biridir. Fakat ele aldığımız örneklerde evâil edebiyatında en yaygın

olanları alınarak, rivayetin yer aldığı bütün eserler dipnotta gösterilmeye gayret edilmiştir.

İnsan fitratının tabii sonucu olarak farklı ve nadir olana merak her toplumda her dönemde var olagelmiştir. Her toplumda olduğu gibi İslâm toplumunda da güzel ve hayırlı işlerde önde olmak kişiye hem Allah indinde hem de toplum içerisinde bir saygınlık kazandırmaktadır. Evâil rivayetlerinin büyük bir kısmı ilk ortaya konulmuş malzemeyi bilme uğruna gösterilen bir çabanın sonucu ortaya çıkmış olarak algılanabilir. Evâil sadece rivayetin sıhhati açısından değil, bilinmesi diğer insanların gözlemi ve bilgi kaynağı açısından da değerlendirilmesi gereken bir konudur.

Evâil, ilim dünyasında her tür ilim dalı ile alakalı olması yönüyle kapsamlı bir konu genişliğine sahiptir. Konu dağılımının geniş, rivayetlerin/bilgilerin çok olması evâil konusunun sınırlarının çizilmesini zorlaştırmıştır. Hem yekün olarak daha az olması hem de sözleri ve davranışları ile İslâm kültürünün merkezinde bulunan Hz. Peygamber hakkındaki evâil bu edebiyatın merkezinde yer almıştır. Hz. Peygamber'den gelen rivayetler evâilin temelini oluşturmaktadır. Onun gerek vahiy ürünü olarak gerekse toplumsal anlamda dikkat çektiği ilkler hadis edebiyatının erken döneminden itibaren eserlerde ve evâil edebiyatında yer almıştır. Yine Hz. Peygamber'in sünnetinin oluşumuna evâilin katkısı ise bazı hadis kaynaklarında zikredilen ilklerle ilgili rivayetlerin yanı sıra, arasında güvenilir İslâm tarihi kaynaklarının da tespit ve teyid ettiği bazı tarihi gerçeklerle de desteklenmektedir.

Hz. Peygamber'in bir şeyin ilk olduğunu/olacağını bildirmesi, onun bilgi kaynaklarını anlamamız açısından önem taşımaktadır. Bununla birlikte onun aldığı bazı kararları sonucunda yaşadığı toplumda başlatılmış bulunan bazı güzel adet, gelenek ve görenekler İslâmî yaşam tarzı içinde yoğrulmuştur. Evâil rivayetlerinin bunları tespitte imkân sağlayacağı düşünülmüştür. Bir sözün ya da davranışın başlangıç noktasını ya da failini tespitinde yarar sağlayan bu ilim, beşerî olanın vahiy mahsulü olandan ayrılması noktasında da katkı sağlayacaktır. Ayrıca bu tür rivayetler hadis tarihinin sağlıklı bir şekilde tespit edilmesine ve Hz. Peygamber'in sünnetinde yer alan uygulamaların ve sözlerin kronolojik olarak anlaşılmasına, İslâmî tebliğde ehem-mühim tercihlerinin nasıl oluştuğunun anlaşılmasına da büyük katkılar sağlamıştır.

KAYNAKLAR

- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, İstanbul, 1984.
- Abdurezzâk, İbn Hemmâm es-San'ânî (126–211/744–836), *el-Musannef*, I-XI, Thk. Habîbürrahman el-Azamî, el-Meclisü'l-ilmî, Beyrut, 1392/1972.
- Acar, Abdurrahman, “Evâil Edebiyatı Üzerine”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 12, Yıl 3, 2002, ss. 1–36.
- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed (ö. 1162/1748), *Keşfü'l-hafâ ve müzilü'l-ilbâs*, I-II, 3. bs., Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1351.
- Açıkgenç, Alparslan, “Evâil”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XI, İstanbul, 1995, ss. 513–514.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855), *el-Müsned*, I-IV, Çağrı Yay., İstanbul, 1402/1982.
- Aktan, Hamza, "Miras", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXX, İstanbul, 2005, ss. 143–145.
- Aras, M. Özgü, “Cerrâî”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. VII, İstanbul, 1993, ss. 425–426.
- Arslan, Ahmet Turan, "Askerî, Ebû Hilâl", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. III, İstanbul, 1991, ss. 489–490.
- Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl b. Sad b. Yahya b. Mihrân (ö. 395/1005?), *el-Evâil*, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1407/1987.
- Ateş, Ali Osman, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitâb Örf ve Adetleri*, İstanbul, 1996.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Hadisevi Yay., İstanbul, 2006.
- Bardakoğlu, Ali, “Kasame”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 528–530.
- Beyhâkî, İbrahim b. Muhammed (ö. 320/932?), *el-Mehâsin ve'l-mesâvî*, Dâru Beyrut, 1984.

- Benli, Mehmet Sami, "Muhammed b. Habîb", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXX, İstanbul, 2005, ss. 533–534.
- Bosnevî, Alaüddin Ali Dede b. Mustafa el-Mostârî (ö. 1007/1598), *Muhadaretü'l-evâil Müsâmerâtü'l-evâhir*, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1398/1978.
- Buhârî, Ebû Abdillâh İsmâil b. İbrahim (ö. 256/869), *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, Çağrı Yay., İstanbul, 1401/1981.
- Târîhu'l-kebir*, Thk: Seyyid Haşim en-Nedvî, Daru'l-fikr, ts.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- Cerrâî, Takiyüddîn Ebû Bekir b. Zeyd el-Cerrâî ed-Dimeşkî, *el-Evâil*, Thk. Adil Fureycat, Dâru'l-îmân, Beyrut, 1409/1988.
- Canan, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*, I-XVIII, Akçağ Yay., İstanbul, ts.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 5. bs., İstanbul, 2003.
- Çeker, Orhan, "Berkî", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. V, İstanbul, 1992, ss. 509–509.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl b. Behrâm (ö. 255/868), *Sünenü'd-Dârimî*, I- II, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Devellioğlu, Ferit, *Ansiklopedik Lugat*, Doğu Matbaası, Ankara, 1962.
- Deylemî, Ebû Şüca' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye el-Hemedânî (ö. 509/1115), *Firedevsu'l-ahbâr bi-mesuril-hitâbil'muharrec ala Kitâbi's-Şihâb*, I-V, Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, Beyrut, 1986.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/888), *Sünenü Ebî Dâvûd*, I-V, Çağrı Yay., İstanbul, 1401/1981.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1998.
- Vahiy- Akıl Dengesi Açısından Sünnet*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

- Ertürk, Mustafa, *Sünnetin Güncelleştirilmesine Doğru*, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2005.
- Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.
- Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, nşr. Rüşdî Sâlih Melhas, 3. bs., Dâru's-Sekâfe, Beyrut, 1979.
- Fayda, Mustafa, “İbn İshak”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XX, İstanbul, 1999, ss. 93–96.
- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî (ö. 278/891–92?), *Ahbâru Mekke fî kadîmî'd-dehr ve hadisih*, Thk. Abdulmelik b. Abdullah b. Dehîş, Matbaatu'n-nahdatu'l-hadis, Mekke, 1987.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, “Ali”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. II, İstanbul, 1989, ss. 371–378.
- Gibb, Ed. H. A. R. Gibb et al, Awâ'il, *The Encyclopedia of Islam*, The Netherlands, 1960.
- Hatiboğlu, İbrahim, “İsrâiliyat”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXIII, İstanbul, 2001, ss. 195–199
- Hıdır, Özcan; *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2006.
- İbn Bâbeh, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kâşânî (ö. 510/1116), *Re'su mâli'n-nedîm fî tevârihi ayanî ehli'l-İslâm*, Thk. Suheyl Zekkâr, Dâru'l-fikr, y.y., ts.
- İbn Ebî Âsım, Ebî Bekir Ahmed b. Amr b. Ebî Asım eş-Şeybânî (ö. 287/900), *Kitâbü'l-evâil*, Tahric Eden: Muhammed b. Nâsır el-Acemî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 2004.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî el-Kûfî (ö.235/849), *el-Musannef*, I-V, Thk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî (ö. 245/860), *Kitâbü'l Muhabber*, Dârû'l-Afâkil'cedîde, Beyrut, ts.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1449), *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410/1989.

-----*el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, (I-VIII), Dâru'l-cîl, Beyrut, 1992.

-----*Lisânu'l-mîzan*, 3. bs., Müessesetü'l-alemi li'l-matbûati, 1988.

-----*Tehzîbu't-tehzîb*, (I-XIV), Dâru'l-Fikr, Beyrut, Beyrut, 1984.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed b. Ebî Hâtim et-Temimî el-Bustî (Ö. 354/965), *es-Sikât*, I-IX, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1401/1981.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-Ma'ârif*, Tahkîk: Servet Ukkâşe, Emir-Kum Matbaası, h.1415.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö. 275/888), *Sünenü İbn Mâce*, I- II, Çağrı Yay., İstanbul, 1401/1981.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrerem (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübra*, I-VIII, Dâru's-sâdr, Beyrut, ts.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman el-Hanbelî (ö. 597/1200), *Telkîhu fühûmi ehli'l-eser fî uyûni't-târîh ve's-siyer*, Mektebetü'l-adâb, Kahire, ts.

İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak (ö. 379/987), *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1415/1994.

İpşirli, Mehmet, "Kalkaşendî", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor) s. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 263–265.

Juynboll, Gautier Herald A., *Muslim Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Ahmed el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), *Subhü'l-'aşâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, I-XIV, Thk. M. Hüseyin Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.

Kallek, Cengiz, "Medâinî", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 291–292.

Kandemir, M. Yaşar, "Ebû 'Arûbe", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. X, İstanbul, 1994, ss. 99–100.

-----Yaşar, "Kâ'b Mâlik", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 5–6.

- Kannevcî, Sıddîk b. Hasan el-Kannevcî, *Ebcedü'l-ulûm (el-Veşyü'l-merkûm fî beyâni ahvâli'l-ulûm)*, I-II, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1889.
- Karacabey, Salih, *Hz. Peygamber'de Nebevî ve Beşerî Bilgi*, Sır Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Salih, "İsrâiliyyât'ı Belirme Kriterleri Çerçevesinde İlahi Mesajın Birliği Meselesi", *U.Ü.İ.F. Dergisi*, c. 12, S. 1, 2003, ss. 71–104.
- Karaman, Hayrettin, "Cuma", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. VIII, İstanbul, 1993, ss. 85–90.
- Kârî, Ebu'l-Hasen Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî, *el-Mevzûâtü'l-kübrâ*, Thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Karaçi, ts.
- Kâtip Çelebi, (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütübî ve'l-fünûn*, I-II, Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, Beyrut, 1992.
- Kâtib, Seyfeddin, *el-Evâil fî hadâreti'l-İslâm*, Dâru'l-afâki'l-cedîde, 3. bs., Beyrut, 1406/1986.
- Kandemir, M. Yaşar, "Hadis", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XV, İstanbul, 1997, ss. 27–64.
- Kavas, Ahmet, "İbn Tolun, Şemseddin", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XX, İstanbul, 1999, ss. 415–416.
- Kaya, Remzi, *Kur'an-ı Kerim'de Nesh*, Furkan Ofset, Bursa, 2001.
- Kettânî, es-Seyyîdü's-Şerîf Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrefe li-Beyâni Meşhûri Kütübî's-sünneti'l-müşerreffe*, terc. Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis'te Nasih Mensuh Meselesi*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el- Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, I-XX, 2. bs., Dâru's-ş-şagb, Kahire, 1951.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî (ö. 261/874), *Sahîhu Müslim*, I- IV, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Mısır, 1374/1955.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Bahr b. Sinan b. Dinâr en-Nesâî (ö. 303/915), *Sünen-i Nesâî (el-Mücteba)*, 2. bs., Mektebetü'l-Matbuatu'l-İslâmiyye, Halep, 1989.

- Noth, Albrecht *The Early Arabic Historical Tradition - A Source- Critical Study*, Prinçteon, 1994.
- Önkal, Ahmet, "Berâ b. Ma'rûr", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. V, İstanbul, 1992, ss. 470-470.
- Öz, Mustafa, "İbn Bâbehveyh", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XIX, İstanbul, 1999, ss. 345-348.
- Özaydın, Abdülkerim, "Ahbâru Mekke", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. I, İstanbul, 1988, ss. 491-492.
- "Amr b. Luhay", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. III, İstanbul, 1991, ss. 87-88.
- "Beyhâkî, Ali b. Zeyd", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. VI, İstanbul, 1992, ss. 62-63.
- "Fâkihî", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XII, İstanbul, 1995, ss. 128-129.
- Özen, Şükrü, "İbnü's-Şihne, Ebü'l-Velîd", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXI, İstanbul, 2000, ss 222-224.
- Özpinar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005.
- Özşenel, Mehmet, "İlk Yaratılan Varlık Konusundaki Rivayetler", *Divan Dergisi*, 1998/1.
- Paçacı, Mehmet, *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.
- Râmhurmu'zî, Ebû Muhammed, *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, Beyrut, 1391/1971.
- Sağânî Ebu'l-Fedâil el-Hasen b. Muhammed es-Sağânî, *Mevzûâtü's-Sağânî*, Thk. Necm Abdurrahman Halef, Beyrut, 1985.
- es-Seyyîd, Fuâd Sâlih, *Mu'cemü'l-evâil fî târihi'l-Arabî ve'l-Müslimîn*, Beyrut, 1412/1992.
- Sezgin, Fuâd, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 2. bs., Kitâbiyât Yayınevi, 2000.
- Fuat, *Geschichte Des Arabischen Schriftums*, Leiden, 1976.

- Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebû Bekir (ö. 911/1505), *Tedrîbu'r-râvi fi şerhi takrîbu'n-nevevî*, Muhakkik: Ebû Kuteybe Muhammed el-Farâbî, I-II, Dâru't-tîbe, 6. bs., 1423.
- Şaban, Zekiyüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-fikh)*, Tercüme: İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. bs, Ankara, 2000.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Fevâidü'l-mecmûa fi'l-ehâdisi'l-mevzûa*, Kahire, 1960.
- Şiblî, Bedreddin Ebû Abdillâh (Ebû'l-Beka') Muhammed b. Takiyüddîn Abdillâh ed-Dımeşkî el-Hanefî (ö. 769/1367), *Mehâsini'l-vesâil fi Ma'rifeti'l-evâil*, Thk. Muhammed Altüncî, Dâru'n-nefâis, Beyrut, 1412/1992.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (ö. 360/971), *Kitâbü'l-evâil* (Suyûtî'nin Vesâil'i ile birlikte), nşr: İbrahim el-Adevî- Ali Muhammed Umer, Kahire, ts.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (ö. 279/892), *Sünen-ü Tirmizî*, I-V, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabiyya, Beyrut, ts.
- Topaloğlu, Bekir, "Evvel", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XI, İstanbul, 1995, ss. 545–545.
- Tülücü, Süleyman, "Kelbî, Hişam b. Muhammed", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXV, Ankara, 2002, ss. 205–206.
- Türer, Osman, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. X, İstanbul, 1994, ss. 201–204.
- Uğur, Mucteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992.
- Mucteba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.
- Mucteba, "Deylemî, Şîrûye b. Şhredâr", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. IX, İstanbul, 1994, ss. 266–266.
- Mucteba, "Firdevsü'l-ahbâr", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XIII, İstanbul, 1996, ss. 129–131.
- Uzunpostalcı, Mustafa, "Bulkinî, Ömer Raslân", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. VI, İstanbul, 1992, ss. 411–412.

- Yardımlı, Ali, "Ebû'ş-Şeyh", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. X, İstanbul, 1994, ss. 343–344.
- "Esmâ binti Ebû Bekir es-Sıddîk", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XI, İstanbul, 1995, ss. 402–404.
- "İbn Ebû Şeybe", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XIX, İstanbul, 1999, ss. 442–243.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Namaz", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXXII, İstanbul, 2006, ss. 350–357.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Âşûrâ", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. IV, İstanbul, 1991, ss. 24–26.
- "İbnü'l-Cevzî", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XX, İstanbul, 1999, ss. 543–551.
- "Kalem", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 243–245.
- Yazıcı, Hüseyin, "İbn Kuteybe", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XX, İstanbul, 1999, ss. 145–152.
- Yazıcı, Hüseyin, "Merzûbânî", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. XXIX, Ankara, 2004, ss. 256–257.
- Yıldırım, Suat, "Besmele", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV (devam ediyor), c. V, İstanbul, 1992, ss. 529–532.
- Yıldız, Abdullah, "Ebû 'Arûbe Hüseyin b. Muhammed Harrânî" *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (28–30 Nisan 2006)*, editör: Prof. Dr Ali Bakkal, II. cilt, Şelale Matbaası, Konya, 2006.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1347), *Mîzanu'l-i'tidâl fî Nakdi'r-ricâl*, I-IIIX, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1995.
- ez-Zehebî, Muhammed es-Seyyîd Hüseyin, *el-İsrâîliyyât fî't-tefsîr ve'l-hadîs (Tefsir ve Hadiste İsrâîliyyât adı ile)*, trc. Enbiya Yıldırım, Asiye Yıldırım, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı : Vize- 1982

Öğr. Gördüğü Kurumlar : **Başlama Yılı Bitirme Yılı Kurum Adı**

Lise : 1996 1999 Bursa Yeşil İmam Hatip Lisesi

Lisans : 2000 2004 Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yüksek Lisans : 2005 2008 U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora :

Medeni Durum : Bekar

Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi : İngilizce-Arapça Orta Düzey

Çalıştığı Kurum (lar) : **Başlama ve Ayrılma Tarihleri Çalışılan Kurumun Adı**

1. 22/11/2004 16.01.2008 Yalova İl Müftülüğü

... 01.02.2006 Devam Ediyor Bursa İl Müftülüğü

Yurtdışı Görevleri :

Kullandığı Burslar :

Aldığı Ödüller :

Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar :

Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri :

Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler :

Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar :

Yayımlanan Çalışmalar : “Evâil Edebiyatı ve Hadis İlmiyle İlişkisi”, UÜİF Dergisi, c. 17, sy. 2, 2008.

Diğer :

17.12.2008
Zeynep ORHAN